

**ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЖУКОВСЬКИЙ МИРОСЛАВ ПЕТРОВИЧ

УДК 069.01:[904+94](477.63)«15/20»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПАМ'ЯТКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА
НІКОПОЛЬСЬКОГО КРАЮ**

26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,

результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М.П. Жуковський

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Титова Олена Миколаївна, кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Жуковський М.П. Пам'ятки і пам'ятні місця запорозького козацтва Нікопольського краю. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 26.00.05. – Музеєзнавство. Пам'яткознавство. – Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – Київ, 2019.

Дисертація присвячена актуальній науковій проблемі забезпечення дослідження та збереження пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва Нікопольського краю як об'єктів культурної спадщини.

Головними з них є Запорозькі Січі, які перебували в різний час на:

– острові Томаківка – Томаківська Січ у третій чверті XVI ст. – 1593 р., який на сьогодні розташований на відстані 20 км на схід від м. Нікополя;

– острові Базавлуку – Базавлуцька Січ у 1593–1638 рр., що знаходився в районі сучасного села Капулівка Нікопольського району і з середини 1950-их рр. розмитий і затоплений водами Каховського водосховища;

– Микитиному Розі – Микитинська Січ у 1639–1652 рр., нині територія центральної частини Нікополя;

– Чортомлицькому Розі або Капулівському мисі - Чортомлицька Січ у 1652-1709, 1728-1730 рр., що була на території села Капулівка і з середини 1950-х рр. розмита і затоплена водами Каховського водосховища;

– на березі річки Підпільної у Підпільненському куті - Нова Січ у 1734-1775 рр., що знаходилася на території села Покровського Нікопольського району, на сьогодні її більша частина затоплена водами Каховського водосховища.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці та розробці актуальної теми, яка ще не була спеціально опрацьована раніше, в тому, що вперше здійснено спробу узагальнити всі відомі історичні джерела та отримані результати археологічних досліджень на території м. Нікополя та

Нікопольського району щодо причин розташування Запорозьких Січей у XVI-XVIII ст., їх локалізацію в Базавлуцько-Томаківському межиріччі, визначено заходи щодо музеєфікації та увічнення козацької спадщини регіону.

У дисертації уточнено періодизацію Запорозьких Січей XVI-XVIII ст., їхню локалізацію, встановлено ступінь їхнього збереження та стану інших пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва на території Нікопольського краю, визначено їхнє значення як об'єктів культурної спадщини.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані під час підготовки узагальнюючих наукових праць з історії України, зокрема, історії запорозького козацтва, і внесенні необхідних доповнень й уточнень при написанні нових видань підручників, посібників з історії України для навчальних закладів; праць з історичного краєзнавства, науково-просвітницької та виховної роботи; підготовки історико-краєзнавчих експозицій державних, комунальних, громадських музеїв і кабінетів історії, народознавства в навчальних закладах; для розгляду питання про внесення до каталогу історико-археологічних пам'яток щойно виявлених об'єктів українського козацтва.

Окреме значення мають результати історико-археологічних досліджень автора дисертації при доповненні історико-архітектурного опорного плану міста Нікополя Дніпропетровської області, який внесено до Списку історичних населених місць України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. №878.

У результаті наукового дослідження проведено аналіз наукової літератури, який свідчить, що в сучасній українській історіографії відсутня єдина точка зору на територіальну і хронологічну локалізацію Запорозьких Січей XVI-XVIII ст.

Автором зафіксовано різні погляди науковців на кількість Запорозьких Січей та їх значення в контексті їхнього перебування під юрисдикцією держав Східної Європи та Української козацької Гетьманської держави, та пов'язаної

з цим проблеми літочислення сучасних населених пунктів України, витоки яких сягають часів запорозького козацтва.

У результаті самостійно виконаного вивчення, аналізу, узагальнення та систематизації значної кількості історичних, картографічних, топонімічних, археологічних й історичних джерел та обстеження автором пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва до наукового обігу були введені нові маловідомі архівні і графічні джерела та результати власних археологічних досліджень з даної проблеми.

На їхній підставі була створена авторська узагальнююча схема «Пам'ятки і пам'ятні місця запорозького козацтва Нікопольського краю» та картосхема «Запорозькі Січі XVI-XVIII ст.».

Також автором досліджено та локалізовано за історичними картографічними документами шляхом археологічного шурфування місця Запорозьких Січей із залишками земляних укріплень на острові Томаківка, що знаходиться в адміністративному підпорядкуванні Нікопольського району та м. Марганця Дніпропетровської області, а також залишків фундаментів Нікопольської Свято-Покровської церкви, яка була побудована за образом і архітектурно-планувальною структурою останньої Січової Свято-Покровської церкви із Нової Січі.

Результати історико-археологічних досліджень увійшли до історико-архітектурного опорного плану м. Нікополя.

За результатами наукових досліджень дисертанта запропоновано спосіб збереження виявленого фрагменту залишків земляних укріплень Микитинської Запорозької Січі у вигляді створення еколого-археологічної заповідної території шляхом музеєфікації та показу об'єкта на місці його створення як археологічної пам'ятки та туристичного об'єкту.

Завдяки проведеним автором дисертації археологічним розвідкам на території, де була розташована пам'ятка історії та культури «Могила І.Д. Сірка», що внесена до Державного реєстру національного культурного надбання, до наукової документації проекту комплексу охоронних зон

вищеназваної пам'ятки, затверджених Міністерством культури України, були внесені нові важливі дані.

Ключові слова: Базавлуцько-Томаківське межиріччя, Нікопольський край, запорозьке козацтво, Запорозька Січ, могила І.Д. Сірка, запорозькі цвинтарі.

SUMMARY

Zhukovsky M.P. Monuments and memorable places of Zaporozhye Cossacks of the Nikopol region. - Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for a candidate degree in historical sciences (Doctor of Philosophy) in specialty 26.00.05. - Museology. Monuments studies. – The center of the Monuments studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. - Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the actual scientific problem of the discovery, study, preservation and protection of monuments and memorable places of the Zaporozhye Cossacks of the Nikopol region as objects of cultural heritage.

The Nikopol region within Bazavluk-Tomakivsk interfluve takes a special place because in the past the area was a place of origin, development and termination of Zaporozhye Cossacks and established the Zaporozhian Nyzove Army. Here in the XVI-XVIII centuries at different times there were five most famous of the seven Zaporizhian Siches, namely Tomakivska (1568-1593) Bazavlutska (1593-1638), Mykytynska (1639-1652) Chortomlytska (1652-1709, 1728-1730), Nova (1734-1775) as well as Cossacks lodges and winter quarters, religious and funeral buildings, etc. The existence of the aforementioned Zaporozhye Siches became the Cossacks era.

A unique collection of cult objects of the last Holy Mother of God Protection Sich Church of Zaporozhian Nyzove Army, which is entered in the Register of Cultural Heritage of State Museum Fund of Ukraine, stored and exhibited at the Municipal Institution of the Nikopol City Council "Nikopol Museum of Local History"

The scientific novelty of the research is that for the first time it carried out the formulation and development of relevant topic that has not been specifically elaborated in the sphere of monuments studies before; the attempt was made to summarize all known historical resources, and new resources were put into scientific circulation, including the ones that the author received as a result of archaeological researches in the city of Nikopol and the Nikopol region; the causes for the location of Zaporozhye Siches in Bazavluk-Tomakivsk interfluve in the XVI-XVIII centuries were established; the chronological periodization and territorial localization of Siches, the state of their preservation were specified; recommendations were suggested and measures for the protection, preservation, museuming and perpetuation of the Cossacks heritage of the region, namely the city of Nikopol of Dnipropetrovsk Oblast, which is included in the "List of historical settlements of Ukraine", approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 26, 2001, №878.

The practical value of the work is the ability to use its results, including illustrative material and attached documents, while preparing generalizing scientific papers on the history of Ukraine, in particular, the history of Zaporozhye Cossacks; making necessary additions and clarifications when writing new editions of textbooks on the history of Ukraine for educational institutions, compilation of guides, reference books, encyclopedias, historical maps, web sites, works on local history, scientific and educational work; preparation of historical and local expositions of state, municipal, public museums and offices of history, ethnography in educational establishments; to consider the matter about the inclusion of recently detected sites of Ukrainian Cossacks in the directory or register of historical and archaeological monuments.

As a result of self-performed study, analysis, generalization and systematization of a significant number of historical, cartographic, toponymic, archaeological and historical sources, the author's survey of monuments and memorable places of Zaporohye Cossacks, new little-known archival and graphic sources and the results of the researcher's own archaeological study of this problem

were introduced into scientific circulation. On their basis the author's generalized scheme "Sights and Places of Zaporozhye Cossacks of the Nikopol region" and schematic map "Zaporozhye Sich of XVI-XVIII centuries" were created.

Generalization and systematization of documentary data available on the state records of Zaporozhye Cossacks in the territory of the Nikopol region give grounds to confirm that their technical condition requires measures for complete or partial restoration as well as the establishment of their protection zones. Due to the archaeological exploration, carried out by the author, in the territory where the monument of history and culture "Tomb of I.D. Sirko" is placed, entered in the State register of national cultural heritage of Ukraine, their results are included into the scientific documentation of the project of the complex of protection zones of the above mentioned monument, approved by the Ministry of Culture of Ukraine in 2012.

The conducted photo-recording and study of the relevant documents showed the main forms of perpetuation of the history of Zaporozhye Cossacks and Zaporozhye Siches in the Nikopol region: the erection of monuments, pylons, memorial plaques, etc. from 1954.

The list of monuments and memorable places of Zaporozhye Cossacks in the territory of the Basavluk-Tomakivk interfluve, which the author of the dissertation suggested taking into state records and under protection, is defined. These are, first and foremost, the remains of ramparts and cemetery of the Cossacks era on Tomakivka Island, discovered during archaeological exploration. The author has developed suggestions for the museuming and the use of monuments and sites of Zaporozhye Cossacks in the territory of Nikopol, at the location of Mykytyn Sich, Holy Pokrovskaya Church and others. The author's results of historical and archaeological research of these objects are included into the historical and architectural reference plan of the city of Nikopol, which was approved by the Ministry of Culture of Ukraine in 2013.

Materials of the research work were sent to state and municipal authorities as suggestions and recommendations for the preservation and protection of monuments

and sites of Zaporozhye Cossacks and the historical and cultural environment in which they are located, their museification through reconstruction, restoration in general or fragments of them, their inclusion in the museum infrastructure of the Nikopol region and in tourist and excursion routes of national and international level.

Taking into account that the Nikopol region is the only region of Ukraine where the process of armed national liberation struggle of the Ukrainian people and their state formation began in the 16th century and ended in 1775, it is necessary to acknowledge at the state level the particular historical value of Cossacks monuments, which require purposeful measures for their preservation and use in the cultural life of Ukrainian society.

Keywords: Bazavluk-Tomakivk interfluve, the Nikopol region, Zaporozhye Cossacks, Zaporozhye Sich, Tomb of I.D. Sirko, Zaporozhye cemetery.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні результати дослідження:

1. Жуковський М. П. Доля могили І. Д. Сірка / М. П. Жуковський // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. / Титова О. М. (гол. ред.) [та ін.]; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. Вип. 23. С. 275–291.

2. Жуковський М. П. Екохронографія козацького міста Нікополь / М. П. Жуковський // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. Дніпропетровськ : ДНГУ, 2008. Вип. 5. С. 58–65.

3. Жуковський М.П. Карта Г.Л. де Боплана «2. Запорожжя» / М.П. Жуковський // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; [редкол.: О. М. Титова (гол. ред.), Акуленко В. І., Бесов Л. М. та ін.]. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. Вип. 31. С. 198–217.

4. Жуковський М.П. Культурна спадщина козацької доби села Покровського Нікопольського району Дніпропетровської області /

М.П. Жуковський // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. / Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознав. НАН України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. Київ-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2017. Вип. 10. С. 72–81.

5. Жуковський М.П. Перший археолог Нікополя / М.П. Жуковський // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: наук. щоріч. / МОН України, Держ. вищ. навч. заклад «Нац. гірн. ун-т». Дніпропетровськ: НГУ, 2009. Вип. 6. С. 186–189.

6. Жуковський М. П. Про літочислення населених пунктів України, заснованих запорозьким козацтвом / М.П. Жуковський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. / НАН України, Ін-т історії України [та ін.]; відп. ред. П.Т. Тронько. К.; Донецьк, 2001. Вип. 16. С. 264–270.

7. Жуковський М.П. Про час заснування і місце розташування Микитинської Запорозької Січі / М.П. Жуковський // Наукові зап. Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Запоріж. від. / П. Сохань (відп. ред.). Нікополь: КП «Нікопольська типографія», 2001. Т.6. С. 78--85.

8. Zhukovskiy M. Chronological and territorial localization of Zaporozhye Siches in XVI – XVIII centuries for Ukrainian Cossack study at the end of XX – at the beginning of XXI centuries / Miroslav Zhukovskiy // Modern Science = Moderní věda. Prague, 2015. № 4. P. 110–118.

Публікації, які додатково висвітлюють результати дисертаційного дослідження:

9. Жуковський М. Ікона-ставротека Війська Запорозького Низового 1747 року – національна реліквія українського народу та його держави / Мирослав Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. / О.М. Титова [та ін.]. К., 2012. Вип. 21, ч. II. С. 117–121.

10. Жуковський М. Увічнення місць Запорозьких Січей на території Нікопольського краю в 1953–1990 рр. / Мирослав Жуковський // Нові

дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. / О. М. Титова (відп. ред.) [та ін.]. К., 2014. Вип. 23. С. 363–369.

11. Жуковський М. П. Археологічна розвідка на острові Томаківка у 2006–2008 роках / М.П. Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / редкол.: Д. Я. Телегін [та ін.]. К., 2010. Вип. 19. С. 18–24.

12. Жуковський М. П. Історичні місця початку Визвольної війни середини XVII століття / М.П. Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2008. Вип. 17. С. 211–215.

13. Жуковський М. П. Історіографічні аспекти проблеми офіційної дати заснування м. Нікополя у 1969–2002 р. / Жуковський М. П. // Заповідна Хортиця: зб. наук. пр. / [редкол.: Остапенко М. А. та ін.]. Запоріжжя : Кругозір, 2016. С. 235–240.

14. Жуковський М. П. Микитинська Запорозька Січ у світлі картографічних та археологічних джерел / М.П. Жуковський // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / [відп. ред. С.І. Світленко]. Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. Вип. 4. С. 217–225.

15. Жуковський М. П. Про реалізацію проекту «Створення і розвиток історико-археологічного комплексу «Микитинська Січ» / М.П. Жуковський // Матеріали наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці» (Нац. заповідник «Хортиця»). Запоріжжя, 2008. С. 74–77.

16. Жуковський М.П. Правове забезпечення пам'яток козацької доби Нікопольського краю в 1950–1980-х роках / М.П. Жуковський // Шості Зарембівські читання: матеріали шостих Всеукр. Зарембів. наук. читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвячених 70-річчю від дня народження доктора іст. наук С.З. Заремби (м. Київ, 18 квіт. 2017 р.): зб. наук. пр. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК; Титова О.М. (гол. ред. кол.), Бесов Л.М., Гріффен Л.О. та ін. К.: [Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК], 2017. С. 136–142.

17. Жуковський М.П. Призабутий ювілей з історії міста Нікополя / Мирослав Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. / Наук.-досл. Центр «Часи козацькі»; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК [та ін.; Титова О. М. (відп. ред.), Біляєва С.О., Виногородська Л.І. та ін.]. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2017. Вип. 26. С. 240–247.

18. Жуковський М.П. Про місце розташування Базавлуцької та Чортомлицької Запорозьких Січей / М.П. Жуковський // Заповідна Хортиця: зб. наук. пр.: до 50-ї річниці створення заповідника на о. Хортиця / М-во культури України, Нац. заповідник «Хортиця»; [ред. кол.: О.П. Мірущенко (відп. ред.), М.А. Остапенко та ін.]. Запоріжжя: ПП Антіпов В.І., 2017. С. 39–42.

19. Жуковський М.П. Уходи Черкаського замку в середині XVI ст. в районі Базавлуцько-Томаківського межиріччя / М.П. Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. / Н.-д. центр «Часи козацькі» та ін.; [редкол.: Титова О. М. (відп. ред.) та ін.]. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2018. Вип. 27. С. 186–195.

20. Жуковський М. Пам'ятки козацької доби в Нікопольському краєзнавчому музеї / Мирослав Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.: Присвячується 100-річчю від дня народження Д. Я. Телегіна / Наук.-досл. Центр «Часи козацькі» [редкол.: Титова О. М. (відп. ред.) та ін.]. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2019. Вип. 28. С. 312–317.

21. Жуковський М. П. Дослідження місць розташування Запорозьких Січей у м. Нікополі і Нікопольському районі у 2002–2007 рр. / М. П. Жуковський // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 р. К.: ІА НАНУ, 2010. С. 96–99.

22. Жуковський М. П. Локалізація картографічним методом місця розташування Микитинської Запорозької Січі у м. Нікополі / Жуковський М. П., Слуцький М. А. // Заповідна Хортиця: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»: спец.

вип.: зб. наук. пр / М-во культури України, Нац. заповідник «Хортиця»; [редкол.: М.А. Остапенко (гол. ред.) та ін.]. Запоріжжя: [A&V.Art GROUP], 2011. С. 89–90, 237.

23. Жуковський М. П. Літочислення міст обласного підпорядкування Дніпропетровської області / М.П. Жуковський // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. Дніпропетровськ: ДНГУ, 2006. Вип. 3. С. 85–93.

24. Жуковський М. П. Д.І. Яворницький – дослідник Микитинської Січі / М.П. Жуковський // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. Зб. матеріалів загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяч. 160-річчю заснування Дніпропетр. іст. музею ім. Д.І. Яворницького / [упоряд. В.М. Бекетова; редкол.: Н.І. Капустіна (голова) та ін.]. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2009. Вип. 11. С. 419–424.

25. Жуковський М. П. Народні перекази про заснування міста Нікополя / М.П. Жуковський // Козацька спадщина: альм. Нікоп. регіон. від-ня Н.-д. ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України. Нікополь, Запоріжжя: Тандем-У, 2005. Вип. 1. С. 154–158.

26. Жуковський М. Про літочислення м. Нікополя / Мирослав Жуковський. К.: ТОВ «Укр. Вид. Спілка», 2000. 58 с.

27. Жуковський М.П. Незабутий ювілей / Мирослав Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. / Н.-д. центр «Часи козацькі», Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК [та ін.]; [Титова О. М. (відп. ред.), Біляєва С.О., Виногородська Л. та ін.]. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2016. Вип. 25. С. 268–274.

28. Жуковський М. Слава за життя – безсмертя після нього = THE FAME DURING LIFE – IMMORTALITY AFTER IT / Мирослав Жуковський [пер. з англ. Зоренко Ірина, Салашенко Ганна, Кулабухова Любов]. 5-е вид.,

допов. Нікополь: СПД «Фельдман О.О.», 2016. 86 с.: іл. Парал. текст укр. та англ.

29. Жуковський М.П. Перепоховання кошового отамана Івана Сірка в 1967 році / М.П. Жуковський // Заповідна Хортиця: Зб. наук. праць / Відповід. редактор Остапенко М.А. Запоріжжя: ФОП «Антипов В.І.», 2018. С.112–122.

30. Жуковський М.П. До питання про археологічні дослідження на острові Томаківка в 1953 р. / М.П. Жуковський // Сьомі Зарембівські читання: матеріали Сьомих Заремб. наук. читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» (м. Київ, 17 квіт. 2019 р.): [зб. наук. пр.] / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК; Нац. іст.-архітект. музей «Київ. фортеця» [редкол.: Титова О.М. (голова), Бесов Л.М., Бичковська Г. М. та ін.]. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2017. С. 160–170.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	23
1.1. Історіографія вивчення пам’яток центра козацького Запорожжя.....	23
1.2. Джерела про об’єкти культурної спадщини запорозького козацтва на території Нікопольського краю.....	44
1.3. Методологія і методи дослідження.....	87
Висновки до розділу 1	94
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ЗАСНУВАННЯ, РОЗВИТКУ, ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ СІЧЕЙ НА ТЕРИТОРІЇ НІКОПОЛЬСЬКОГО КРАЮ	96
2.1. Природно-географічна характеристика Базавлуцько-Томаківського межиріччя та його передісторія до кінця XV ст.....	96
2.2. Козацька колонізація пониззя Дніпра і заснування Томаківської Запорозької Січі.....	103
2.3. Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька та Нова Запорозькі Січі.....	115
2.4. Історичне значення пам’яток Запорозьких Січей XVI-XVIII ст. на території Нікопольського краю	141
Висновки до розділу 2	146
РОЗДІЛ 3. ПАМ’ЯТКИ ПОХОВАЛЬНОГО КУЛЬТУ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ НА ТЕРИТОРІЇ НІКОПОЛЬСЬКОГО КРАЮ	148
3.1. Поховання і цвинтарі запорозького козацтва на Нікопольщині.....	148
3.2. Пам’ятка історії та культури «Могила І.Д. Сірка».....	155
Висновки до розділу 3	174

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ, МУЗЕЇФІКАЦІЇ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК І ПАМ'ЯТНИХ МІСЦЬ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА НІКОПОЛЬСЬКОГО КРАЮ.....	176
4.1. Нормативно-правові документи щодо дослідження, збереження та охорони пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва Нікопольського краю.....	176
4.2. Музейні колекції предметів козацької доби Нікопольського краю.....	191
4.3. Проблеми літочислення населених пунктів Нікопольського краю, заснованих запорозьким козацтвом.....	200
Висновки до розділу 4.....	209
ВИСНОВКИ.....	210
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	214
ДОДАТКИ (Том 2)	1-207
ДОДАТКИ (Том 3)	1-262

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АКНЗС – Архів Коша Нової Запорозької Січі

д.і.н. – доктор історичних наук

ІМС – Історія міст і сіл Української РСР – К.: 1967-1973. – Т. I – Т. XXVI

к.і.н. – кандидат історичних наук

КПУ – Комуністична партія України

м.п. – метр погонний

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України

НАЕ – Нікопольська археологічна експедиція Нікопольського краєзнавчого музею

НБУВ ВК – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, відділ картографії

НДЦ – науково-дослідний центр

НКМ – Нікопольський краєзнавчий музей

ОДА – обласна державна адміністрація

о. – острів

РДА – районна державна адміністрація

р. – рік

р. – річка

РДВІА – Російський державний військово-історичний архів

с. – село

ст. – століття

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УТОПІК – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України

ВСТУП

Історія запорозького козацтва та Запорозьких Січей XVI-XVIII ст. є невід'ємною частиною історії українського козацтва та історії України.

Особливе місце посідає Нікопольський край, територія якого в минулому була місцем виникнення, розвитку і припинення діяльності запорозького козацтва та створеного ним Війська Запорозького Низового. Саме тут у XVI-XVIII ст. знаходилися в різний час п'ять найвідоміших із семи Запорозьких Січей, а саме: Томаківська (1568-1593), Базавлуцька (1593-1638), Микитинська (1639-1652), Чортомлицька (1652-1709, 1728-1730), Нова (1734-1775), а також козацькі уходи і зимівники, культові та поховальні споруди тощо. Період існування вищеназваних Запорозьких Січей став козацькою добою Нікопольського краю. На той час українські землі перебували під владою Литви, Польщі та інших іноземних держав.

Комунальний заклад Нікопольської міської ради «Нікопольський краєзнавчий музей» зберігає унікальну колекцію культових предметів останньої Січової Святої Покрови Божої Матері церкви Війська Запорозького Низового, які внесено до Реєстру національного культурного надбання Державного музейного фонду України.

Пам'ятки та пам'ятні місця історії запорозького козацтва Нікопольського краю є важливим фактором у формуванні історичної пам'яті українського народу, виховання національної свідомості та патріотизму громадян України. Підтвердженням цьому, зокрема, було урочисте відзначення саме тут у 1990–1992 рр. 500-річчя Українського козацтва.

В умовах земельної реформи наприкінці XX–на початку XXI ст. особливе значення має дотримання законодавства з охорони пам'яток історії доби запорозького козацтва національного і місцевого значення. Необхідно проводити невідкладні заходи щодо встановлення територіальних меж щойно виявлених об'єктів культурної спадщини та недопущення входження

козацьких пам'яток у приватну власність для сільськогосподарського використання або будівництва.

Зважаючи на те, що Нікопольський край – єдиний регіон України, де розпочався в XVI ст. процес збройної національно-визвольної боротьби українського народу та його державотворення, який тривав до знищення козацької січі за наказом Катерини II 1775 р., необхідно визнати особливу історичну цінність козацьких пам'яток, що потребують цілеспрямованих заходів щодо їх збереження і використання в суспільстві.

Однак комплексне дослідження пам'яток козацької доби Нікопольського краю в українському пам'яткознавстві не проводилося, і тому їхнє всебічне вивчення та збереження є актуальним завданням сьогодні.

Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної наукової теми Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури «Актуальні проблеми збереження нерухомих пам'яток України з урахуванням регіональних особливостей (південно-східний, західний, північний, центральний регіони)» №0115U002874.

Метою дослідження є комплексне вивчення пам'яток культурної спадщини запорозького козацтва на території Нікопольського краю; заходів органів державної влади і місцевого самоврядування щодо їх збереження й використання.

Завдання дослідження:

1. Розкриття стану наукової розробки теми та її джерельної бази.
2. Огляд нормативно-правових документів щодо взяття на державний облік та під охорону пам'яток запорозького козацтва на території Нікопольського краю.
3. Виявлення специфіки увічнення та збереження історії запорозького козацтва та Запорозьких Січей у нерухомих і рухомих пам'ятках від останньої чверті XVIII ст. до початку XXI ст.

4. Узагальнення й систематизація документальних даних щодо увічнення пам'яток запорозького козацтва в населених пунктах Нікопольщини.

5. Встановлення основних напрямів досліджень пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва на території Нікопольського краю в наукових та державних пам'яткоохоронних установах, громадських організаціях України, а також за її межами.

6. Показ основних форм увічнення історії запорозького козацтва та Запорозьких Січей на території міста Нікополя, Покрова, Марганця, сіл Нікопольського району.

7. Визначення пам'яток і пам'ятних місць на території Нікопольського краю, які пропонується взяти на державний облік та під охорону.

8. Розробка пропозицій щодо музеєфікації, використання пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва, зокрема Запорозьких Січей, у культурному житті українського суспільства, у вітчизняному та міжнародному історичному туризмі.

Об'єктом дослідження є культурна спадщина Нікопольського краю XVI – XVIII ст.

Предметом дисертаційного дослідження є об'єкти культурної спадщини запорозького козацтва Нікопольського краю: пам'ятки історії України XVI–XVIII ст., їх збереження та увічнення наприкінці XVIII–на початку XXI ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію сучасних адміністративно-територіальних одиниць: м. Нікополь, м. Покров, м. Марганець Нікопольського району, що розташовані між р. Базавлук та р. Томаківка.

Хронологічні рамки дослідження визначаються XVI–поч. XXI ст. Нижня межа відповідає періоду виникнення запорозького козацтва та заснування першої Запорозької Січі. Верхня межа – сучасний період дослідження пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва, їх збереження та увічнення.

Методологічною основою дослідження став принцип історизму, у взаємообумовленості та причинно-наслідкових зв'язках розвитку суспільних відносин.

Автор керувався комплексним аналізом сукупності наявних та виявлених нових різноманітних джерел XVI-XXI ст. щодо Запорозьких Січей та інших пам'ятних місць запорозького козацтва в Базавлуцько-Томаківському межиріччі, використовуючи різні методи, зокрема, історико-порівняльний, історико-правовий, аналітико-синтетичний, екохронографічний, картографічний, археологічний, наукових гіпотез, реконструкції, у тому числі за допомогою комп'ютерних технологій, розрахунків у часі та просторі тощо.

Автор здійснював науково-дослідницьку роботу на виконання таких нормативно-правових документів: Указу Президента України від 04.01.1995 р. №14/95 «Про відродження історико-культурних та господарських традицій українського козацтва»; Указу Президента України від 15.11.2001 р. №1092/2001 «Про національну програму відродження та розвитку українського козацтва у 2002-2005 рр.» п.16, та відповідних розпоряджень Президента з даного питання; рішення Дніпропетровської обласної Ради від 23.05.2008 р. №413-15 «Про програму розвитку українського козацтва Дніпропетровської області на 2008-2012 рр.» (щодо розробки проекту охоронних зони могили І.Д. Сірка); проекту «Створення і розвиток історико-археологічного комплексу «Микитинська Січ».

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в ньому

Уперше:

– здійснено постановку та розробку актуальної теми, яка ще не була спеціально опрацьована у сфері пам'яткознавства;

– здійснено спробу узагальнити всі відомі історичні джерела, введено до наукового обігу нові маловідомі архівні і графічні джерела;

– викладено матеріали археологічних досліджень автора дисертації в 2000–2012 рр. на території м. Нікополь і Нікопольського району та результати пошукової роботи, серед яких необхідно назвати встановлення місць

розташування Микитинської Січі на території м. Нікополя, Томаківської Січі на острові Томаківка, які вважалися в українській історичній науці затопленими водами Каховського водосховища в сер. 1950-х рр.;

– встановлено причини розташування Запорозьких Січей у XVI–XVIII ст., їх локалізацію саме в Базавлуцько-Томаківському межиріччі;

– створено на підставі різноманітної джерельної бази узагальнену схему «Пам'ятки і пам'ятні місця Запорозького козацтва Нікопольського краю», картосхеми «Запорозькі Січі XVI–XVIII ст.».

Запропоновано:

– авторські рекомендації щодо охорони, збереження, музеєфікації козацької спадщини краю.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів, у тому числі ілюстративного матеріалу та документів, що додаються, під час підготовки узагальнюючих наукових праць з історії України, зокрема історії запорозького козацтва; внесення необхідних доповнень і уточнень при написанні нових видань підручників, посібників з історії України для навчальних закладів, укладання путівників, довідників, енциклопедій, історичних карт, Інтернет-сайтів, праць з історичного краєзнавства, науково-просвітницької та виховної роботи; підготовки історико-краєзнавчих експозицій державних, комунальних, громадських музеїв і кабінетів історії, народознавства в навчальних закладах; для розгляду питання про внесення до каталогу або реєстру історико-археологічних пам'яток щойно виявлених об'єктів українського козацтва.

Особистий внесок автора визначається самостійно виконаним науковим дослідженням щодо вивчення та аналізу пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва на території Нікопольського краю. Наукові положення, висновки та рекомендації, винесені на захист, одержані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження відбувалася у формі доповідей на міжнародних та всеукраїнських конференціях: «Богдан Хмельницький та його доба» (Київ, 1995); «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та

проблеми історії запорозького козацтва» (Нікополь, 2001); «Історія України: Маловідомі імена, події, факти» (Донецьк, 2001); «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району» (Нікополь, 2002); «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 2003, 2005, 2006, 2008–2011, 2013, 2016–2019); «Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва» (Запоріжжя, 2005); «Сучасні проблеми в дослідженні історії запорозького козацтва» (Запоріжжя, 2007); «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та в музейній практиці» (Запоріжжя, 2008, 2010, 2011, 2015, 2017); «Роль музеїв у культурному просторі України і світу» (Дніпропетровськ, 2009); Зарембівські читання «Українське пам'яткознавство. Сучасні проблеми та тенденції» (Київ, 2015, 2017, 2019).

Публікації. Основний зміст та результати дослідження протягом 1990–2019 рр. відображені у 98 наукових працях, у тому числі фахових виданнях України, затверджених ДАК МОН України – 7, у наукових закордонних виданнях – 1.

Структура дисертаційної роботи обумовлена визначеними метою та завданнями. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, які мають дванадцять підрозділів, з висновками до них, загальних висновків, списку використаних джерел (728 позицій), додатків та списку умовних скорочень. Загальний обсяг основного тексту – 197 с., повний обсяг дисертації – 302 с. (перший том). Додатки включають 93 картографічних (історичних мап, карт-реконструкцій, планів та схем), 123 іконографічних (фотоілюстрацій і креслень), 103 текстових матеріалів (нормативно-правових актів). Загальний обсяг додатків – 469 с. (другий і третій томи).

РОЗДІЛ 1.
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА,
МЕТОДОЛОГІЯ Й МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Історіографія вивчення пам'яток центра козацького Запорозжя.

Історія вивчення запорозького козацтва нараховує понад 240 років з моменту знищення Російською імперією Запорозької Січі в 1775 р. Інтерес до запорозького козацтва в науковому плані з'явився в 1780-ті рр., і не зникає до сьогодні. У цілому можна поділити процес вивчення козацького Запорозжя на такі етапи:

1. Остання чверть XVIII – початок XX ст. в Російській імперії.
2. Радянський період після 1917 р. до кінця 1980-х рр.
3. Сучасний – після проголошення незалежності України і до сьогодні – середини другого десятиліття XXI ст.

Умови розвитку історичної науки щодо вивчення історії запорозького козацтва та його Січей наприкінці XVIII – на початку XX ст. не можна назвати сприятливими внаслідок панування Російської імперії та імперської ідеології. Тогочасні історики мали обмежений доступ до архівних документів Запорозьких Січей XVI-XVIII ст. та до картографічних документів Речі Посполитої, Османської імперії, Російської імперії. Винятком є А.О. Скальковський, який мав у своєму розпорядженні Архів Коша Нової Запорозької Січі. Можливості проведення широкомасштабних археологічних досліджень на території місць розташування Запорозьких Січей, які ще збереглися і не мали значного антропогенного впливу, практично були відсутні. Наукові центри у сфері досліджень, серед яких був, зокрема, напрям вивчення історії запорозького козацтва на території України, лише тільки формувалися. У 1839 р. було створено Одеське товариство історії та старожитностей, у науковій роботі якого важливе місце посідали пошуки документів часів запорозького козацтва та вивчення його пам'яток [646, с.418].

Першою роботою, яка стисло висвітлювала основні події з історії запорозького козацтва, була компілятивна праця Рігельмана О.І. «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків взагалі...» (1785-1786). Автор використовував фрагменти рукопису С. Мишецького з описом Запорозької Січі [548, с.35-36].

Наступною роботою можна назвати «Историю Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения Гетманства» Бантиш-Каменського Д.М. Його праці було опубліковано в 1822, 1830, 1842 рр. (прижиттєво) та в 1903 р. – четверте видання (посмертно). Останнє має главу XXV «О запорожцах и их Сечи», де автор на підставі окремих архівних справ та наративних джерел, характеризує історію виникнення козацтва, називає основні місця розташування Січей тощо [40, с.244-248, 537, 538; 646, с.29-30].

У 1835 р. прихильник романтичного напрямку в наукових розвідках щодо козацької доби історії України харківський вчений Срезневський І. видав «Украинскую летопись», де на основі поєднання фольклорних джерел з історичними даними подав повідомлення про три Запорозькі Січі – Хортицьку, Микитинську, Ташлицьку [591, с.195]. Саме з цією публікацією почали поширюватися легенди про козаків-линчаївців – засновників Микитинської Січі.

Найголовнішою працею в російській історичній науці, присвяченої запорозькому козацтву, є монографія Скальковського А.О. «Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького», яка мала три прижиттєвих видання (1841, 1846, 1885-1886 рр.). Це дослідження стало першим, що було написано на основі архівних документів Запорозької Січі. Суттєвим доповненням роботи були опубліковані особисті спостереження автора під час його перебування в м. Нікополі, селах Капулівка та Покровське у сер. 1830-х рр. [577].

Відомий історик Маркевич М.А. у т.3 «Історії Малоросії» (1842-1843 рр.) висвітлював події, пов'язані з історією Запорозьких Січей, зокрема Микитинської, де відбулося повстання Б. Хмельницького [409, с.44-49].

У другій половині XIX ст. значно активізувалася пошукова робота істориків і краєзнавців щодо вивчення історії запорозького козацтва, зокрема представників Одеського товариства історії та старожитностей. У його «Записках...» розпочалась публікація документів, у т.ч. картографічних, нарисів, повідомлень з історії запорозького козацтва та його Січей тощо [324].

У третій чверті XIX ст. активну краєзнавчу діяльність з вивчення пам'яток козацької доби в м. Нікополі, на о. Томаківка, с. Капулівка проводив протоієрей Нікопольської Свято-Покровської церкви І. Карелін. Його нариси «Нікополь» та «Запорожские городища» були опубліковані в «Записках Одесского общества истории и древностей» у 1865 р. та 1872 р. [318; 320]. В той час в суспільстві були популярні спогади Коржа М.Л. – колишнього запорожця, про останню Січ [350]. У сер. XIX ст. Нікопольський край та його пам'ятки описав Афанасьєв-Чужбинський О.С. [36].

Відомий церковний діяч Південної України архієпископ Ф. Макаревський на підставі ґрунтовного вивчення уцілілих церковних архівів у 1880 р. опублікував «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття». Важливими в цій історичній праці є фрагментарні повідомлення про будівництво церков м. Нікополя, с. Покровського, с. Шолохова тощо [401, с.166-175, 270-271].

У 1882 р. у Нікопольському краї розпочав науково-пошукову роботу Д.І. Яворницький, який неодноразово відвідував місця розташування Запорозьких Січей – Томаківку, Нікополь, Покровське, Капулівку та інші села [180, с.95]. У 1884 р. молодий вчений за дорученням Харківського історико-філологічного товариства здійснив поїздку на Запорожжя для складання планів укріплень на місцях Запорозьких Січей [579, с.102].

Його надзвичайно плідна праця з проблематики запорозького козацтва проявилась у створенні визначних наукових праць, зокрема: «Топографический очерк Запорожья» (1884) [710], «Число и порядок Запорожских Сичей» [712], «Сборник материалов по истории запорожских

казаков» (1888), «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (1888), «История запорожских казаков» (т. 1-3, 1892-1897), «Иван Дмитриевич Сирко – славный кошевой атаман Войска Запорожского Низового казаков» (1894), «Вольности запорожских казаков» (1898) [711], «Источники для истории запорожских казаков» (т.1-2, 1903) та інші [646, с.665-666]. Особливо важливим є розділ «Число и порядок восьми Запорожских Сичей» 1-го т. «Истории запорожских козаков», у якому Д.І. Яворницький максимально повно описує місця розташування залишків Запорозьких Січей у Базавлуцько-Томаківському межиріччі [720, с.97-142].

Видатний український вчений М.С. Грушевський (1866-1934 рр.) у своїй фундаментальній багатотомній праці «Історія України-Русі» на підставі вивчення архівних документів показав масштабний процес виникнення українського козацтва, яке проводило колонізацію Запорожжя; виникнення Запорозької Січі та її роль у національно-визвольній боротьбі українського народу в другій половині XVII ст. [139; 140; 141; 142; 143].

Для широкого українського загалу М.С. Грушевський виклав стисло історію козацького Запорожжя в «Ілюстрованій історії України» [138]. Безпосередньо тематиці Запорозької Січі присвячена його спеціальна стаття «Запоріжжя і Запорозька Січ» [137]. М.С. Грушевський з позиції критичного аналізу розкрив недостовірність легенди про козаків-линчаївців [136].

Власні спостереження та результати науково-пошукової роботи показав у нарисах та повідомленнях дослідник давнини Л. Падалка: «Была ли на острове Томаковка Запорожская Сечь» (1893), «Каменный Затон и Белозерское городище на Днепре» (1891), «Над Великим Лугом Днепровским» (1897), «Остатки старины на Нижнем Днепре» (1903) [469; 470; 471; 472]. Дослідник здійснив спробу узагальнити відомі історичні дані щодо генези запорозького козацтва [473; 474].

Велику кількість переказів про козацьку добу Наддніпрянщини зібрав Я. Новицький у творі «Народная память о Запорожье. Предания и рассказы,

собранные в Екатеринославщине 1875-1905», який було видано в 1910 р. [455].

Для широкого загалу в енциклопедичних жовідниках Росії були надруковані окремі статті щодо Запорозької Січі, м. Нікополя, с. Покровського, тощо [445; 452; 499].

З метою донести українському суспільству історію запорозького козацтва Кашенко А., який неодноразово відвідував Нікопольський край, опублікував науково-популярну працю «Великий Луг Запорозький» [326].

Особливий інтерес у науковій громадськості викликали публікації Кордтом В. давніх карт України [414].

Наукові праці з історії запорозького козацтва, створені наприкінці XVIII – поч. XX ст., мають важливе значення і на сьогодні, тому що містять велику кількість оригінальних документів козацької доби. Особливо треба підкреслити той факт, що в працях Скальковського А.О., Яворницького Д.І., Падалки Л.В., Кашенка А, які побували на Нікопольських землях є багато описових деталей про місця розташування Запорозьких Січей тощо, які на сьогодні знівельовані або знищені внаслідок антропогенної діяльності.

Після завершення Першої світової війни 1914-1918 рр. та національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. на більшій частині території України утвердився радянсько-комуністичний лад. У 1920-ті роки в Українській СРР розпочався період «українізації», під час якого склались відносно сприятливі умови для наукової роботи з вивчення історії українського козацтва, у т.ч. і Запорозького Низового. Та наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відбулося призупинення процесу «українізації».

Через роки були опубліковані спогади Б. Антоненка-Давидовича про перебування у середині 1920-х рр. в Нікопольському краї та огляд ним козацьких пам'яток [9]. Цікавим джерелом початку 1930-х років є «Путівник по нижньому Дніпру та Південному Бугу». У ньому подано стислу шляхову інформацію з фотоілюстраціями щодо місць розташування козацьких пам'яток [492].

У 1950-ті-1970-ті рр. видатним дослідником історії запорозького козацтва та його культурної спадщини була науковий співробітник Інститут історії АН УРСР Апанович О.М. (1919-2000 рр.) [433]. Серед її перших наукових праць необхідно назвати «Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.» (1954 р.), у якій охарактеризовано пам'ятки запорозького козацтва в с. Городище Нікопольського району, м. Нікополі, с. Капулівка та ін. [18, с.5, с.7-8, с. 82-86; 19]. У тому ж році була опублікована її стаття, присвячена першим перемогам українського народу у 1648 р. [19].

Апанович О.М. детально висвітлила усі основні періоди історії запорозького козацтва, її головні події та учасників, зокрема гетьманів України і кошових отаманів Січі, у таких працях: «Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу» (у співпраці з Гуслистим К.) [155]; «Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50-70-ті роки XVII ст.» [22]; «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» [23]. Проте за її активну громадянську позицію щодо обстоювання й захисту культурної спадщини запорозького козацтва її було звільнено з Інституту історії АН УРСР [433].

Одним з небагатьох істориків радянської доби, що глибоко досліджував історію запорозького козацтва та його Січей, був Голобуцький В.О. Його першу найголовнішу працю – монографія «Запорожское казачество» – було видано в 1957 р. [104]. Автор на основі ґрунтовного вивчення численних історичних джерел висвітлив питання щодо виникнення козацтва в Україні наприкінці XV – першій половині XVI ст., зокрема в Запорожжі; утворення Запорозької Січі на о.Томаківка та діяльність інших Січей до ліквідації останньої у 1775 р. Укладена Голобуцьким В.О. періодизація історії запорозького козацтва, а також порядок Січей увійшла в енциклопедичні довідники стала прикладом для усіх інших дослідників історії запорозького козацтва тощо [105; 108; 109; 111]. Окремо вчений дослідив дипломатичну історію визвольної війни козацького народу сер. XVII ст. [106].

У монографії «Запорозька Січ в останні часи свого існування» (1961 р.) Голобуцький В.О. на підставі вивчення архівних документів показав історію заснування Нової Січі, військово-політичну діяльність та соціально-економічний розвиток на землях її «Вольностей» [107]. Наукові праці Голобуцького В.О. мали важливе значення для розвитку краєзнавства в Україні, зокрема в Нікопольському краї.

У середині 1960-х рр. в Українській РСР розпочалася робота по створенню унікального видання(українськомовного і російськомовного, що не мало аналогів в СРСР – «Історія міст і сіл Української РСР» по кожній області, у т.ч. й Дніпропетровській [304; 311]. У вищезгаданих виданнях надруковані нариси, присвячені м. Нікополю, Нікопольському району, селам Покровське та Шолохове [159; 163; 423; 425; 454; 692; 693]. Але інформація про часи запорозьких козаків у Нікопольському краї подавалася дуже стило і обмежено.

Для істориків і краєзнавців України було цікаво познайомитись з монографією Шубравської М. М. про життя і діяльність академіка Яворницького Д.І. [696], Фруменкова Г.Г. про долю кошового отамана Калнишевського П.І. [657, с.65-77], публікацією Кабузана В. М. щодо картографічних документів про територію України, у т.ч. Запорожжя, в малодоступних для них історичних архівах СРСР [314]. Доповненням цього напряму були розвідки краєзнавця Фоменка В.Г. (м.Запорожжя) щодо гідрографії Великого Лугу в районі розташування Запорозьких Січей та інші публікації [653; 654; 655], монографія Тимофєенка В. про заснування міст Південної України [620], Кругляка Ю.М. про походження назв міських поселень України [370].

У другій половині 1980-х років за часів перебудови з розвитком неформальних рухів в СРСР, у т.ч. й УРСР починається нове піднесення діяльності українських істориків. Відновила дослідження історії запорозького козацтва Апанович О.М. У 1989 р. вона була науковим керівником науково-пошукової експедиції «Запорозька Січ: зруйноване та уціліле», яку організувала редакція журналу «Пам'ятки України» [20]. Продовжив свою плідну роботу над вивченням історії архітектури Запорозьких Січей та їх

топографії, географічних досліджень Запорожжя кийський архітектор Ленченко В.О. [374; 375; 379; 381].

Резонансним явищем в суспільстві було зняття негласних заборон на дослідження історії українського козацтва, у т.ч. відкриття у спецсховах для вивчення і публікації наукової спадщини Грушевського М.С., Яворницького Д.І. тощо, прийняття ЦК КПУ постанови про республіканську програму розвитку історичних досліджень. У постанові, зокрема, була констатація факту: «Випали з дослідження історія козацтва, процес формування української державності» [547, с. 4]. У вищезазначеній програмі проголошувався один із пріоритетних напрямів історичних досліджень: «Українське козацтво та його військово-політична організація – Запорозька Січ; визвольна війна 1648-1654 рр.», а також перевидання наукових праць Д.І. Яворницького» [547, с.5, 11].

Фундаментальна трьохтомна праця Яворницького Д.І. «Історія запорозьких козаків» була опублікована російською та українською мовами у 1990-1992 рр. [717; 718; 719; 720; 721; 722]. Також були опубліковані праці Антоновича Ф.Б. [10], Апанович О.М. [24], збірка «Народна пам'ять про козацтво» [449] та інші. Також популяризувалась робота з охорони пам'яток історії та культури [302]. У 1990 р. д.і.н. Телегін Д.Я. здійснив історико-археологічне обстеження місць розташування Запорозьких Січей. Учений-археолог констатував про незадовільну картину в справі збереження Запорозьких Січей [616; 617].

Важливою подією в розвитку спеціальних історичних наук в Україні був початок роботи у травні 1991 р. Центру пам'ятокознавства АН УРСР і УТОПК – першого і єдиного наукового центру по вивченню культурної спадщини українського народу [613]. Зусиллями його колективу і активістів почалися польові розвідки пам'яток козацької доби [612; 614; 615].

У Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького відновилося вивчення епістолярної спадщини Д.І. Яворницького [182].

Новими напрямками в дослідженнях козацького Запорозжя стали роботи Бойка А.В. щодо вивчення розвитку запорозьких зимівників [53], Лимана І.І. – про церкви на землях Війська Запорозького Низового [387].

У 1990-1991 рр. у м. Києві, м. Запоріжжі, та м. Дніпропетровську відбулися всеукраїнські та міжнародні наукові конференції, круглі столи, присвячені проблемам історії українського козацтва та Запорозьких Січей, збереженню культурної спадщини козацької доби, які викликали велику зацікавленість дослідників козацтва [417; 456; 648; 699].

У 1920-ті – 1980-ті рр. у західноукраїнських землях (до 1939-1945 рр.) та українській діаспорі не відбувалось ґрунтового дослідження історії запорозького козацтва. Це було пов'язане з неможливістю доступу істориків до історичних архівів України, обмежено джерельною та історіографічною базою.

Публікації щодо минулого козацького Запорозжя та Запорозьких Січей були систематизовані й подані в «Енциклопедії Українознавства», виданій у 1955-1984 рр.: «Запоріжжя» [286]; «Запорізька Січ» [545]; «Козацтво» [88]; «Олешківська Січ» [461]; «Томаківська Січ» [635]; «Чортомлицька Січ» [671]. Як правило, вищезгадані публікації в «Енциклопедії Українознавства» будувалися на працях Яворницького Д.І., Грушевського М.С. та Голобуцького В.О. і за темою дисертації є малоінформативними. Відомим дослідником українського козацтва в діаспорі був Л.Винар [80]

Піднесення українського національно-визвольного руху у 1989-1991 рр. та проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. стало потужним фактором посилення науково – дослідницької роботи з вивчення історії запорозького козацтва та його Січей, пам'яткоохоронної діяльності щодо збереження їх об'єктів культурної спадщини.

Серед опублікованих наукових праць з історії запорозького козацтва в 1994 р. необхідно назвати друге доповнене україномовне видання монографії Голобуцького В.О. «Запорозьке козацтво» [110].

Також у 1994 р. було перевидано наукові праці Афанасьєва-Чужбинського О.С. [37], Скальковського А.О. [578]; Еварницкого Д.И. (Яворницького Д.І.) [177]; Рігельмана А.І. [548] та інші. Поява вищезгаданих історичних творів пожвавила інтерес громадськості, зокрема місцевих краєзнавців Дніпропетровської області, у т.ч. Нікопольському краї, до козацького періоду минулого свого краю. На початку XXI ст. були видані праці Кащенко А. [327]; Костомарова М.І. [358]; Яворницького Д.І. [715; 716]; Зуєва В.Ф. [300]. Наукова громадськість прихильно сприйняла топонімічні дослідження Коваля А.П. [337]; Чабаненка В. [665].

Першим спеціальним виданням, у якому визначено хронологічно-територіальну локалізацію Запорозьких Січей, відтворено основні етапи історії запорозького козацтва, походження та утворення козацької республіки, її міжнародні відносини тощо, стало науково-популярне видання «Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.)». Його було видано в 1998 р. Інститутом історії України НАН України під керівництвом Академіка НАН України Смолія В.А. [339; 584].

У вищезгаданій колективній праці опубліковано такі нариси про центри запорозького козацтва: Сокульський А. «Предтеча козацької твердині на Запорожжі», що розкриває проблему замку Д.І. Вишнівецького на о. Хортиця [586, с.15-21]; Гурбик А. «Томаківська Січ (70-і р. XVI ст. – 1593 рік)» [146, с.22-44]; Щербак В. «Базавлуцька Січ (1593-1638 рр.)» [702, с.45-64]; Чухліб Т. «Микитинська Січ (1639-1652 рр.)» [674, с.65-85]; Мицик Ю., Станіславський В., Щербак В. «Чортомлицька Січ (1652-1709 рр.)» [432, с.86-108]; Горобець В. «Кам'янська Січ (1709-1711, 1730-1734 рр.)» [117, с.109-131]; Гуржій О. «Олешківська Січ (1711-1728 рр.)» [152, с.132-148]; Панашенко В. «Нова Січ (1734-1775 рр.)» [481, с.149-189]. Видання має ілюстративний блок, де, зокрема, подано картосхему розташування Запорозьких Січей у Базавлуцько-Томаківському межиріччі [339, с.242-247].

Видання «Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.)» стало вихідною позицією для подальшого вивчення історії

Запорозьких Січей, своєрідним орієнтиром для інших істориків і краєзнавців з питань історії запорозького козацтва. Науково-дослідницький інститут козацтва, створений у 1997 р. при Інституті історії НАН України, на чолі з к.і.н. Чухлібом Т.В. залучив дослідників історії козацтва в регіонах України до його роботи з подальшим відкриттям відділень – Запорізького, Одеського, Дніпропетровського, Нікопольського тощо [646; с.397].

У важких економічних умовах 1990-х рр. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК формувало і реалізовувало пам'яткоохоронні програми. У 1995 р. к.і.н. Титова О.М. підготувала і опублікувала матеріали першого каталогу пам'яток козацької доби Дніпропетровської області [627]. У 1997 р. НДЦ «Часи козацькі» УТОПК був виданий перший в Україні навчальний посібник «Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.» [28]. У ньому були подані класифікація і топографія пам'яток матеріальної і духовної культури українського козацтва, а також «Каталог історико-археологічних пам'яток і пам'ятних місць козацької доби» [28, с. 231-329]. Його підготували к.і.н. Титова О.М. і д.і.н. Телегін Д.Я., які визначили по Дніпропетровській області такі об'єкти козацької спадщини в Базавлуцько-Томаківському межиріччі, зокрема:

1. Базавлуцька Січ (с.Ленінське Нікопольського р-ну) [28, с.234].

2. Грушівка (Гологрушівка Апостоловського району), пасіка І.Сірка [28, с.235].

3. Микитинська Січ (м.Нікополь).

Існувала на Микитиному Розі в 1638-1652 рр. розмита Дніпром у ХІХ ст., затоплена Каховським водосховищем (Телегін, 1991) [28, с.237].

4. Покровська або Нова Січ біля с. Покровського Нікопольського району 1734-1775 рр. Укріплення склалися з валів, палісаду, цитаделі, зовнішнього города, ретраншементу. Обстежувалася Д.І. Яворницьким, починаючи з 1880-х рр., Ф.Б. Копиловим (1953 р., 1955 р.), нині затоплена Каховським водосховищем [28, с.239].

5. Томаківська Січ, поблизу м. Марганця, заснована в 60-70-х рр. XVI ст., зруйнована в 1593 р. Обстежувалася Д.І. Яворницьким (1990, 1 с.122), Копиловим Ф.Б. (1953р., 1955р.). Виявлені рештки валів рову. Нині затоплена водами Каховського водосховища. Козацький пікет 1767 р. (Яворницький, 1990, 1, с.315) [28, с.240].

6. Чортомлицька, Капулівська або Стара Січ біля с. Капулівки Нікопольського району, 1652-1709 рр. Обстежувалася Д.І. Яворницьким (1990, 1), Ф.Б. Копиловим (1953р., 1955р.). Досліджені рештки валів, ровів, майстерень. Поблизу Січі була могила отамана І.Сірка. Поховання перенесено на курган Сторожова Могила поблизу с. Капулівка. Січ і кладовище затоплені Каховським водосховищем (Телегін, 1991) [28, с.241].

Важливою подією була публікація звіту про наукову експедицію НДКП «Часи Козацькі» у серпні 2000 р. у складі Титової О.М., Симоненка І., Богуша П.М., Бурди Л.Ф., Панченка Ю. на виконання пам'яткоохоронних програм УТОПК по вивченню козацьких пам'яток нижнього Дніпра. Відбулась охоронно-пошукова розвідка по місцях розташування козацьких пам'яток Нікопольського краю, виявлення можливих нових об'єктів, збір матеріалів, перевірка стану збереження меморіальних пам'ятних знаків, споруджених на честь Українського козацтва тощо [574, с.4-11].

Учасники експедиції констатували, що абсолютна більшість оглянутих місць знаходиться в занедбаному стані; окремі пам'ятні знаки, встановлені на честь запорозького козацтва, руйнуються. Усі оглянуті під час розвідки території пам'ятки потребують ретельного комплексного обстеження з подальшою консервацією та музеєфікацією; усі виявлені об'єкти козацької доби треба включити до туристичних маршрутів. Украй необхідна розробка Національної програми дослідження та збереження пам'яток українського козацтва Низового Дніпра [574, с.10].

Узагальнений результат багаторічних досліджень НДЦ «Часи Козацькі» разом з Центром пам'яткознавства НАН України і УТОПК стали ґрунтовною основою для публікації більше 30 збірок наукових статей і монографій. «Часи

Козацькі» фактично став координаційним центром з вивчення пам'яток козацької доби в Україні. Яскравим прикладом є проведення щорічних науково-практичних конференцій «Нові дослідження пам'яток козацької доби», перша з яких відбулася в 1991 р., остання – у 2019 р. Конференції протягом понад чверті століття під керівництвом визнаних дослідників українського козацтва й Запорозьких Січей д.і.н. Телегіна Д.Я. і к.і.н. Титової О.М. об'єднали сотні краєзнавців, істориків, археологів, мовознавців, книгознавців, картографів тощо. Учасники конференції неодноразово звертали увагу органів влади України на відсутність єдиної комплексної системи дослідження пам'яток козацтва, необхідність вивчення залишків козацьких пам'яток Низового Дніпра, створення Національного історико-культурного заповідника прибережної території від с.Капулівки до с.Покровського Нікопольського району тощо [328; 549; 550; 551].

Одним із головних завдань Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, який з 2003 р. очолює к.і.н. Титова О.М. є підготовка і видання Каталогу пам'яток і пам'ятних місць українського козацтва XVI-XVIII ст. Ця проблема неодноразово була розкрита у статтях, виступах і доповідях Титової О.М. в контексті вирішення актуальних проблем охорони культурної спадщини України за участю наукової громадськості [622; 623; 624; 625; 627; 628; 629].

У 2004 р. відбулась презентація унікального наукового видання «Україна – козацька держава» [102; 644]. Однією з її статей є спільна публікація Щербака В.О. та Ленченка В.О. «Козацькі Січі – гнізда волі», присвячена центрам запорозького козацтва [698, с.46-53]. Автори зберігали концепцію хронологічно-територіальної локалізації козацьких Січей, введenu у науковий обіг у 1998 р.

У 2006 р. Інститут історії України НАН України опублікував нариси у двох томах «Історія Українського козацтва» [312; 313] на основі новознайдених документів і матеріалів та досягнень новітньої історичної науки. Зокрема, у розділі 9 першого тому «Запорозькі Січі» науковці подають

нариси: Гурбика А.О., Щербака В.О. «Гене́за та шляхи розвитку запорозького козацтва» [147, с.532-536]; Гурбика А.О. «Томаківська Січ» [150, с.536-547]; Щербака В.О. «Базавлуцька і Микитинська Січ» [704, с.548-557]; Станіславського В.В. «Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст.» [593, с.558-587]; Мільчева В.І. «Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією» [438, с.587-603]; «Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр» [441, с.604-617].

У вищезгаданих нарисах стисло подано історію виникнення й розвитку Запорозьких Січей. Проте нова інформація про деталізацію даними місць їхнього розташування в більшості випадків відсутня.

Одним із результатів науково-дослідницької роботи з історії козацької доби України було видання ретельно підготовленого навчального посібника «Українське козацтво: соціально-історичний нарис (у двох частинах)» [169; 170]. Автори Діптан І.І. та Кравченко П.А. присвятили козацькій республіці за Дніпровськими порогами розділ IV, у якому послідовно висвітлили джерелознавчий та історіографічний аспекти виникнення першої та подальших Запорозьких Січей, їх періодизацію та локалізацію, політичну історію та долю кожної з них: Томаківської Січі (70-ті рр. XVI ст. – 1593 р.); Базавлуцької Січі (1593-1638 рр.); Микитинської Січі (1639-1652 рр.); Чортомлицької Січі (1652-1709 рр.); Кам'янської Січі (1709-1711 рр.; 1730-1734 рр.); Олешківської Січі (1711-1728 рр.); Нової Січі (1734-1775 рр.).

Враховуючи постійний інтерес громадськості до історії запорозького козацтва Інститут історії України видав у 2015 р. науково-популярне видання «Історія Запорозької Січі» [310] у вигляді нарисів, авторами якого стали Смолій В. [583], Горобець В. [115], Гурбик А. [145], Гуржій О. [151], Чухліб Т.В. [673], Щербак В. [697], Мільчев В. [437], Мицик Ю., Станіславський В., Щербак В. [429].

Вищезазначене видання підтвердило концепцію провідного Інституту Національної академії наук України в галузі історії щодо існування в XVI-

XVIII ст. замку Д. Вишневецького та семи Запорозьких Січей в нижній течії Дніпра.

Необхідно додатково згадати окремі наукові праці та публікації, які розкривають більш детально виникнення, воєнно-політичну та господарську діяльність запорозького козацтва, його роль у створенні українсько-козацької держави, життя запорожців, вплив історії козацтва на українське суспільство тощо, авторами яких є Апанович О.М. [25; 27], Борисенко В.Й. [56], Бачинська О.А., Чухліб Т.В., Щербак В.О. [41], Вирський Д.С. [82; 83; 84; 85; 86; 87], Гурбик А.О. [147; 148; 149], Горобець В.М. [114; 116; 118], Гуржій О.І. [153; 154], Демиденко О.О. [162], Задунайський В.В., Чухліб Т.В. [282], Івонін Ю. [468], Коваленко О.С. [335], Косенко Л.О. [356], Кравченко В.В. [366; 367], Ленченко В.О. [374; 376; 377; 378; 383], Леп'явко С. [385], Макаров О.М. [402], Матях В.М. [418; 419], Мищик Ю.А. [426; 427; 429; 435; 436], Мільчев В.І. [439; 440], Наливайко Д.С. [447], Нудьга Г. [457], Олійник О.Л. [462], Ольхіна Н.І. [464; 465], Паньонко І. М. [483], Саричев В. [563], Сапожников І.В. [560; 561], Свешніков І. К. [565], Сергієнко Г. Я. [571], Сокульський А.Л. [585; 587], Станіславський В.В. [592], Степанков В.С. [597], Сушинський Б.І. [608], Телегін Д.Я. [618], Федорук Я. [650], Чухліб Т.В. [675], Щербак В.О. [700; 701; 706], Швидько Г.К. [683], Шевчук В. [686]. В окремих збірках висвітлювались питання історії козацької культури [288].

Також необхідно назвати наукові монографії в галузі історичної урбаністики д.і.н. Верменич Я.В. [74;75]. Вищеназвані праці були своєрідним і логічним продовженням наукової діяльності академіка НАН України Тронька П.Т. з концептуальних проблем історичних міст України, їх статусу в державі і системі пам'яткоохоронної діяльності тощо [639; 640]. З проблеми датування виникнення міст є праці Бабюх В. [38; 39], Чирука С. [669], Щибрі Л. І. [708], з картографічних досліджень – Вавричина М.Г. [66; 67], Деменко П.О. [161], Лютої Т. [398; 399], Жуковського М.П. [216; 224].

В період «козацького відродження» в українській історичній науці постаті видатних гетьманів України, кошових отаманів Запорозької Січі та

їхня діяльність стала одним із головних об'єктів дослідження вітчизняних істориків. Академік НАН України Смолій В.А. та д.і.н. Степанков В.С. створили на основі великої кількості різноманітних письмових джерел всебічний соціально-політичний портрет гетьмана Богдана Хмельницького [582]. Військово-політична діяльність кошового отамана І.Д. Сірка та доля його могили розкрита в працях к.і.н. Апанович О.М. [26], д.і.н. Гуржія О.І. [154, с.260-264], к.і.н. Грибовського В.В. [135], к.і.н. Маслійчука В.А. [411; 412], д.і.н. Мищика Ю.А. [430; 431; 391], Саратова І.Ю. [562], Середи Н. [572], д.і.н. Сергієнка Г.Я. [570], Федоренка Д.Т. [649], Чувардинського А. Г. [672]. Однією із головних тем науково-дослідницької діяльності к.і.н. Грибовського В.В. є життя і діяльність останнього кошового отамана Калнишевського П.І. [120; 127; 129; 132; 670], а також наукові розвідки з проблеми генези м.Нікополя [126; 128].

Важливим напрямом наукових досліджень стало вивчення творчої біографії дослідників запорозького козацтва на теренах сучасного Нікопольського краю. Цьому були присвячені наукові публікації про Яворницького Д.І. к.і.н. Абросимової С.В. [1], д.і.н. Заруби В.М. [294], д.і.н. Швидько Г.К. [682], Жуковського М.П. [279; 280; 281]. Розкрито діяльність дослідників козацької історії в статтях: Ємця О. – про І. Каманіна [183], Ленченка В.О. – про автора «Історії козаків запорожских» С.І. Мишецького [381], Лопушинського А.І. – про археолога В.І. Гошкевича [397], к.і.н. Симоненка І. – про Новицького Я.П. [575], д.і.н. Ченцової Н.В. – про Л.Падалку [666].

Статті про діяльність Апанович О.М. присвятив д.і.н. Мищик Ю.А. [433] та Савченко С.В. [557]. Життєвий і науковий шлях д.і.н. Телегіна Д.Я. розкрито у науковій доповіді на його вшанування к.і.н. Титової О.М. [621].

У десятитомнику «Енциклопедія історії України» дляширокогозагалу є стислі довідки про запорозьке козацтво та Запорозькі Січі, авторами яких є Кузик Т.Л. [372], Панашенко В.В. [482], Пришляк В.В. [503], Сас П.М. [564], Щербак В. [703; 705; 707].

Розгляду важливої проблеми на теоретичному рівні щодо необхідності розвитку археології українського козацтва присвятив свою увагу д.і.н. Моця О.П. [443; 444]. Про підвищення рівня уваги до історико-археологічних пам'яток Запорозьких Січей свідчить внесення відповідного розділу до навчального курсу «Археології України» для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів [81, с.442-452].

У 1990-х – 2010-х рр. д.і.н. Стороженко І.С. (м.Дніпропетровськ) в результаті своїх багаторічних досліджень детально розкрив військово мистецтво Б.Хмельницького та запорозьких козаків [598; 599; 601; 604; 605; 606]. Одним із його суджень була концепція існування тільки трьох Запорозьких Січей, створених з ініціативи: 1) польського уряду – Базавлуцької Запорозької Січі; 2) Гетьмана України Б. Хмельницького – Чортомлицької Запорозької Січі; 3) Російської імперії – Нової Січі. Інші Січі такими на його переконання не були, зокрема Микитинська [600; 602; 603].

Одним з найважливіших осередків з вивчення проблем історії запорозького козацтва стали наукові інституції м. Запоріжжя: Національний заповідник «Хортиця» та історичний факультет Запорізького національного університету, а також Запорізьке відділення НДІ козацтва. Під їх керівництвом підготовлено й опубліковано у 2002 р. 1-е і у 2006 р. 2-е видання Малої енциклопедії «Українське козацтво» [646; 647]. У 1-му виданні вищеназваної Малої енциклопедії авторами статей, присвячених запорозькому козацтву є Олійник О.Л. [463], Плещкий С.В. [494; 495; 496; 497; 498], Тошев Г.М. [638]. У 2-му виданні малої енциклопедії «Українське козацтво» авторами статей про запорозьке козацтво та Запорозькі Січі стали Коробов О.І. [351; 352; 353; 354], Ленченко В.О. [380; 382], Олійник О.А. [463]. Але подані відомості, що формують відповідне уявлення у читачів, є вкрай стислими і деякі мають неточності, зокрема про затоплення о. Томаківка і козацьких укріплень на ньому [496, с.313; 497, с. 482-483; 354, с.566-567].

Періодично проводяться з 1990 р. у м.Києві, м.Запоріжжі та м. Дніпропетровську міжнародні та всеукраїнські науково-практичні

конференції, семінари, присвячені історії запорозького козацтва, акцентовані на його пам'ятках та музейній практиці, видаються збірки з цих тем тощо [45; 289; 290; 291; 292; 293; 415; 446; 546].

У нікопольському краєзнавстві тема запорозького козацтва є однією із провідних. Серед опублікованих на початку ХХ ст. науково-популярних видань можна назвати нариси і статті Грибовського В.В. - «Неопалима купина козацька (до 350-ї річниці заснування Чортомлицької Запорозької Січі 1652-2002 рр.)» [133]; «Іван Сірко в історичній спадщині Нікопольщини» [134]; Крайника В.І. «Томаківська Січ» [368]. За підтримки Нікопольської райдержадміністрації були організовані і проведені науково-практичні конференції, присвячені історії Нікопольського району, Чортомлицькій Запорозькій Січі, кошовому отаману І.Д. Сірку та П. Калнишевському [121; 122; 123; 448].

Чимало статей та публікацій, присвячених Запорозьким Січам та кошовим отаманам І.Д. Сірку та П.І. Калнишевському, вписали в збірки «Матеріалів науково-практичної конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» нікопольські краєзнавці Бурда Л.Ф. [59; 60; 61; 62; 63; 64; 65], Богуш П.М. [46; 47; 48; 49; 50; 51; 52], Ганжа П.К. [95].

Давні пам'ятки Нікопольського краю були об'єктом наукових досліджень археологів Березовця Д.Т. [43], Гракова Б.М. [119], Дмитрова Л.Д. [171], Жуковського М.П. [220], Кривцової-Гракової О. А. [369], Поліна С.В. [500], Шахова Г. [678], Яненко А.С [724].

Окремим об'єктом історико-архітектурних досліджень стала Нікопольська Свято-Покровська церква у XVII-XX ст. в працях Анцишкіна І.В. [12] Жуковського М.П. [251] та Харлана О. [658; 659; 660; 661].

Новим напрямком в українській музеології стало вивчення пам'яток козацької доби, які зберігаються в Нікопольському краєзнавчому музеї. Цьому присвячені статті нікопольських музейних працівників Анцишкіна І.П. [11; 13; 14; 15; 17], Вариводи Л.П. [68], Жуковського М.П. [203; 204; 205; 206;

207; 246], Коцюбинської Л.В. [361]. Окремі пам'ятки, які мають походження із краю п'яти Запорозьких Січей, описуються в каталозі «Козацькі старожитності в колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького» [340] та в статтях Мірушенка О.П. [442], Тихонової М.Н. [630], Шевцова А.С. [685], Шелеметьєвої Т. [690].

Автор дисертації протягом тривалого часу досліджує питання історії запорозького козацтва та Запорозьких Січей на території Нікопольського краю в трьох напрямках:

1. Історичні місця розташування і пам'ятки Запорозьких Січей та їх значення, щодо яких результати досліджень були узагальнені та апробовані у статтях та виступах на наукових конференціях і семінарах та окремих публікаціях [186; 187; 188; 189; 190; 191; 196; 199; 210; 211; 212; 213; 217; 222; 223; 225; 226; 227; 228; 244; 245; 250; 261; 262; 263; 264; 267; 268; 269; 275; 276; 277; 278].

2. Дослідження й популяризація діянь гетьмана Б. Хмельницького, кошових отаманів І.Д. Сірка і П.І. Калнишевського, а також історична ретроспектива долі могили І.Д. Сірка [185; 193; 194; 195; 247; 249; 255; 260; 265; 271; 272; 273].

3. Дослідження історії м. Нікополя, с.Покровського, с.Капулівка та їх літочислення [192; 197; 198; 208; 209; 214; 215; 219; 221; 230; 231; 243; 252; 253; 254; 256; 257; 258; 259; 261].

Положення авторської концепції екохронографії були використані для розв'язання проблеми літочислення м.Кривий Ріг істориком і археологом Мельником О.О. [420, с.77-80; 421, с.30-34].

Важливою подією у сфері введення у науковий обіг результатів багаторічної пам'яткоохоронної роботи Дніпропетровської області є початок публікації Дніпропетровським обласним центром з охорони історико-культурних цінностей, директором якого є Голубчик Л.М., багатотомного видання за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України». Його перші випуски присвячені культурній спадщині м. Марганець, м. Нікополь,

Апостолівського, Нікопольського та Томаківського районів [475; 476; 477; 478; 479]. У вищезазначених виданнях складовою частиною кожного є археологічні та історичні нариси, які мають великі за обсягом фактологічні матеріали і дають цілісну картину історичного розвитку Базавлуцько-Томаківського межиріччя та прилеглих до нього із заходу та сходу територій. Їх авторами є Грибовський В.В. [124; 125; 130], Кочергін І.О. [363], Маріна З.П. [407; 408], Ромашко О.В. [554], Старик О.В. [594], Швидько Г.К. [681]. Уперше опубліковані офіційні довідки про пам'ятники Б. Хмельницького та пілон про пам'ятне місце розташування Микитинської Січі в м. Нікополі, пам'ятку історії національного значення «Могила І.Д. Сірка» та курган біля підніжжя якого вона знаходиться [112; 342; 688; 689].

Отже, протягом двадцяти восьми років в українській історичній науці не тільки відродився, але й набув якісно нового рівня науково-дослідницької роботи та її результатів важливий напрям з вивчення проблем історії запорозького козацтва та його Січей. Він має територіально-наукові центри, а саме:

– в Інституті історії України НАН України, Інституті археології НАН України, Інституті української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОШК, історичних факультетах Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара та Запорізького національного університету, Національному заповіднику «Хортиця», Інституті гуманітарних і соціальних наук Національного ТУ «Дніпровська політехніка», Запорізькому обласному краєзнавчому музеї, Дніпропетровському національному музеї ім. Д.І. Яворницького, Нікопольському краєзнавчому музеї. Результати досліджень з цього питання публікуються в збірках матеріалів конференцій і наукових статтях тощо;

– Дніпропетровському обласному центрі охорони історико-культурних цінностей, який опублікував матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури» по містах Нікополю і Марганцю, Нікопольського району;

– громадських організаціях і благодійних фондах Нікопольського краю, які відповідно до статутних завдань здійснюють заходи із збереження, вивчення і використання козацьких пам'яток в інтересах не тільки місцевих громад, а й українського суспільства в цілому.

Серед науковців-козакознавців щодо окремих проблем історії запорозького козацтва немає єдиного погляду, зокрема на час і місце виникнення першої Запорозької Січі, розташування Базавлуцької та Микитинської Січей, періоду існування Кам'янської та Олешківської Січей тощо.

В закордонній історичній науці оригінальні дослідження про пам'ятники й пам'ятні місця запорозького козацтва Нікопольського краю 90-х рр. XX ст. - на початку XXI ст. відсутні.

У 2004 р. в Росії виданий збірник «Запорожская Сечь» - републікація праць з історії Запорозької Січі XVI-XIX ст. Автори Міллер Г.Ф., Чернявський В., Мишецький С.І., Марковін М., Апостолов А., Кузьмін О., Корж М.Л., Яворницький Д.І., Стороженко О.В., Надхін Г.П., Е.Лясота, Г.Л. де Боплан [287]. Малоінформативним щодо пам'яткоохоронних аспектів історії запорозького козацтва є науково-популярний нарис Андрєєва О.Р., Андрєєва М.О., Мастерова А.В. «Запорожская Сечь» [7], Смирнова А.А. «Морская история казачества» [581]. Проте необхідно особливо відзначити наукову монографію Корольова В.М. «Босфорская война», яка є на сьогодні однією із найголовніших наукових досліджень військових дій запорозьких і донських козаків на Чорному морі в першій половині XVII ст. [355, с. 92-226, 427-469].

В закордонних російськомовних виданнях користувалася популярністю серед козаків-емігрантів та їх нащадків «Энциклопедия казачества», де, зокрема, була розміщена стаття «Сич Запорожская» [576].

В Республіці Польщі образ Б. Хмельницького та його діяльність були об'єктом дослідження Я. Качмарчика [325]. Відомим також був нарис про Запорозьку Січ Л.М. Підгородецького, створений ним ще у 1970 р. [283].

Отже, проведений стислий огляд і аналіз історіографічних джерел останньої чверті XVIII ст. до початку XXI ст. показав етапи розвитку вітчизняної та закордонної історичної науки, дослідження різних аспектів історії запорозького козацтва та Запорозьких Січей, інших пам'яток козацької доби на території Нікопольського краю. Встановлені головні питання дискусії істориків щодо кількості, територіальної і хронологічної локалізації Томаківської, Базавлуцької, Чортомлицької, Микитинської Запорозьких Січей. Виявлено, що в сучасній українській історичній науці відсутня наукова робота по розгляду завдань за темою дисертації про пам'ятки і пам'ятні місця запорозького козацтва на території Нікопольського краю.

1.2. Джерела про об'єкти культурної спадщини запорозького козацтва на території Нікопольського краю

1.2.1. Писемні джерела XVI-XVIII століть про Запорозькі Січі та інші пам'ятні місця запорозького козацтва

Протягом останньої чверті XVIII – початку XXI ст. істориками українського козацтва вивчена певна частина різноманітних писемних, картографічних, археологічних, топонімічних, іконографічних та інших джерел, щодо об'єктів культурної спадщини XVI-XVIII ст., у тому числі і на території Нікопольського краю. Серед них є такі, що безпосередньо стосуються пам'яток та пам'ятних місць запорозького козацтва.

Автор дисертації під час науково-дослідницької роботи з писемними джерелами XVI-XVIII ст. класифікує їх вцілому на документальні та наративні. Встановлено, що кількість джерел XVI-XVIII ст., які мають конкретні дані щодо місця розташування Запорозьких Січей та інших козацьких поселень, часу їхнього виникнення, є дуже обмежена і фрагментарна у згадках про них. Це обумовлено, у першу чергу, втратою багатьох архівних документів внаслідок війн, пожеж, вилучення тощо. Окремим винятком є комплекс джерел, який точно і безумовно дає відомості

лише про місце розташування та час заснування на території Нікопольського краю тільки останньої Нової Запорозької Січі (1734-1775 рр.)

Автор дисертації використовував джерела про козацькі на території сучасного Нікопольського краю за єдиним критерієм – їхнього опису, повідомлення, згадки у прив'язці до конкретної місцевості Базавлуцько-Томаківського межиріччя. Найголовніші з них за темою дисертації відомі серед опублікованих у XIX ст. таких комплексів документів, як «Акты, относящиеся к истории Западной России...», «Акты относящиеся к истории Южной и Западной России...», «Архив Юго-Западной России...», «Записки Одесского общества истории и древностей» тощо. Також у XIX ст. видавало свої праці Товариство історії і старожитностей російських [633]. На початку XX ст. видавала свої матеріали Катеринославська вчена архівна комісія [386].

Першим актовим документом, на думку автора дисертації, який повідомляє про перебування українських козаків в Запорозжжі, та ймовірно, у Базавлуцько-Томаківському межиріччі з огляду на наступні повідомлення XVI ст. є «Уставная грамота Киевскому войту и мещанам», датована 14 травня 1499 р. про прибутки воєвод – представників Великого князя Литовського Олександра. В ній встановлено таке: «которые козаки з верху Днепра и с иных сторон, ходят водою на Низ, до Черкас и далее, а што там здобудут, с того всего воеводы десятое мають давати» [5, с.194].

Отже, в офіційному документі того часу зафіксовано безумовно сталий зв'язок між центральною владою Литовського князівства, місцевим самоврядуванням Києва та козаками, що займалися промислами у нижній течії Дніпра. Зміст грамоти щодо козаків дає підстави стверджувати, що ними водними шляхами щорічно вивозилися на човнах рибопродукти з Низу для забезпечення мешканців українських міст та їх округ цінним продуктом харчування, який транспортувався в діжках у в'яленому вигляді тощо [5, с.194].

Підтвердженням цього багаторічного процесу промислів є важливе актове джерело зв'язків Центральної України з Низом – опис Черкаського

замку середини XVI ст., де згадуються уходи козаків на Дніпровських порогах і плавнях - Низу, зокрема уходи Томаківка та Базавлук, де козаки проживали «установчо» або постійно. Важливе значення козацької колонізації Низу є визнання цього процесу польським королем Сигізмундом II Августом у спеціальному листі 1568 р. [146, с.25].

Найважливішим історико-географічним документальним джерелом першої третини XVII ст. є «Книга Большому Чертежу, что зделан в розряде новои чертеж всему московскому государству, городом, и полю, и рекам, и всяким полевым именным урочищам 135-го года» [334, с.49] (надалі скорочено «Книга Большому Чертежу» - прим.авт.). У вищезазваному об'ємному документі є окремих фрагмент опису Дніпровських порогів та інших урочищ, за повідомленням які розташовані в нижній течії Дніпра, зокрема, у Базавлуцько-Томаківському межиріччі, де зазначено:

«...А ниже Червонных гор 15 верст остров Томаковка.

А ниже Томаковки миля Лысая Горка.

А ниже Лысыя Горки миля Микитин Рог.

А ниже Микитина Рогу миля Затон Каменной,

А ниже Каменного Затону миля Затон Ореховой.

Ниже Ореховаго Затону 4 мили пала в Днепр река Чертомлык.

А ниже Чертомлыка 10 верст пала река Бузовлук,

А ниже Бузовлука 200 верст река Днепр пала в море» [334, с.111-112].

Нижче вищезгаданого уривка є додатково пояснювальний текст:

«А ниже Хортицы 20 верст речка Томаковка, протоку 40 верст, а против остров Томаковка.

А ниже Тамаковки 30 верст речка Чертомлык.

А ниже Чертомлыка 35 верст река Бузовлук; а ниже Бузовлука пала в Днепр река Ангулец 40 верст» [334, с. 112].

Вищевказані фрагменти свідчать про систему розташування в районі Базавлуцько-Томаківського межиріччя найголовніших урочищ, річок та островів, а також відстані між ними. Вищенаведені дані дозволяють їх

використовувати за певних умов при реконструкції системи розташування козацьких уходів та Запорозьких Січей тощо. Для цього автор використовував дослідження щодо переведення виміру відстані у верстах і милях у метричну систему [317].

Історикам відоме таке інформативне джерело про Чортомлицьку Запорозьку Січ – повідомлення її посла Овсія Шашоли в Малоросійському приказі в Москві в 1672р.: «Город Сича, земляной вал, стоит в устьях у Чертомлыка и Прогною над рекою Скарбною; в вышину тот вал в сажень; с поля от Сумской стороны и от Базавлука в валу устроены пали и бойницы, и с другой стороны, от устья Чертомлыка и от реки Скарбной по валу, сделаны коши деревянные и насыпаны землей. А в том городе башня с поля; мерою кругом 20 сажен, а в нем окна для пушечной стрельбы. Да для ходу по воду сделано на Чертомлык и на Скарбную 8 форток (пролазов) , и над теми фортками бойница, а шириною де те только одному человеку пройти с водой. А мерою тот городок Сича с поля от речки Прогною до речки Чертомлык сто же сажен, да с правой стороны речки Прогной, а с левой стороны речка Чертомлык и впали те речки в речку Скарбную, которая течет позади города подле самой ров. А мерою, де весь Сечи город будет кругом с 900 сажен. А строил стот город Сечу кошевой отаман Лутай с козаками тому 20 лет» [5, с. 12-13].

Важливим документом щодо Нової Січі також є топографічний опис земель, що отримала Російська імперія по мирному договору з Туреччиною в 1774 р., у якому є опис місцевості в Базавлуцько-Томаківському межиріччі [637, с. 175]. Зокрема є повідомлення про Микитин Перевоз (слободку, що мала дерев'яну церкву та 20 жилих хат запорожців), Кам'яний Затон Січ – «Город построенный около 734 году от запорожских казаков, в ширине 47 градусов 31 минута, долгота от петербургского меридиана 4 град.4 мин...» [637, с. 176].

Одеське товариство історії і старожитностей періодично публікувало збірки документів з історії запорізького козацтва [301; 695]. Зокрема у т.IV

«Записок...» подано опис маловідомих на той час планів Запорозьких Січей та окремих регіонів Запорожжя, які подані в таблицях [301, с. 467-469]. Вищевказаний документ широко використовувався дослідниками історії запорозького козацтва, як і інші карти, плани, схеми, що були зібрані представниками товариства [324].

У т.ХХ «Записок...» подана збірка документів «Материалы по истории Запорожья в XVIII веке». Привертає увагу документ, укладений кошовою старшиною Війська Запорозького Низового 29 травня 1734 р. про перебування козацьких Січей в Олешках з 1709 р. по 1728 р., на р. Чортомлик у 1728-1730 рр. та над р. Кам'яною у 1730-1734 рр. Автор публікації дійсний член товариства П.Іванов вказав назву документу, яка подається нижче в сучасній транскрипції: «В память потомную сие ведомо да будет, много числом лет войско запорожское низовое под крымскою протекцією мешкало, и в кольких местах кошем своим, чито сечью сидение мело, року 1734, мая 29 записуется» (завірена великою печаткою Війська Запорозького Низового) і повний текст з коментарями. Вищеназваний документ є підставою для хронологічно-територіальної локалізації Запорозьких Січей у 1709-1734 рр. [301, с.73-74].

Окрему групу матеріалів складають документи про початок козацьких повстань 20-30-х рр. XVII ст. у Базавлуцькій Січі, повстання Б. Хмельницького на Запорожжі у 1648 р. та його першої перемоги над польськими військами. Згадки про дії запорожців та їх гетьманів є в окремих документах, які опубліковані у трьохтомній збірці «Воссоединений Украины с Россией» [90;91;92]; «Документы Богдана Хмельницкого» [175] та інших.

Серед наративних джерел другої половини XVI ст. щодо Базавлуцько-Томаківського межиріччя є «Хроніка» М. Бельського (1494-1575 рр.), який уперше повідомив, що козаки «посполитий люд, що живе на Низу, займається рибальством (на річці, яка впадає в Дніпро), тобто на нижньому Дніпрі та його притоках..., а на Низу залишаються кількасот чоловік, як вони кажуть «при стрільбі», (в них є маленькі гармати, захоплені під час здобуття турецьких фортець, або відібрані у татар» [167, с.125].

В іншому місці «Хроніки» М. Бельський повідомляє, що «є на Дніпрі й третій острів, який вони (козаки – прим. авт.) називають Томаківкою», останній вважався на той час найміцнішою фортецею на Нижньому Дніпрі [167, с.125].

Автор дисертації висловлює думку, що термін Низ, який подали читачам хроністи, означав на той час і ріку, і острів Томаківку, у широкому сенсі – Базавлуцько-Томаківське межиріччя.

У «Хроніці Європейської Сарматії» Олександр Гваньїні також повідомляє: «Є й третій острів, який зветься Томаківка, на ньому живуть переважно низові козаки. Він їм править за найпотужніший замок» [96, с.429].

Наступне повідомлення про острів Томаківка знаходиться у польськомовному джерелі Б. Папроцького 1584 р. «Герби рицарства польського», де описується подорож шляхтича Самійла Зборовського на Запорозжжі у 1581 р., і його перебуванні на о. Томаківка, де знаходилася Січ запорозьких козаків [727, с.158].

Найціннішим мемуарним джерелом з історії початкового періоду Базавлуцької Січі (1593-1638 рр.) є щоденник посла Священної Римської імперії Еріха Лясоти, який здійснив дипломатичну місію до запорожців з метою укласти військовий союз у боротьбі проти Османської імперії [365]. Спостережливий посол ретельно занотовував об'єкти, що були на його шляху на Січ та під час повернення на батьківщину, – міста, села, козацькі засідки, урочища, шляхи, мости, острови, у т.ч. на території Нікопольського краю; він локалізував Січ на острові Базавлук при Чортомлицькому Дніприщі, урочища Микитин Ріг, Лису Гору, Кам'яний Затон тощо [400, с.105, 108-109].

Найважливішим писемним джерелом другої чверті XVIII ст. про Нову Запорозьку Січ та її землі є «История о казаках запорожских, как оныя из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся», автором вважається князь С. Мишецький, офіцер російської армії, який перебував у Новій Січі під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. [305; 381, с. 36-39; 633, с.105-106]. Серед багатої на

подробиці «Истории...» С. Мишецького про запорожців необхідно звернути увагу на його повідомлення про:

1) Запорозькі Січі (Седнів, Канів, Переволочна, Хортиця, Томаківка, Микитино, Стара Січ на Чортотлику, Кам'янка, Олешки і про Нову Січ на р. Підпільній) [305, с. 5-6].

2) Перевози Війська Запорозького Низового на Дніпрі (Кайдак, Микитине, Каменка, Кизикермен) [305, с. 40].

3) Опис притоків Дніпра, у т.ч. в Базавлуцько-Томаківському межиріччі, де були Запорозькі Січі – на р. Томаківка, р. Подпольная (біля урочища Микитине), а також ретраншемент російської армії, р. Чертомлик, (де була Стара Запорозька Січ, р. Подпольна, де є Нова Січ, а також р. Базавлук) [305, с. 51].

Серед документальних джерел XVIII ст. змістовне для вивчення періоду Нової Січі «Описание Запорожской Сечи состоящее в четырех разделениях, показующих положение Сечи, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, также соединение татар и происходящее от оного запорожцам разорение» за 1766 р. [287, с.24-33; 709]. На початку вищезгаданого документу подається таке: «Запорожская Сечь есть небольшой палисадником огороженный город, заключающий в себе одну церковь, тридцать восемь так называемых куреней и до пятисот казачьих, торговых и мастеровых домов. Положение оной при заливах реки Днепра у речки Подпольной, от Днепра прямою через заливные луга линиею в десяти, а от границы Крымской тою же линиею через Днепр, расстоянием всего в пятнадцать верстах. Сей город генерально называется Запорожский Кош, который управляет Кошевым Атаманом, тремя войсковыми старшинами, то есть: судьбою, писарем и есаулом, тридцатью восемью куренными атаманами». Важливо відзначити, що Нова Січ характеризується як місто-фортеця з торгово-ремісничим передмістям - «Город» [287, с. 24]. Цікаве за змістом мемуарне джерело «Подорожі на Запорозьку Січ у 1749-1750 і 1751 рр.» Архімандрита Леонтія (Луки Яценка-Зеленського) опубліковане в 2012 р., яке

містить чимало інформації про побут козаків Нової Січі [384]. Достатньо інформативним є повідомлення В.Зуєва щодо його подорожі по території південної України в 1782р., про заняття запорожців рибальським промислом, досвід якого вони мали сотні років тощо[299; 300].

Серед історичних іноземних писемних джерел про Запорожжя необхідно назвати твори французьких авторів, які були певним чином пов'язані з Україною. Серед них військовий архітектор Г.Л. де Боплан, який створив «Опис України» на підставі досвіду із життя на Україні тривалістю 17 років. Перше видання книги відбулось у Франції у 1661 р. [55]. Його праця, що має цінні свідчення про життя українського народу і в першу чергу козаків, також повідомляє про географію Запорожжя. П'єр Шевальє був автором «Історії війни козаків проти Польщі...», яка була видана у Франції у 1663 р. Шевальє працював у Варшаві секретарем французького посольства і мав значний об'єм інформації про Річ Посполиту і, зокрема, про козаків та гетьмана Б.Хмельницького [684].

Писемні джерела XVI-XVIII ст.ст. що мають опис життя і діяльності українського козацтва, у той же час мають мало відомостей про Базавлуцько-Томаківське межиріччя в контексті завдань за темою дисертації.

Вищенаведене показує, наскільки є малою кількість писемних джерел щодо локалізації у Базавлуцько-Томаківському межиріччі місць розташування Запорозьких Січей, що вимагає компенсувати відсутність повної інформації про них в інших джерелах: археологічних та картографічних. Наративні джерела за темою дисертації також мають обмежену кількість.

1.2.2. Козацькі літописи XVII-XVIII століть про Запорозькі Січі та інші пам'ятні місця запорозького козацтва

Однією із найцінніших пам'яток української історичної літератури XVII ст. є Літопис Самовидця [308, с.96]. Він охоплює період історії України з 1648 по 1702 р. і висвітлює події часів національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. та Руїни. У Літописі наводяться

важливі повідомлення про Запорозьку Січ та її воєнно-політичну діяльність у вищезгаданий період, а саме: про козацьке повстання Б.Хмельницького в 1648 р. [395, 47-48 с.]. До цього часу літописець повідомляє про Січ, яка відома в науковій літературі як Микитинська: «А землю, полем посилає гетман Потоцький сина свого Стефана з комісаром козацьким, з котрим войська коронного тисячей шесть, козацького з тими, що у човнах поїшли, еще при комісару тисячей шесть, приказавши оним, жеби йшли просто на Запорожье до Січі зносити Хмельницького альбо осадити його з войском» [395, 49 с.]. Так само йдеться в літописі про долю С. Потоцького після Жовтоводської битви: "Хмельницькій оного, не даючи орді, на Запорожье до Січі одослав, і там от ран помер" [395, с.50].

Літопис Самовидця містить багато згадок про події, які відбувалися в Чортомлицькій Запорозькій Січі та в окрузі біля неї, що дає можливість оцінити її історичне значення в козацьку добу України.

Другим важливим джерелом з історії Запорозьких Січей є Літопис Самійла Величка «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, Гетьмана військ запорізьких, вісім літ точилася. А близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він Хмельницький, при всесильній Божій помочі, з козаками і татарами з тяжкого людського іга вибився і під великодержавне, пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича володіння добровільно піддався. Від авторів: німецького Самуїла Пуфендорфія, козацького Самуїла Зорки і польського Самуїла Твардовського, який описав ту війну віршами у своїй книзі «Війна Домова» названій. Нині ж коротко стилем історичним і наріччям малоросійським, оправлено й написано стараннями Самоїла Величка, колись канцеляриста війська запорізького, в селі Жуках, повіту полтавського, року 1720» [72; 73]. Фундаментальний твір колишнього генерального військового писаря Лівобережної України базується на широкому колі джерел історичного й літературного походження. Вищезгаданий літопис має важливе значення для реконструкції подій початку національно-визвольної війни українського

народу середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького, зокрема, щодо обрання Б. Хмельницького великою Козацькою радою в Січі Гетьманом Війська Запорозького із врученням йому гетьманських клейнодів [72, с.58-60]. Під час опису цієї вікопомної події С. Величко вказує на окремі архітектурно-будівельні елементи Січі, а саме: майдан, курені, церква. Літопис С.Величка містить чимало повідомлень про воєнно-політичну діяльність Чортомлицької Запорозької Січі в другій половині XVII ст., особливо під час керівництва кошового отамана І.Д. Сірка в 1660-ті – 1670-ті роки. Літопис С.Величка є однією з найцінніших пам'яток української історіографії [308, с.123; 687].

Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки («Перебіг презильної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького гетьмана запорізького, що точилася з поляками в час панування найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира, і яка почалася в 1648 році та за літ десять після смерті Хмельницького так і не скінчилася; цей перебіг з писань різних літописців та з щоденника, на тій війні писаного, в місті Гадячі зусиллями Григорія Граб'янки зібраний та самотніми свідченнями старих жителів підтвердений року 1710») - визначна пам'ятка української історії [393]. У ній, зокрема, є важливі згадки про початок повстання Богдана Хмельницького взимку 1648 р.: «... спершу подався на острів Бучки, а потім втік на Микитин Ріг, знайшов там чоловік триста козаків...» [393, с.38-39]. Ймовірно, Г. Граб'янка використав повідомлення з Літопису Самовидця про похід поляків весною 1648 р. «просто на Запоріжжя до Січі прямувати» [393, с.40].

Про те, що відома в козацьких літописах Січ, яку науковці називають Микитинською, мала назву саме Січ, підтверджують документи, виявлені д.і.н. Мициком Ю.А. в архівах Польщі, – повідомлення подільського судді Л. М'ясовського до невідомого адресата: «Хмельницький напав на Січ, де ніс сторожову службу Черкаський полк...» [434, с.6].

Козацькі літописи XVII-XVIII ст.ст. є важливою джерельною базою, яку необхідно використовувати для локалізації об'єктів культурної спадщини

доби запорозького козацтва в Базавлуцько-Томаківському межиріччі, визначення їхнього історичного значення у воєнно-політичних подіях того часу та у вирішенні питань реконструкції окремих Запорозьких Січей.

1.2.3. Архів Коша Нової Запорозької Січі про Запорозькі Січі та інші пам'ятні місця запорозького козацтва

Найважливішим джерелом вивчення історії Нової Січі є її архів далі АKNЗС, який зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Його документи, що складаються у фонді №229 з 365 одиниць збережень, частково відтворюють історію запорозького козацтва часів Нової Січі (1734-1775 рр.) як осередку державності українського народу [34, с.161]. На думку упорядника багатотомного видання, Архів Коша Нової Запорозької Січі за 40 років її існування налічував, очевидно, близько 15 тис. справ [34, с.8]. Втрати, ймовірно, пов'язані з тим, що після знищення Січі у 1775 р. із складу АKNЗС було вилучено частину документів для російського військового командування. На стан документів впливали умови їх збереження. Скальковський А.О. зокрема згадував, що в Катеринославі він оглянув частину запорозького архіву за 1730-1775 рр., документи якого були розпорошені, а половина перетворилася на брудну масу [578, с.6]. До речі останній майже 60 років мав монополію на користування документами Коша Запорозької Січі, що стало однією з причин розпорошення козацького архіву.

В радянській Україні документи Запорозького Коша були зібрані і зберігались спочатку у Одесі, Харкові, а потім у Києві [34, с.6]. Спроби розпочати публікацію документів Коша успіху не мали. Лише після проголошення незалежності України склалися умови для введення в науковий обіг окремих документів або їх груп, а по справа у повному обсязі у 1998 р. вийшов т. 1 Архіву Кошу Нової Запорозької Січі [30].

У т.1 АKNЗС є окремі документи, що містять інформацію про події, що відбувались безпосередньо на території столиці запорозьких козаків. Особливий інтерес викликають документи про місце знаходження Січі на

півострові у 1711 р. [30, с.45]; згадки про поштовий тракт, який проходив через р. Базавлук [30, с.151]; службу козаків в Микитиному Перевозі [30, с.494, 505, 508, 518].

У томі 2 АКНЗС опубліковані документи про перемовини між комісією Війська Запорозького Низового з представниками кримського хана щодо взаємних претензій, які відбувалися між ними у Микитиному, що показує його значення як прикордонного містечка Війська Запорозького Низового, а також про різні події, які відбувалися на р. Чортомлик і Томаківка [31, с.323, 365, 593].

Том 3 АКНЗС також містить повідомлення про події, які відбувалися в Микитиному Перевозі під час роботи прикордонної комісії та від Коша і представників Російської імперії з депутатами від Кримського хана, зокрема взимку 1754 р. [32, с.421-422]. Це ще раз підкреслює міжнародне значення вищезазначеного містечка у розвитку російсько-запорозько-кримськотатарських відносин [32, с.421-422].

У томі 4 опубліковані документи про існування зимівників запорозьких козаків у їх «Вольностях», зокрема на р. Базавлук – Коноваленка Василя, Самоуги Семена, Остроуха, та р. Чортомлик – Тарана Семена, Тарана Андрія, Малого Олексі, Сеся Корнія [33, с.821]. Численні документи показують про зв'язки Коша з представниками сусідніх держав, російської влади в Україні, про особливе значення Микитинового Перевозу запорожців та Нікітінської застави російських військ на кордоні з Кримським ханством, зокрема проведення ними розвідувальної діяльності тощо [33, с.21-22].

У цілому є підстави зазначити, що численні документи АКНЗС, як опубліковані, так і неопубліковані, показують різноманітну діяльність запорозької кошової старшини та козаків, представників російської армії та їх розвідників-перекладачів на Микитиному Перевозі, торгівлі зв'язки Запорожжя тощо. Проте документи, які б давали детальний опис місцевості з прив'язками до розташування поселень запорожців та інших їх пам'яток відсутні.

1.2.4. Документальні джерела другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Важливі відомості про об'єкти культурної спадщини дають документи археологічних досліджень на території Нікопольського краю, історико-архітектурні та пам'яткоохоронні документи.

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. на території Нікопольського краю були досліджені сотні пам'яток археології, абсолютну більшість із яких складають кургани. Місця Запорозьких Січей були, як правило, удостоєні уваги археологів епізодично [303].

У науковому архіві Інституту археології НАН України зберігаються звіти археолога Нікопольського краєзнавчого музею Кіранова Т. про його дослідження на території м. Нікополя і краю лише за 1928-1929 рр., хоча період роботи у цій галузі науки він мав набагато більший [248; 330; 331; 332; 333].

Документальні матеріали про археологічні дослідження запорозьких пам'яток на території Нікопольського краю к.і.н. Копилова Ф.Б. у 1939, 1951 та 1953 рр. збереглися повністю в Науковому архіві Інституту археології і були опубліковані [343; 344; 345; 346; 347; 348; 349; 656]. Їх вивчення дозволяє проаналізувати її перебіг і виявити як позитивні, так і негативні наслідки для роботи археологів та істориків України у справі вивчення пам'яток історії запорозького козацтва. Також у вищезгаданому науковому архіві зберігається звіт Крилової Л.П. про розкопки могили І.Д. Сірка у 1967 р., пов'язаний з відповідною справою у Дніпропетровському історичному музеї ім.Д.І. Яворницького [158; 371].

Наступний етап археологічного дослідження пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва на території Нікопольського краю пов'язаний із діяльністю автора дисертації в 2000-2013 рр. Наукові звіти про їх результати оформлені відповідно до вимог і зберігаються в науковому архіві Інституту археології НАН України [200; 201; 202; 232; 233; 234; 235; 236; 237; 238; 239; 240; 241].

Результатом історико-архітектурних досліджень представників Інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України в 2012 – 2013 рр. став історико-архітектурний опорний план м. Нікополя, який

має інформацію про виявлені автором дисертації об'єкти культурної спадщини XVII-XIX ст. [306].

Для розкриття питання пам'яткоохоронної роботи щодо козацьких пам'яток Нікопольського краю автор дисертації залучив виявлені відповідні документи вищих та місцевих органів державної влади УРСР та Української самостійної держави, органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів, які знаходяться у фондах Центрального Державного архіву громадських організацій України, Дніпропетровської ОДА та Дніпропетровської обласної ради, Центрального архіву вищих органів влади України, Державного архіву Дніпропетровської області, архівних відділів Нікопольської міської ради, Нікопольської РДА, Покровської міської ради. Як правило, це рішення про відкриття пам'ятників та пам'ятних знаків.

Автором дисертації використані паспорта та інші облікові документи Міністерства культури України на пам'ятники історії та культури, що розташовані на території м. Нікополя, м.Покров і Нікопольського району та документацію Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей. Виявлені архівні документи дали можливість виконати завдання за темою дисертації.

1.2.5. Картографічні джерела про Запорозькі Січі та інші пам'ятні місця запорозького козацтва Нікопольського краю

Одним із найважливіших джерел щодо локалізації місць Запорозьких Січей та інших пам'ятних місць запорозького козацтва на території Нікопольського краю є карти, плани, схеми тощо, які поділяються на кілька груп відповідно до часу їхнього походження, масштабу, інформативності, автентичності тощо. Автором дисертації залучені для виконання її завдань нижчеподані карти, плани, схеми тощо.

Перша група - карти про Запорожжя, укладені за часів існування Запорозьких Січей у XVII ст. і до 1775р.:

1. У 1613 р. картограф Томаш Маковський (1575-1620 рр.) створив карту «Точний опис Великого князівства Литовського та інших суміжних з ним земель, здійснений і виданий працею, старанням і коштом ясновельможного найсвітлішого князя і пана Миколая-Христофора Радзивіла, князя на Олиці Несвіжу, графа Священної Римської Імперії на Шиловці й Мирі, рицаря Священного Єрусалимського Гробу і т. ін.». До неї була зроблена врізка «Campus inter Bohum et Borystenem» (стеги між Богом і Бористенем). На ній позначена «Томаковка ostrov» (острів Томаківка) і будівля з хрестом, поруч із зображенням якої є напис латинською мовою: «XIV Томаківка. Колись, як свідчать руїни, тут було місто. Тепер – це острів на Борисфені такої самої назви, на якому живуть низові козаки, почувуючись так упевнено немов у найміцнішій фортеці» [398, с.88] (Дод. А.06).

Характер вищенаведеного витягу дає підстави вважати про перебування Т. Маковського наприкінці XVI – на початку XVII ст. на Запорозжжі і, зокрема, на о. Томаківка.

2. 1639 р.: військовий інженер та архітектор Г.Л. де Боплан (1600-1675 рр.) здійснив військово-топографічну подорож на Запорозжжя та склав карту «Borysthenis Fluvii Pars ultraliminaris vulgo Zaporozze (unde Cosacci Zaporohscy dicuntur) ab Insula Chortyca usq ad Pontum Euxinum» (Частина ріки Борисфена за порогами, що в народі називається Запорозжжям (звідси й назва запорозькі козаки) і від острова Хортиці аж до Евксинського моря)». [216, с.207; 224, с. 313-314]. На ній показано по правому березі Дніпра в Базавлуцько-Томаківському межиріччі такі природні об'єкти: Tomahowka R. у Ostro – Томаківка ріка й острів; Miketin R. – Микитин Р.; Lisakowka – імовірно, Лиса Гора; Czortomelik R. – Чортомлик Р.; Bazawluk R. – Базавлук Р., імовірно, літера «R» означає разом із назвами Томаківка, Чортомлик та Базавлук – ріка. Нижче позначки річки Чортомлик Г.Л. де Боплан позначив острів посеред Дніпра з літерою «А.» і текст пояснення латинською мовою, переклад якого подано у підрозділі 2.3 дисертації [216, с. 208]. Вищезгадана карта Г.Л. де Боплана, яка відома також як «2.Запорозжжя», на переконання

автора дисертації, є найціннішим джерелом щодо локалізації Січі на о. Базавлук, відомої в історичних працях як Базавлуцька (1594-1638 рр.) (Дод.А.07).

3. Карта «Читачеві цього ми додаємо Борисфенітський шлях з двох (частин), який написаний до інших карт...». Авт. Т.Маковський. Опублікована у атласі Б.Я. Блау, виданого в Амстердамі в 1643р., на якій показано нижню течію Дніпра, у т.ч. району о. Томаківка, містить пояснювальні тексти. Є публікацією карти Т. Маковського 1613 р. [67, с. 189] (Дод. А.08).

4. Фрагмент турецької карти України «Р. Дніпро з притоками та розташованими на них фортецями, зокрема Кодак і Січова. Друга половина XVII – XVIII ст.ст.» [573, с. 71] (Дод. А.09).

5. «Карта Дніпра від р. Тясмину до р. Татарки з притоками Ворскла, Орель, Самара. Б. р. (вірогідно, у кінці XVII – на початку XVIII ст.) М. 1 миля = 2 версти в 1 дм = [1:84000]». Нижче Дніпрових порогів на правому березі Дніпра позначена Чортомлицька Січ, що помічена написом «Съчь». Укріплення Січі мають колоподібні обриси. Напроти Січі через протоку на острові позначено друге укріплення також з колоподібним обрисом. На думку автора дисертації, на цій карті позначено укріплення Базавлуцької та Чортомлицької Запорозьких Січей [383, с.169, 171] (Дод. А.10).

6. «План Старої Січі козаків запорозьких» 1738 р. Кресленик був завізований генерал-фельдмаршалом графом фон Мініхом. Він показує план городища Старої Чортомлицької Січі з проєктом спорудження на цьому місці Старосіченського ретраншементу з корабельнею для ремонту суден Дніпровської військової флотилії. Окремі дослідники цей кресленик помилково трактували як план власне Чортомлицької Січі: «Планъ Старой Сечи казаков запорожскихъ, / а где какому надлежитъ быть при сем / плане строению, значить под нижеписанными литерами...». М. 10 саж. в 1 дм [1:840]. Є пояснювальні написи, зокрема: «А. Где быть крепости, / которая прежде / была у запорожскихъ казаковъ». На плані видно, що Січова фортеця була на мису, а не на острові [383, с.169-171] (Дод. А.11).

7. «План Запорозької Січі. 1740 р.» [«Планъ крепости Запорожской Сечи / 1740 года»]. Завізовано: «Инженер-прапорщикъ князь Сеѣмень Мышецкой». М. 50 саж. в 1 дм [1:4200]. На карті показано Січ на правому березі р. Підпільної. Вона має позначки «гарнизон А, текаль В, замок запорожских козаков D та слободу Е». Показано, що Січ була укріплена валом, ровом та з заходу від воріт до р. Підпільної вовчими ямами. Від воріт до замка проходила дорога. Біля північної стіни – два редути [383, с.172,176-177] (Дод. А.12).

8. «Генеральная ландкарта от Киева по реке Днепру до Очакова и по степи до Азова с показанием Украинской линии... 1743 г.». Карта показує Правобережну й Лівобережну Україну, у т.ч. Запорожжя, Дніпровські пороги, Хортицю, Дніпровські плавні, долину р. Базавлук на території Запорожжя в Базавлуцько-Томаківському межиріччі. Показано розташування Запорозької Січі та Микитинового Перевозу [321, с.9] (Дод. А.13).

9. «План Запорозької Січі». 1745 р. [«Планъ Запо/рожской / Сечи»]. Завізовано: «Киевъ, 1745 году іюля 27 дня. Инженер-подполковникъ Данила де Боскетъ». М. 50 саж. в 1 дм [1:4200] На плані показано розташування Нової Січі, її планувальної структури. За межами Січі – приміська слобода та хутір, могили-кургани, дороги, дніпровські протоки, плавні тощо [383, с.173,179-180] (Дод. А.14).

10. «Карта пограничние к реке Днепру и протчи в оную впадающим речкам и около оних лежащим знатным городам, крепостям и протчим местам из которых по астрономическим наблюдениям в Сеченский ретраншемент, Самарский ретраншемент, крепости Святые Елисавет, Переволочная, Кременчуг города Киев и Глухов обсерватором артиллерии бомбардирского полку поручником Христофором Ейлером в настоящее место поставлены, а реку Днепр от Запорожской Сечи вверх по оной до Киева поморником морского корабельного флоту штурманом Василием Киприяновым в проїзд его по реке и берегу також и жительства по компасу положены в разстоянии по об'явленню жителів антрентном. Которая опись значит здесь от Сечи до Киеву то земною полосою а Новороссийская губерния и часть Малороссии и

Польша взято в нов описаной карте 1764 году, а протчие с печатних карт... Делал морского корабельного флоту штурман Василей Киприянов». М 10 верст = 1 дюйм (1:42000). 1770 р. На правому верхньому куті карти показано Дніпровські пороги та плавні. На р. Підпільній – місто «Запорожская Сечь» та поблизу неї позначка «С», щоозначає розташовані козацькі зимівники, на Капулівському мисі – три зимівники на схід від нього Лиман, р. Підпільна, «р. Никитинск О.». На території урочища Микитин Ріг показано поселення Микитин Перевіз, нижче зображення якого є напис: «В оном месте к Никитину в мирное время с нагайской стороны был перевоз на паромах». Також понад берегом уверх по Дніпру та на території урочища Лиса Гора (на сьогодні тут розташовані Довгалівка та Новопавлівка - історичні передмістя м. Нікополь) позначені три запорозьких зимівники («С»). На північний захід від Микитиноного Перевозу – зображення фортеці понад р. Підпільною (Лапинкою), праворуч від якої є напис: «В оном месте прежде была крепость называемая Запорожская Вервь». Позначення на вищезгаданій карті фортеці, без сумніву, вказує на місце зимівників та Микитинської Січі [379, с.131] (Дод.А.15).

11. «План Запорозької Січі». 1773 р. [«Плань / крепости Запорожской Сечи с округь лежащею ситуацією. Черчен 1773 году»]. М. 10 саж. в 1 дм [1:840]. Картограф показав у лівому нижньому куті плану Запорозької Січі картуш-малюнок «Козацька рада» із стислим екскурсом з історії запорозьких козаків [383, с. 174, 188-189] (Дод.А.16).

12. «Карта течения рек Днепра и Буга от Елисаветградской провинции вниз до соединения их вод и устье лимана с показанием берегов: Гнилого и от него до Берды Азовскаго и от Кинбурна и Перекопи Чернаго моря и как российская граница по мирному в 1774 году при Канардже трактату установлена, обозначена ж между помянуе рек и ситуация об'яснена особо экспликацией. Все берега Днепра и Буга и тож и Черного моря кроме Азовскаго от Соленых Уклюк до Берды сыманы по инструменту, а тот берег назначен с примерных карт бывшими инженер-офицерами в комиссии

инженер-подполковника И. Томилова и им везде об'ездом и в связани съеомок поверено. 1775 г.» [321, с.10].

Карта показує рельєф місцевості, зокрема Базавлуцько-Томаківського межиріччя, у т.ч. річок Базавлук, Чортомлик, Кам'янка, Томаківка, Дніпро та лимани - Великі Води, Білоозеро, Плетенецький; заплави, шляхи й кургани; а також розташування Нової Січі, Микитиноного Перевозу та численних козацьких зимівників понад Базавлуком по обидва береги р. Підпільної (Лапинки) до Микитиноного Перевозу й на схід від нього аж до о. Хортиця (Дод.А.17).

13. Карта-вставка «Developpement de la Nouvelle Servie» («Розвиток Нової Сербії») карти «Південна частина Європейської Росії, де точно позначені всі провінції згідно уточнення Атласу Росії» авт.Ф.Сантіні. 1776 р. Це єдина відома карта того часу, де показані «Sicza S» (Січ Стара) на кордоні Війська Запорозького з Туреччиною, «Sicza Nova» (Нова Січ), «Mojak Nikitin» (Маяк Микитин). Останній об'єкт чітко окреслений позначкою фортечних мурів. На думку автора дисертації, це показує укріплення Микитинської Січі біля кургану Висока Могила, який використовувався козаками для розташування маяків-постів козацької охорони [559] (Дод.А.18).

Існують також інші карти XVIII ст. про території Запорозжя, але вони менш інформативні за темою дисертації, ніж ті, що охарактеризовані вище.

Друга група - рукописні карти Базавлуцько-Томаківського регіону, у т.ч. окремих місцевостей, які було укладено після захоплення Російською імперією земель Запорозжя та ліквідації Нової Січі.

1. План острова Городище. 1779 р. «План Новороссийской губернии Славенского уезда части реки Днепра, речек Речище и Томаковки с их урочищами, кои состоят от Покровка за 30, а от Славенска в 12-ти верстах, что впрядь сего именовалось Никитином. В сочиненном же плане значитца красками ныне отпускаемой от губернии желтого, а вновь описанной для донесения Вашему сиятельству красною, на 24 000 десятин на 400 дворов. Сочинена 1779 года декабря 2 дня» М 500 саж. = 1 верста в 1 дм [1 : 42000]».

Даний документ є цінним джерелом щодо розташування на південному березі о. Томаківка укріплень та козацьких зимівників, більшість з яких через рік була знищена російською владою [377, с.257-259] (Дод.А.19).

2. «План вновь проектируемого укрепления Никополь, что прежде назывался Никитин Перевоз для содержания воинской команды одного батальона Сочинен 1780 году 30 марта» [425, с.426]. На плані зафіксовано місцевість понад берегом Микитинського мису, планування існуючого Микитиноного Перевозу та укріплення городища, на захід від Микитиноного Перевозу // Фонди НКМ КН2040 Ф744 (Дод.А.20).

3. Карта. «Річка Дніпро біля містечка Нікополь». 1801 р. На карті показано долину Дніпра між містечком Нікополь на правому березі й Кам'яним Затонем на лівому. Зафіксована ситуація до великої повені 1845 р., яка змінила рельєф берега на схід від Нікополя та заплаву. На території містечка Нікополь показані також сліди укріплень – «Городок» (автор дисертації ототожнює його із Кошем Микитинської Січі), та скіфського городища, позначеного як «Погост» // Фонди НКМ КН-9879 Ф-2468 (Дод.А.21).

4. «Карта Старой Сечи в деревне Капуловке». Авт. публікації Скальковский А.О. 1846 р. Вищеназваний план укладено під час його перебування в селі. У лівому нижньому куті подано «объяснение»: через літерну нумерацію укріплення на острові на південний захід від с. Капулівка, могила І.Д. Сірка, цвинтарі, залишки укріплень – «окопов старосеченского ретраншемента» та «следы Старой Сечи» (Чортомлицької Січі) [577] (Дод.А.22).

5. «План Новой Сечи в настоящем ее виде в с. Покровском». Авт. публікації Скальковский А.О. 1846 р. Вищеназваний план укладено під час його перебування в селі. У лівому верхньому куті подано «объяснение» - розшифровку умовних позначень. По центру показано риси півострова, на якому позначено залишки Січі й колишніх козацьких зимівників, де знаходяться садиби мешканців с. Покровське, які позначені літерою «G».

Скальковський А.О. відзначає, що укріплення Січі було обмежене по периметру валом і складалося з трьох частин: «Паланки» («В»), у якій була церква («А»), «Городка» («D») та Новосіченського ретраншементу («Е»). Кожна з вищеназваних частин відокремлювалася валом. Найбільшою частиною Січі був «Городок», до якого з південно-західного боку приєднувалася «Паланка»; з південно-східного – Новосіченський ретраншемент. Скальковський А.О. виявив залишки двох редутів («L») та 38 куренів, які на плані позначені прямокутниками, пушкарню («К»), а також велику затоку («F»). Автор карти припускає існування порту. З огляду на затоплення водами Каховського водосховища території Нової Січі в середині 1950-х рр., дуже важливим є позначення Скальковським А.О. двох старих цвинтарів («Н») на північ від січового міста та могили кошового отамана Стефана Гладкого («I») [577] (Дод.А.23).

Дослідник історії архітектури Запорозької Січі Ленченко В.О. вважає, що під час складання плану Нової Січі та його пояснення Скальковський А.О. допустився помилок у описі складових Січі [383, с.168].

6. «План местечка Никополь Екатеринославской губернии и уезда. Сочинен 1873г. М 1дм.30 саженой» У ньому подано детальне планування території містечка, яка зараз є південною або старою частиною сучасного м.Нікополь. У плані позначено місця розташування Свято-Покровської церкви та цвинтарної церкви прп Іоана Дамаскіна. Остання розташована на цвинтарі («Погост»), який був влаштований у давньому городищі (Дод.А.24).

7. «План острова Городище с показанием местности окружающей оный. Масштаб в Английском дюйме 200 с» 1874 р. Автор публікації І. Карелін. Вищезгаданий план є унікальним, оскільки на ньому зафіксовано не тільки його рельєф, розміри та площа, але й водна система навколо нього, історичні пам'ятки тощо. Особливо привертає увагу позначення на південному березі острова окоп(а), що має такі розміри: західна сторона 30 саженів, північна – 120 саженів, східна – 60 саженів. В експлікації вказано «обрыв при окопах 7 саженой глубины». Це була важлива прив'язка в пошуковій роботі

Нікопольської археологічної експедиції на початку XXI ст. щодо локалізації «окопа» [319, табл.ІІ] (Дод.А.25).

8. «План Старой Сечи» 1874 р. Автор публікації І. Карелін. Цей документ має позначки та їх пояснення; показує по центру карти острів, який омивається водами річок Павлюк, Бейкуш, Скарбна, Чортомлик. На вищезначеному острові, де є підвищена частина, показано «окоп». На березі р. Чортомлик, де позначена територія с. Капулівка, а також Могила кошового отамана І. Сірка, «окоп», сліди куренів Старої Січі. Отже, «План Старой Сечи» є дуже цінним документом для з'ясування питання про місце розташування на острові Базавлуцької (1593-1638 рр.) та на Капулівському Розі Чортомлицької Січей (1652-1709, 1728-1730 рр.) (Дод.А.26).

Третя група - друковані військово-топографічні карти другої половини XIX ст. – першої половини XX ст.:

1. Військово-топографічна карта Генерального штабу Російської імператорської армії «Г. Екатеринославской, Херсонской и Таврической. Ряд XXVIII, Лист 12». Друга половина XIX ст. М. 1 дюйм – 3 версти [М. 1:126000]. Дана карта показує рельєф місцевості в районі с. Покровське і с.Капулівка, Дніпровські плавні, гирло р.Базавлук, кургани, шляхи тощо (Дод.А.27).

2. Військово-топографічна мапа Генерального штабу російської імператорської армії «Г. Екатеринославской, Херсонской и Таврической. Ряд XXVIII, Лист 13». Друга половина XIX ст. М. 1 дюйм – 3 версти [М. 1:126000]. Дана карта показує розташування містечка Нікополь з його передмістями (Сулицьке, Лапинка, Довгалівка, Новопавлівка) на правому березі Дніпра. Плавні в найвужчому місці річки, де була переправа на лівий берег до Кам'яного Затону. Особливо важливим є показ рельєфу і розташування церков, східної групи Нікопольського курганного поля, яка нараховувала близько 30 насипів, у т.ч. найвищий – Висока Могила (Дод.А.28). Вищезгадані військово-топографічні карти тематично пов'язані з

описами Катеринославської губернії, складеними офіцерами Генерального штабу, що відзначались високим рівнем точності даних [663].

3. Військово-топографічна карта Генерального штабу Червоної Армії «Нікополь», 1926. М. 1:50000. Перша карта м. Нікополя та його округи складена інструментальним методом у метричній системі. Важливими орієнтирами є розташовані на території міста курган Висока Могила (відм. +6,7), Свято-Покровська церква і церква прп. Іоана Дамаскіна. Фрагмент (Дод.А.36).

4. Військово-топографічна карта Генерального штабу Червоної Армії «L-36-21-A (Покровское)» М 1:50 000. 1926 р. Перша карта межиріччя р. Базавлук та р. Чортомлик, складена інструментальним методом у метричній системі. У с. Капулівка показано місце Чортомлицької Січі. (Дод.А.37).

5. Військово-топографічна карта Генерального штабу Червоної Армії «L-36-21 (Нікополь)» М 1:100 000. 1941 р. Дана карта дає огляд простору між р. Базавлук і м. Нікополь, розташованому на території урочища Микитин Ріг, Дніпровські плавні – Базавлук (Дод.А.38).

6. Військово-топографічна карта Генерального штабу Червоної Армії «L-36-22 (Балки)» М 1:100 000. 1941 р., на якій автор позначив острів Городище/Томаківка Базавлук (Дод.А.39).

Окрему групу складають плани місць розташування Запорозьких Січей, опубліковані в наукових працях Яворницького Д.І., Падалки Л.В., Грушевського М.С., Кащенко А. та інших:

- 1) «План Базавлуцької Сечи» 1888 р. (Дод.А.29).
- 2) «План Томаковської Сечи» 1888 р. (Дод.А.30).
- 3) «План Чертомлыцкой Сечи» 1888 р. (Дод.А.31).
- 4) «План Новой Сечи» 1888 р. (Дод.А.32).

Вищезгадані плани опубліковані Д.І. Яворницьким уперше в роботі «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» у 1888 р. [177, с.215, 235, 319, 400]. Автор дисертації, аналізуючи вищеназвані плани, дійшов висновку, що план Базавлуцької Січі Яворницький Д.І. уклав, аби підтвердити свою

гіпотезу про розташування Базавлуцької Січі біля с. Грушівка. Проаналізувавши інші три плани, використані ним у власній інтерпретації із відповідних публікацій Кареліна І. та Скальковського А.О.

5. План «Каменный Затон и Белозерское городище на Днепре», автор публікації Л. Падалка. 1891 р. Вищеназваний план давніх городищ дає підстави зробити припущення про використання їхньої території під розташування центру уходів "Білоозери", згаданих в описах Черкаського замку 1551 р. [470] (Дод.А.33).

6. Карта-схема «Запорожжя (Низ)». 1913 р. Опублікована Грушевським М.С. у праці «Ілюстрована історія України». Учений спрощено показав розташування Томаківської (Томаківка), Базавлуцької (с.Грушівка), Микитинської (Микитин Ріг), Старої (с.Капулівка), Нової (с.Покровське) Запорозьких Січей, а також Білозерського острога (1571 р.) [138, с.245] (Дод.А.34).

7. Карта-схема «Запорожський Великий Луг» (місця, де були Запорозькі Січі). Автор публікації Кашенко А., 1917 р. Це перша відома карта Дніпровських плавнів (М. 1 дюйм – 3 версти), де показано розташування Запорозьких Січей та їх хронологію. Кашенко А. вважає, що перша Запорозька Січ – це «І. Велике Городище з початку XVI віку до року 1557 до року 1575», яка знаходилась на південь від с. Біленьке (нині Запорізького району Запорізької області). Далі Кашенко А. розташував Запорозькі Січі у такій хронологічній послідовності:

«II. Остр.Хортиця. Січ років 1552-1557 та 1617-1625» (розташована – о. Хортиця – прим.авт.).

«III. Базавлуцький острів (тепер Городище). Січ років 1575-1583 та 1592-1617» (розташована на південь від с. Капулівка – прим.авт.).

«IV. Томаківський острів (тепер Городище) Січ років 1583-1592, 1625-1638» (розташована – о. Буцький або Томаківський – прим.авт.).

«V. Микитин Ріг Січ років 1638-1652» (розташована – територія м.Нікополь – прим.авт.)»

«VI. Чортомлицька Січ років 1652-1706 та 1729-1730» (розташована – територія с. Капулівка Нікопольського району – прим.авт.).

«VII. Кам'янська Січ років 1710, 1731-1734»*

«VIII. Алешківська Січ років 1711-1728»*

*) місця розташування Кам'янської та Алешківської Січей не вмістилися на цій карті, бо були за межами Великого Лугу (прим. А.Кашенка).

«IX. Покровська Січ років 1739-1775» (розташована на території с. Покровське Нікопольського району – прим.авт.) [326] (Дод.А.35).

П'ята група документів - археологічні креслення місць розташування Томаківської та Микитинської Запорозьких Січей:

1. Технічний проект «Захисні гідротехнічні споруди №4, №5», які відокремили о.Томаківку від вод Каховського водосховища, 1953 р. М 1 : 200 000 (Дод.А.40). Вищеназвана схема повністю спростовує твердження про затоплення острова Томаківка або його південного берега.

2. «Остров Городище» г. Марганець Нікопольського р-на Днепропетровской обл. Поселок «Остров» (раньше Остров назывался Томаковка или Буцкой) Ф.Б. Копылов» «Схематичний план решток укріплень 1647-48 років на острові «Томаківка» з південного його боку, куди прибув після втечі з панської тюрми Богдан Хмельницький «Томаківська Січ» Масштаб 1 : 10000 (1 мм дорівнює 1 метр на карті), 1953 р. Перше відоме креслення в ХХ столітті ще не знищеного городища на південному березі о. Томаківка та місця його археологічних розкопок Копиловим Ф.Б., є основним документом для пошуків залишків укріплення після створення Каховського водосховища та будівництва гідротехнічних споруд у цьому районі [347] (Дод.А.41).

3. Креслення «Загальний план місцевості на південному березі о. Томаківка в районі колишніх земляних укріплень», «Ситуаційний план археологічної розвідки на о.Томаківка у подвір'ї №75 с.Острів у 2006-2008 рр.»; «Креслення шурфів №1,№2, №3», 2006-2008 рр. Автор

Жуковський М.П. [233, арк.254, 259, 270-274; 239, арк. 232, 234; 240, арк.168, 169].

Нікопольська археологічна експедиція Нікопольського краєзнавчого музею під керівництвом автора дисертації в 2006-2008 рр. виявила місце розташування укріплень Томаківської Січі. Під час археологічного шурфування було локалізовано північно-східний кут укріплень Січового городища, зафіксованого в планах 1874 р. та 1953 р. Встановлено, що по північній стороні валу укріплень збудували дорогу «сmt. Червоногригорівка – с. Острів». (Дод.А.40; Дод.А.55; Дод.А.56; Дод.А.57; Дод.А.58; Дод.А.59; Дод.А.60; Дод.А.61; Дод.А.62; Дод.А.63; Дод.А.64; Дод.А.65; Дод.А.66).

Завдяки науковим дослідженням історії запорозького козацтва в другій половині 1960-х рр. в т.1 «Радянської енциклопедії історії України» 1970 р. була опублікована карта-схема «Запорозька Січ» як додаток до однойменної статті, де, зокрема, було вказано місце розташування 4 Запорозьких Січей: Томаківської (40-90 рр. 16 ст.), Старої (90-і рр. 16 ст. – 1709 р.), Нової (1734-75 рр.), Олешківської (1711-34 рр.) [111] (Дод.А.42).

У закордонному Українському історичному товаристві під керівництвом Л. Винара було створено в 1980 р. Історичний атлас України [307, с.47]. У ньому опублікована «Мапа 25. Запорізька Січ (1552-1775 рр.)», що являє собою загальну схему розташування Запорозьких Січей та фортечних укріплень, а також дві врізки схеми без назв:

1. Острів Велика Хортиця з прилеглою місцевістю (показані вище нього та Кічкаської переправи о. Мала Хортиця з «окопом» та «окоп» на правому березі Дніпра нижче притоки р. Верхня Хортиця напроти північної вершини о. Велика Хортиця).

2. Острів Томаківка в гирлі р. Томаківка, де знаходяться ще декілька островів, менших від нього за розмірами.

На загальній схемі показана гідрографічна сітка русла Дніпра та його правих і лівих притоків, які показані п'ятикутними зірками, Великий Луг, де розташовані зверху вниз по течії Дніпра:

1. Вище о.Хортиця – Перша Січ (1552-58 pp.)
2. Томаківка (1564-93 pp.)
3. Микитин Ріг (1628-52 pp.)
4. Білозерський острог (1570 p.)
5. Стара Січ (1652-1709 pp.)
6. Нова Січ (1734-1775 pp.)
7. Базавлук (1593-1630 pp.) (Дод.А.43).

Упродовж наступних двадцяти років в Українській РСР були відсутні публікації загальних карт, присвячених Запорозьким Січам XVI-XVIII ст., які були б опубліковані в офіційних наукових виданнях з історії України.

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. створило сприятливі умови для розвитку української науки, зокрема картографії. Наприкінці XX – на початку XXI ст. науковці України уклали ряд карт-схем розташування Запорозьких Січей.

Першу деталізовану карту-схему розташування козацьких Січей уклали д.і.н. В.Щербак та художник Н. Пасюк у 1998 р. Вищезгадану карту-схему було опубліковано в 1998 р. як додаток до нарисів про Козацькі Січі. Карта-схема має комплексний характер: вона складається із загальної схеми розташування семи Запорозьких Січей (№1), окремих схем, де показано локалізацію окремо Томаківської (№2), Микитинської (№3), Базавлуцької, Чортомлицької, Нової (№4), Кам'янської, Олешківської та Задунайської (№8) Січей. Час їхнього існування не вказано, оскільки хронологію Січей подано у відповідних нарисах. Щербак В.О. фактично підтримав точку зору Каченка А. про розташування Базавлуцької Січі на острові біля Чортомлицького Рогу [339, с.242-245] (Дод.А.44).

На тих же методологічних засадах створено схему «Розташування Запорозьких Січей» [705, с.271]. Вищезгадана схема із врізками «Томаківська Січ і Микитинська Січ», «Нова, Базавлуцька, Чортомлицька Січ» показує кількість, розташування та хронологію Запорозьких Січей без прив'язки до сучасних населених пунктів: 1) фортеця Д. Вишнівцеького (1552-1558pp.)

(біля о.Хортиця – прим.авт.); 2) Томаківська Січ (1580-ті – 1593 рр.); 3) Микитинська Січ (1639-1652 рр.); 4) Базавлуцька Січ (1593-1638 рр.) і розташована поруч Чортомлицька Січ (1652-1709), Нова Січ (1734-1775)

У пониззі Дніпра показані Кам'янська Січ (1709-1711 рр.), (1730-1734 рр.) та Олешківська Січ (1711-1728 рр.) (Дод.А.45).

Редакційна колегія довідкового видання представила схему «Розташування Запорозьких Січей 16-18 ст.» як графічний додаток до статті «Запорозька Січ» як першого, так і другого видання [647, с.164; 646, с.191].

На схемі показано кількість, місця розташування та хронологію Запорозьких Січей на основі різних джерел, навіть суперечливих один одному: 1) Хортицька Січ (1552-1558); 2) Томаківська Січ (1564-1593); 3) Микитинська Січ (1628-1652); 4) Чортомлицька Січ (1652-1709); 5) Нова Січ (1734-1775); 6) Базавлуцька Січ (1593-1630) (розташована на захід від гирла р.Базавлук); 7) Кам'янська Січ (1709-1711); 8) Олешківська Січ (1711-1734) (Дод.А.46).

Авторський колектив з Інституту історії України НАН України опублікував у Національному атласі України в 2007 р. «Карту № 24. Запорозькі Січі у XVI-XVIII ст.» [450], на якій показано кількість, місця розташування та хронологічну періодизацію Хортицького замку Д. Вишневецького (1556-1557) та семи Запорозьких Січей, розташованих по берегах Дніпра зверху вниз – Томаківської Січі (70-ті рр. XVI ст. – 1593 р.), Микитинської Січі (1639-1652), Чортомлицької Січі (1652-1709), Нової Січі (1734-1775), Базавлуцької Січі (1593-1638) (розташованої на захід від гирла р. Базавлук – прим.авт.), Кам'янської Січі (1709-1711, 1730 -1734), Олешківської Січі (1711-1728) (Дод.А.47).

У «Історичному атласі України» була опублікована у 2015 р. карта «Нижній Дніпро. Дніпрові пороги. Розташування Запорозьких Січей» [396, с.128]. На карті показано вниз по течії Дніпра розташування Хортицького замку князя Д.Вишневецького й семи Запорозьких Січей: 1. Хортицький замок (прообраз Січі) (1553-1557), 2. Томаківська Січ (1570-ті-1593), 3. Микитинська Січ (1639-1652), 4. Базавлуцька Січ (1593-1638) (розташована

біля Чортомли-цького рогу – прим.авт.), 5. Підпільненська (Нова) Січ (1734-1775), 6. Кам'янська Січ (1709-1711, 1730-1734), 7. Олешківська Січ (1711-1728). Якісно новою рисою є реконструкція території Дніпровських плавнів у XVI – XVIIст. (Дод.А.48).

На підставі вивчення, аналізу та узагальнення історичних джерел та картографічних документів, планів і схем автор дисертації уклав у 2015 р. концепцію карти-схеми «Запорозькі Січі (XVI-XVIII ст.)». Підосною вищезгаданої карти-схеми є схема розташування нижньої течії Дніпра від впадіння р. Самоткань до його гирла з позначенням Дніпровських порогів та плавнів у М. 1:1500000 із врізками з схем, де показані «Томаківська Січ», «Микитинська Січ», «Нова, Базавлуцька, Чортомлицька Січі», а також позначені Чорний та Муравський шляхи, що використовувалися в нарисах «Козацькі Січі» (Дод.А.44), «Енциклопедія історії України» (Дод.А.45), «Українське козацтво: мала енциклопедія» (Дод.А.46), «Національний Атлас України» (Дод.А.47). Автор подає у карті-схемі:

1. Місця розташування Запорозьких Січей, а також періоди їх існування:
  - 1) Томаківська Січ (1560-ті-1593 рр.) на південному березі о. Томаківка;
  - 2) Базавлуцька Січ (1593-1638 рр.) напроти Капулівського мису (Чортомлицький Ріг) на острові у місці злиття річок Чортомлик, Скарбна, Павлюк, Підпільна та Дніприще;
  - 3) Микитинська Січ (1639-1652 рр.) на вершині урочища Микитин Ріг;
  - 4) Чортомлицька Січ (1652-1709, 1728-1730 рр.) на Чортомлицькому Розі;
  - 5) Олешківська Січ (1709-1728 рр.);
  - 6) Кам'янська Січ (1730-1734 рр.) на р. Кам'янка;
  - 7) Нова Січ (1734-1775 рр.) на р. Підпільна.
2. Показано додатково Соляний, Кизикерменський і Микитинський шляхи.
3. Показано найголовніші орієнтири на шляхах правого берега Дніпра в Базавлуцько-Томаківському межиріччі – царські скіфські кургани Чортомлик

(висота 20 м), Нечаєва Могила (висота 19 м), Олександропіль або Лугова Могила (висота 21 м), а також Коржові Могили (імовірно, кургани), що були розташовані в районі верхів'я р. Кам'янка – правої притоки р.Базавлук.

4. Також внесено уточнений час існування замка Д. Вишнівцевського на о. Мала Хортиця – 1556-1557 рр.

5. Для показу Дніпровських плавнів від о. Хортиця до Кизикермену – їх територія заштрихована горизонтальними рисками.

Карта-схема з розширеною таблицею умовних позначок дає більш детальну характеристику просторового, часового існування Запорозьких Січей [728, с. 116] (Дод.А.49).

Важливим етапом дослідження Микитинської Запорозької Січі була у 2011 р. її топографічна реконструкція на території м.Нікополь, результатом якої є «Карта центральної та південної частини м.Нікополя за генеральним планом м. Нікополя 1994 р. з локалізацією місця розташування Коша Микитинської Запорозької Січі («Городка») та його берегового укріплення», на території якого наприкінці XVIII ст. нікопольці створили цвинтар («Погост») Свято-Покровської церкви (1795-1934 рр.), авторами якої є Жуковський М.П. та Слуцький М.А. [222, с. 237] (Дод.А.50.11).

Протягом 1990-х років автором дисертації були виявлені в картографічних фондах музеїв, бібліотек, архівів України карти Базавлуцько-Томаківського межиріччя XVIII - XIX ст., і, зокрема, м. Нікополь. Карти стали підставою для перегляду поширеного в українській історичній науці твердження про затоплення водами Дніпра та Каховського водосховища місця розташування Микитинської Запорозької Січі. Під час археологічних досліджень 2002-2007 рр. у міському парку Перемоги був виявлений і розкопаний фрагмент січового рову довжиною 71 м, глибиною від 1 м до 2 м від рівня поверхні та шириною від 2,80 м до 3,30 м [196, с. 96].

Першим базовим документом для визначення планувальної системи Микитинського Січового міста-фортеці стала карта «Река Днепр возле

местечка Нікополь» 1801 р. невідомого автора (назва умовна за терміном д.і.н. Гракова Б.М.) (Дод.А.21).

Засиновками автора дисертації після вивчення та аналізу відомих та виявлених нових писемних, картографічних, археологічних джерел Микитинська Запорозька Січ мала у своєму складі Кіш (цитадель) на вершині урочища Микитин Ріг і берегове укріплення на березі р.Підпільна (Лапинка) від давньоскіфського городища IV ст. до Р.Х., яке було на відстані 400-500 м на південь від Коша.

У зв'язку з розвитком в Україні на початку XXI ст. комп'ютерної технології відцифрування старовинних карт місцевості та їх коригування з картами XX ст., створених у метричній системі, з метою локалізації Микитинської Січі на території сучасного м. Нікополь на картографічній основі, були об'єднані зусилля Нікопольської філії Державного проектного інституту «Дніпроцивільпроект» (директор Мішин О.Д., головний архітектор Повстюк В.Л., начальник відділу генерального плану м. Нікополь, виконавець роботи в комп'ютерних програмах начальник відділу Генплану Слущкий М.А.) та наукової частини Нікопольського краєзнавчого музею, яку очолює автор дисертації.

Нікопольська філія ДПІ «Дніпроцивільпроект» є офіційним автором-розробником електронної карти м.Нікополь. Для здійснення роботи по співставленню старих та нових карт були використані карти 1801, 1873, початку XX ст., 1926, 1952, 1966, 1994 рр. Останні дві були вже переведені в електронний вигляд і «насажені» на міські координати, інші були на паперових носіях, при цьому в різних одиницях виміру та системах координат. Головним методом ретроспективного співставлення старих карт з сучасними було суміщення характерних об'єктів спільних для всіх карт. Таких об'єктів було три (у межах сучасних вулиць Запорозька, Херсонська, Микитинська й Отаманська), місце розташування яких не змінилося за останні 200 років – Нікопольська Свято-Покровська церква, церква преподобного Іоана Дамаскіна (вул. Лапинська, 49); та в системі вуличної мережі - перехрестя вул. Дідика

(перша назва - Микитинська) та провулка Таврійський. Після їх позиціонування в комп'ютерній програмі на старовинних і сучасних картах м. Нікополь з'явилась можливість визначити місця знаходження запорозької фортеці 1770 р., «городка» 1801 р. та «погоста» 1801 р. Також з кожної карти (починаючи з 1801 р.) були створені слайди з однаковим ракурсом, щоб вони при слайд-перегляді залишалися на одному і тому ж місці й при цьому були помітні зміни конфігурації берегової смуги та забудови міста. Після сканування старовинних карт та їх співставлення із сучасними на різних прозорих прошарках з можливістю регулювання їхнього огляду було визначено, що контури зовнішніх укріплень Цитаделі Коша («городка») фіксуються на території міського парку Перемоги в центральній частині міста, а берегові укріплення Січі («погост») - на території колишнього будинку відпочинку ім. XVII партз'їзду по вул. Лапинській, 49, що підтверджує концепцію автора дисертації щодо місця розташування Микитинської Січі, оприлюднену ним у 1998-2000 рр., та виявлення фрагменту земляних укріплень під час археологічних досліджень у 2002-2006 рр. [222; 226].

Відповідний комплекс картографічних документів поетапної реконструкції подається в додатках А.50 (Дод.А.50.1- Дод.А.50.11). На підставі вищенаведеного комплексу була складена схема «План укріплень Микитинської Запорозької Січі (1639-1652 рр.)» (Дод.А.50.12).

Порівняння карти 1770 р. з позначенням запорозької фортеці із картами ландшафту центральної, південної та східної частини м. Нікополя дає підстави зробити висновок, що найвірогіднішим місцем для її розташування є територія в районі висоти 80,9 м, де на сьогодні знаходиться міський парк Перемоги.

Для збереження залишків земляних укріплень Микитинської Запорозької Січі автор дисертації розробив проект «Еколого-археологічна заповідна територія (запропоновані межі)» (Дод.А.50.16).

Додаткова інформація щодо топографічної реконструкції розташування укріплень Микитинської Січі за допомогою комп'ютерних технологій знаходиться в кресленнях:

1. Рову Микитинської Січі – шурф №25 (2002 р.) для характеристики його особливостей [202, арк. 89] (Дод.А.70).

2. Рову Микитинської Січі – шурф №58 (2007 р.) для характеристики його особливостей [240, арк. 112] (Дод.А.71).

3. Ситуаційного плану археологічних досліджень у 2002-2007 рр. у північно-західному секторі парку ім.40-річчя Перемоги м. Нікополь по виявленню і дослідженню Січового рову [240, арк. 65] (Дод.А.72).

4. Ситуаційного плану археологічних досліджень у східній частині площі Визволення м. Нікополь (залишки фундаменту Свято-Покровської церкви) [239, арк. 168] (Дод.А.73).

5. Ситуаційного плану археологічних досліджень залишків склепу каплиці Св. Варвари Великомучениці і фундаменту Цвинтарної церкви прп. Іоанна Дамаскіна в 2004, 2005-2008, 2012 роках по вул.Лапинській, 49, де було скіфське городище, у якому було, на думку автора, берегове укріплення Микитинської Січі [236, арк. 28] (Дод.А.74).

Важливим документом з історії Нової або Покровської Січі, є її реконструкція на основі планів російських військових інженерів, здійснена архітектором В.О. Ленченком [488, с.438] (Дод.А.51). Її сукупний аналіз дозволяє віднайти місце розташування не тільки самої фортеці, але й територію приміської слободи та козацьких цвинтарів. Порівняння реконструкції Нової Січі В.О. Ленченка з планами с. Покровське Нікопольського району 1952 р. (до створення Каховського водосховища) та 2011 р. (через 55 років після створення Каховського водосховища) дозволяє локалізувати місце козацького цвинтаря, який розташовувався на північний схід від Січі, і перед її знищенням використовувався за призначенням наприкінці XVIII – першій половині XX ст. На сьогодні від нього збереглася лише північна частина (Дод.А.52; Дод.А.53).

Перспективним напрямком археологічного пошуку культурного шару приміської слободи або Гасан-Баші є південно-західна прибережна смуга території с. Покровського, де жителі села знаходять предмети різного часу.

Узагальнення результатів науково-пошукової роботи автора дисертації дало можливість на основі карти Дніпропетровської області скласти карту-схему «Пам'ятки й пам'ятні місця запорозького козацтва на території Нікопольського краю», характеристику якої подано автором дисертації в пояснювальному тексті (Дод. А.75) та підрозділі 2.4 дисертації.

У той же час залишається актуальним пошук нових картографічних документів Базавлуцько-Томаківського межиріччя в архівах України, зокрема в Центральному державному науково-технічному архіві [322].

1.2.6. Запорозькі Січі та інші пам'ятні місця запорозького козацтва на території Нікопольського краю в усній народній творчості

Феномен запорозького козацтва закономірно посідає в українській народній творчості особливе місце, оскільки з образом козака - запорожця в уяві українця асоціювалися воля і честь, патріотизм і героїзм та інші морально-етичні поняття. Серед найпоширеніших жанрів козацького фольклору – легенд і переказів - найважливішим для теми наукового дослідження автора є топонімічний. Саме він зафіксував в історичній пам'яті українського суспільства події, пов'язані із заснуванням Запорозької Січі та інших поселень запорозьких козаків, найменуванням урочищ та певних місць перебування запорозького козацтва.

Найвідомішими збирачами козацького фольклору, темою якого є козацька доба Нікопольського краю в ХІХ–ХХ ст., були Олекса Стороженко (1805-1874 рр.), Яків Новицький (1847-1925), Дмитро Яворницький (1855-1940) та інші [156, с.309]. Їхня науково-пошукова діяльність у зібранні козацьких переказів та легенд відбувалась безпосередньо в місцевості, де були Запорозькі Січі та інші населені пункти, засновані запорожцями. Їхні респонденти – нікопольські мешканці, більшість із яких – нащадки козаків - були носіями переказів і легенд. Зміст більшості із них стосувався не раних етапів розвитку запорозького козацтва, а пізнішого часу (ХVІІ-ХVІІІст.) Унаслідок об'єктивного плину часу, частина усних народних творів назавжди

втрачена, інша – зазнала змін, новітніх доповнень, еkleктики тощо [156, с.310].

Особливу групу переказів складають ті, у яких заснування поселень Нікопольського краю пов'язується саме з добою запорозького козацтва.

Прикладом вищезазначеного є персонаж - козак Микита, який поселився на березі Дніпра - річковому мисі. Його іменем називалось урочище, на території якого в 1639 р. козаки Війська Запорозького заснували місто-фортецю Січ. Після переходу Січі в сер.1650-х рр. на Чортмлик січове передмістя стало містечком Микитиним. Після знищення Запорозької Січі в 1775 р. російська адміністрація перейменувала його в 1780 р. на Нікополь.

Автор дисертації виявив сім варіантів переказів про легендарний образ Микити, які стисло подані нижче в хронологічному порядку та містять вказівку та автора запису:

1. М. Драчевський - штабс-капітан Генерального штабу російської армії: «По преданию начало заселения этого места (Никополь) положил некто запорожец Никита, занимавшийся перевозом пеших людей на противоположный берег в Тавриду. Впоследствии явились по приглашению Никиты другие его товарищи. Переправа через Днепр стала уже производиться на дубах и таким образом поселение это, постепенно возрстая, названо было Никополь» [89, с.167].

2. Невідомий автор: «...по преданию старожилы начало этому местечку положил запорожец Никита, по прозванию неизвестный, который по уничтожению Сечи Запорожской построил для себя избу у самого берега Днепра и занимался перевозом первоначально на лодке пеших людей на другую сторону Днепра в Тавриду. Через несколько лет поселились по приглашению Никиты, так называемые бурлаки и перевоз через Днепр производился уже на дубах. Проезжавшие здесь люди дали перевозчику прозвище Никиты Польского, так как он был польский выходец. Все же пространство земли занимаемое ныне Никоподем и состоявшее в распоряжении упомянутого Никиты названо Никитиным полем [93, с.155].

3. А.В. Терещенко - этнограф, археолог і літературознавець: «Никополь, ныне безуездный город Екатеринославской губернии. Он назывался у запорожцев Микитиным и был их Сечью. На крутом берегу была построена кошевым Микитою (Никитою) церковь, которая подмытая водой в конце прошлого столетия. На этом месте впоследствии стояла часовня (каплица), которая половодьем 1845 г. снесена со многими постройками» [619, с.18].

4. О. Чирков - відставний підполковник, який певний час був науковим кореспондентом Одеського товариства історії та старожитностей: «... еще в XV столетии, когда запорожцы то признавали над собою владычество поляков, то отлагались от этой власти, в это время ими были заняты наивыгоднейшие места, преимущественно с правой стороны по побережью Днепра и вверх от порогов; местом главного их коша был остров Хортица и второе столь же важное место, особенно для переправы было занято предприимчивым и богатым запорожцем Никитою, который поселился здесь со своею семьей и работниками в устроенном курене; построил здесь дубы и на них, на этих дубах открыл переправу через Днепр на противоположный нагорный берег [595, с.1-2].

5. В. Павлович - штабс-капітан Генерального штабу російської армії: «Местечко Никополь Екатеринославского уезда... По преданию, начало заселения этого местечка положил запорожец Никита, занимавшийся перевозом пеших людей на противоположный берег в Тавриду. Мало-помалу, по важности пункта для переправы в этом месте образовалось население, названное по имени основателя - Никоподем...» [413, с. 331-332].

6. І. Карелін - протоієрей Нікопольської Свято-Покровської церкви: «Старинное название Никополя - Микитин Рог, Микитин Перевоз, Микитино дает понятие о постепенном его возрастании. Некто Микита, предприимчивый малорос, поселился на мысе у Днепра, который и получил название его именем Микитин Рог. Это предместье Никополя и ныне носит название: «Микитино». Люди, не довольные настоящим или по жажде к приволью и разгулу, стекаясь мало-помалу на Микитин Рог составили общину; а для

удобного сообщения с крымцами, кочевавшими по р. Конке, по левой стороне Днестра, против Микитина Рога, для меновой торговли, а ровно и для переправы в Крым жителей Украины за солью, «товариство» это завело впоследствии перевоз, названный по имени своего осадчего: Микитин Перевоз. Времени основания Микитина Рога с точностью определить невозможно, по неимению письменных актов, а в преданиях жителей ничего о нем не сохранилось» [320, с. 523-524].

7. Я.П. Новицький - етнограф-історик і педагог; 12 червня 1894 р. записав переказ 78-літнього мешканця м. Нікополя Дмитра Степановича Биковського: «Колись на цьому місці, де тепер Нікополь, слободи не було, а жили запорожці хуторами. Нікополь поділявся на кутки. Де тепер церква й лавки, цей куток здавна зветься містечко. Далі в гору по Дніпру, аж до Лисої Гори, - то Довгальовка, бо там жили запорожці Довгалі. Далі в степ - Лапинка, прозвана за урочищем Лапинці. А тут біля перевозу - Микитине, де жив багатий козак Микита. Спочатку й слобода звалася Микитиною, а як поставили запорожці церкву, назвали попи Нікополем. Так звемо і по цей день» [455, с. 36].

Порівнюючи їх, автор зробив висновок про несхожість образу Микити в кожному з них:

1) самотній запорозький козак – перевізник, який запросив своїх товаришів на поселення до себе і збудував церкву. Згодом це поселення було названо Нікополем;

2) самотній запорожець з Речі Посполитої (імовірно, Правобережної України), який займався перевозом. Він оселився на річковому розі Дніпра після знищення Січі, можливо, Чортомлицької в 1709 р. На запрошення Микити через деякий час прийшли бурлаки, які перетворили переправу на перевіз на дубах. На знак пам'яті про Микиту поселення названо Нікополем;

3) кошовий отаман Микитинської Запорозької Січі, який збудував церкву Святої Покрови Богородиці, що мала в козаків статус найголовнішої;

4) заможний сімейний козак – запорожець з наймитами, який заснував переправу та село;

5) самотній козак, який заснував перевіз, де утворилося поселення, назване на честь Микити – Микитиним;

б) самотній козак, поруч з житлом якого згодом поселилися інші козаки, які заснували перевіз, названий на його честь Микитиним.

7) заможний козак – шинкар, який за часів Нової Січі жив у слободі, недалеко від якої були зимівники запорожців – Довгальовка та Лапинка.

Жоден з цих переказів, на жаль, не дає будь-якої вказівки на час поселення Микити на річковому мисі, названого на його ім'я; та початку будівництва церкви тощо [229, с.156-157].

Вірогідно, що ім'я якогось козака Микити і стало основою назви конкретного урочища на правому березі Дніпра. Образ Микити в переказах є поліваріантним, але в рамках належності до козацького стану. У переказах проступає притаманна народній традиції гіперболізація Микити, в образі якого персоналізуються та узагальнюються події різного часу. Ім'я Микити було увічнено мешканцями м. Нікополя у назві вулиці Микитинська, що простягнулася вздовж берега і є найдавнішою з часів Микитинового перевозу; її було позначено на плані м. Нікополя за 1873 р. (Дод.А.24). Вулиця виходила на берег південного мису Микитинового Рогу, де була переправа на лівий берег Дніпра (Дод.Б.78; Дод.Б.79). У 1920 р. вулицю було перейменовано на ім'я більшовицького діяча. У 2016 р. її перейменували на Гетьманську [535], а назву Микитинська носить інша вулиця Нікополя.

У радянські часи в Нікопольському краєзнавстві жоден з вищенаведених наративів не публікувався в повному обсязі, навпаки, перекази про козака Микиту подавалися читачам у дуже стислому або спрощеному до примітивізму викладі [677, с.195; 423, с.435; 425, с.425-426; 424, с.13; 2, с.19].

В окремих переказах збереглися свідчення про найвідоміші воєнні події, що відбувались на Запорозьких Січах.

Видатний український письменник П. Куліш записав цікавий за своїм значенням переказ про початок повстання Богдана Хмельницького в Січі в 1648р.: «... Та й поїхав у Січ тим боком Дніпра. Приїхав у Січ, а там стоїть жовнірство і бере од козаків десяту рибу. От Хмельницький, показавши тайно запорожцям королевський лист, усовітовав їм, як збути жовнірів: « Я, - каже, - вийду на майдан та й зачну кричати: «У раду! В раду! В раду!» А ви візьмете під полу по дрючку, і як жовніри прийдуть без шабель у раду, то ви їх з дрючками да всіх і перебийте. Так і сталось» [285, с.275-276].

Протоієрей Нікопольської Свято-Покровської церкви Іоан Карелін наводить переказ 90-річного мешканця Нікополя П. Малого про перебування фортеці в урочищі Микитин Ріг та початок козацького повстання в 1648 р.: «...давно когда-то, земля ця була лядська, (ляхская, польская), и ляхи имели свою крепость над Микитиным, в которой находилось лядске войско. Но Запорожцы как собрались, та пидговорывши Крымську татарьву, як пишли на ляхов, що у Койдаци булы; то ци, що стояли пид Микитиным, так поспишно ушли, що побросали весь свий скарб с грошима, зарыв в землю, под воротами крепости» [320, с.525]. Вищенаведений переказ для автора дисертації став ще одним підтвердженням наявності січової фортеці на найвищому місці правого берега Дніпра над його заплавою.

Також І.Карелін записав у 1839 р. ще один переказ 95-річного мешканця Михайла Решетняка про особливості розташування Старої Чортомлицької Січі на острові: «...того острова не було, а запорожци зробылы рив и пропустилы воду з Чортомлыка, щоб недаться в руки москалям (русским солдатам).

Був тоди наказный отаман Богуш Яким, ...вин откопавсь от берега, зробыв на шпыле (на мысе) крепость, поставыв гарматы (пушки) и велив перенесты туды увесь козацький скарб (имущество), а каюки (лодки) вси завив за шпыль на ричку Павлюк. Москали приишли с гетманцями (малороссийскими казаками) довго былысь с запорожцями, покы неподужалы (неодолели); тогда Богуш забрав скарби и де-яки (некоторые) пушки и

зоставшихся козаків на каюки, тай утик «Павлюком у Туреччину» [319, с.440-441].

У цьому переказі розповідається про події в травні 1709 р., коли російські війська знищили Чортомлицьку Січ. Є можливість порівняти його з історичними документами того часу. Вищеназваний переказ став основою для хибного твердження Кареліна і у подальшому для окремих науковців про штучне походження острова Базавлук та розташування на ньому Чортомлицької Січі.

Автор дисертації вважає, що, згідно з історичними джерелами, малочисельна залога Січі в травні 1709 р. не мала можливості за лічені дні побудувати фортецю, у т.ч. викопати рів. Оскільки висота берега Чортомлицького Рогу на той час і до середини ХХ ст. становила від 10 м до 20 м від рівня води р. Чортомлик. Привертає увагу народний переказ, записаний О. Стороженком про заснування запорозького Коша над р. Чортомлик та його існування упродовж 200 років. Після його руйнації – перенесення Коша на р. Кам'янку, а її берега - на р. Підпільну, де і загинуло запорозьке козацтво. У надзвичайно стислій формі подано двохсот'п'ятидесятирічну історію перебування запорожців на Дніпрі та їх трагічну долю, передбачену писарем - характерником Поповичем [556, с.50].

Окрему групу складають легенди й перекази про кошового отамана І.Д. Сірка та його могилу, які записали у місцевих жителів Нікопольського краю наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Я. Новицький та Д. Яворницький [556, с.113-119]. Серед їх респондентів є мешканці м. Нікополь: Биковський Д.С., який повідомив легенди «Сила Сіркової руки» та «Сірко і князь Довгорукий», Безштанько Г. – «Як Сірко умирав», Барановський Д.С. – «Великий воїн», Потурай Ф.І. – «Великий характерник»; мешканці с. Капулівка: Добрун Ф. – «Як Сірко переміг татар», Дивниченко К. – «Заповідь Сірка», Забутний Т.І. - «Сірентій праворучник»; мешканці с. Покровського: Жмудь Ф.О. – «Кошовий Сірко», Бутуз Н.Ф. – «Його жахались вороги».

Хранителями багатьох переказів і легенд про І.Д. Сірка були покоління нащадків його джури – козака Некліпи (Неліпи) у с. Капулівка. Один із них Саламаха В.І. (1938-2016рр.) відомий дослідникам усної історії запорозького козацтва як автор публікації історико-героїчного переказу «Останній бій Сірка» [558].

Зміст вищенаведених переказів і легенд про І.Д. Сірка, незважаючи на гіперболізацію його образу, є неспростовним підтвердженням «що слава про нього і не пройшла, і не пропала» [556, с.115].

У радянські часи етнографічні дослідження з метою збору народних переказів і легенд мали надзвичайно обмежений характер. Після проголошення незалежності України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. проводилися експедиції студентів гуманітарних вузів у села України для збору фольклорних джерел. Зокрема, члені красназничого гурта Нікопольського педучилища на чолі з Давидко І.М. провели польові дослідження в селах понад р.Базавлук і з'ясували, що легенд і переказів збереглося мало [156, с.310]. Студенти історичного факультету Запорізького державного університету Грибовський В.В. і Приймак О.М. записали кілька переказів щодо козацьких традицій в усній народній творчості Нікопольського краю [131]. На берегах р. Базавлук відомий та переказ про Тараса Бульбу, іменем якого названа балка [484]. Фольклорні джерела про трагічні події червня 1775 р., пов'язані із знищенням російськими військами останньої Запорозької Січі, якою завершилася доба козацької історії України, узагальнили і систематизували науковці відділу фольклористики Інституту народознавства НАН України [165].

Отже, існує група історико-етнографічних джерел, яка свідчить про походження окремих давніх поселень Нікопольського краю від часів Запорозьких Січей. Більшість із них за своїм змістом відноситься до поетичних розповідей про героїко-романтичну козацьку добу.

1.2.7. Джерела групи «Фото»

Комплексне вивчення історичних джерел вимагає звернути увагу на один з найпоширеніших її видів у XX столітті – фото. Цей вид джерел повному відображає реалії, навіть якщо не повідомляє про щось нове порівняно з текстовими документами. Фото показує те, що документ на паперовій основі описує. У ньому можна знайти додаткові елементи, які відсутні в описі або не розкриті в описовому документі.

З метою виконання завдань дисертації автор залучив як додатки 123 фото і малюнки. Вони передають як зовнішній вигляд, так і деталі пам'яток та пам'ятних місць запорозького козацтва Нікопольського краю, їхніх залишків, що дозволяє побачити їх об'єктивний стан.

Особливе значення мають фото тих пам'яток і пам'ятних місць, які були пошкоджені або знищені під час воєнних дій, будівельних робіт, стихійного лиха тощо.

Джерела «Фото» поділяються на такі групи:

1. Фото із звітів археологічних експедицій, які зберігаються в науковому архіві Інституту археології НАН України, з обстеження Запорозьких Січей Копилова Ф.Б. 1951 р. та 1953 р., на яких зафіксовано місця розташування окремих Запорозьких Січей, пам'яток козацької доби та краєвидів м.Нікополь, с. Капулівка, с. Покровське тощо в 1951 р. та на о.Томаківка 1953 р.

Фото із наукових звітів Нікопольської археологічної експедиції НКМ 2002, 2003, 2007, 2008 рр. автора дисертації з розкопок місць розташування залишків земляних укріплень Микитинської Січі в м.Нікополь та Томаківської Січі на о. Томаківка, пошуку місця розташування затопленого о. Базавлук.

2. Фото із колекцій Саламахи В.І., Продана М.Д., Голобуцького В.О., фондів Нікопольського краєзнавчого музею, на яких показано о. Базавлук (його ще називають Чортотлицьким) до або під час затоплення Каховським водосховищем; види південного мису урочища Микитин Ріг на початку XX ст. та його фотофіксація на початку XXI ст.

3. Фото і малюнки пам'яток археології: курганів – Чортотлик, Олександропіль, Нечаєва Могила, Висока Могила (м.Нікополь), Бекетна Могила (м.Нікополь), Сторожова Могила (с. Покровське) - дають можливість мати уявлення про місце сторожових постів запорожців у XVI-XVIII ст.ст.

4. Фото пам'яток, присвячених історії запорозького козацтва у м. Нікополь, м. Покров, селах Капулівка та Покровське, на о.Томаківка у Нікопольському районі: пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних дошок, які знаходяться на державному обліку та під охороною як шойновиявлені об'єкти культурної спадщини і ті що є необлікованими за різних причин.

Окрему групу фото складають світлини пам'ятки історії і культури національного значення «Могила І.Д. Сірка», на яких показано стан могили до і після перепоховання 1967 р. кошового отамана, його антропологічну графічну і скульптурну реконструкції тощо.

5. Фото предметів козацької доби із фондів Нікопольського краєзнавчого музею – національні реліквії українського народу та його держави козацької доби - культове начиння із Січової Свято-Покровської церкви, козацькі гармати, артефакти, виявлені під час пошукової роботи по виявленню козацьких пам'яток.

Окрема група фото присвячена культовим спорудам м.Нікополь - Свято-Покровської церкви, яку було двічі збудовано і відкрито - у 1795 р. та 1898 р., приписної до Нікопольської Свято-Покровської церкви прп. Іоанна Дамаскіна [590].

Групи «Фото» є важливим джерелом вивчення пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва Нікопольського краю, особливо тих, які було знищено внаслідок антропогенної діяльності в XIX-XX ст.

Малюнки представлені творчими роботами XVIII ст. – «Козацька рада на Січі», 1773 р. [383, с. 174] (Дод.Б.07); XIX ст. – «Запорізька Січ» роботи Т. Копистинського [632, с.44] (Дод.Б.08); реконструкції В. Ленченка Чортотлицької та Нової Січей [647, с.348, 545] (Дод.Б.64; Дод.Б.65).

1.3 Методологія і методи дослідження

Методологічна основа дослідження базувалася на синтезі принципів, методів (загальнофілософських, загальнонаукових, спеціально історичних і міждисциплінарних) та підходів. Дисертаційне дослідження було здійснено на таких принципах:

1. Принцип всебічності та об'єктивності пізнання, який разом із використанням прийомів наукової критики забезпечив відбір історичних джерел та їх об'єктивний розгляд для отримання максимально достовірної інформації.

2. Принцип історизму, що базується на розвитку явищ та його матеріальної основи у взаємозв'язках та взаємообумовленості, причинно-наслідкових зв'язках.

Використання вищеназаних принципів дало можливість визначитись з науковими методами, які дозволили вирішити поставлені в дисертації завдання.

Під час підготовки дисертації автором використані такі наукові методи:

1) загальнонауковий – для встановлення зв'язку між поглядами різних дослідників пам'яток запорозького козацтва;

2) історико-системний – для показу причин та умов виникнення і подальшого існування Запорозьких Січей на території Базавлуцько-Томаківського межиріччя;

3) історико-правовий – для вивчення нормативно-правових актів про охорону пам'яток козацької доби;

4) аналітико-синтетичний – для аналізу різноманітних джерел та їх узагальнень, які повністю або частково підтверджують чи спростовують результати наукових досліджень з питань історії та культури запорозького козацтва тощо. Аналітико-синтетичний метод, а також індукція та дедукція, забезпечили об'єктивне вивчення історичних особливостей виникнення та існування Запорозьких Січей у Базавлуцько-Томаківському межиріччі та інших козацьких поселень ;

5) історико-порівняльний – для з'ясування особливостей місць розташування козацьких Січей, їх типологію тощо;

6) історіографічний – для встановлення і вивчення зв'язку між поглядами дослідників історії та пам'ятних місць запорозького козацтва у трьох історичних періодах:

а) наприкінці XVIII – початку XX ст.;

б) 1920-ті – 1980-ті рр.;

в) 90-ті рр. XXст. – 2019 р.

7) археологічний - метод польових наземних досліджень залишків земляних укріплень Запорозької Січі, під час яких було виявлено в м. Нікополі місце розташування Микитинської Січі; а також на о. Томаківка, де були виявлені залишки укріплень, які окремі дослідники ототожнюють з Томаківською Січчю.

8) історико-описовий – для опису сучасного стану пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва в Базавлуцько-Томаківському межиріччі та встановлення зображення їх зовнішнього вигляду по групах:

1. Запорозькі Січі.

2. Меморіальні пам'ятки (могили, цвинтарі).

3. Пам'ятники та пам'ятні знаки.

9) картографічний – для вивчення території сучасного Нікопольського краю в історичній ретроспективі, де були розташовані п'ять Запорозьких Січей та інші козацькі поселення. Картографічні джерела XVII-XXI ст. допомагають скласти цілісний образ Базавлуцько-Томаківського межиріччя, об'єктів дослідження та за різними показниками вміщеної в них інформації локалізувати місця їх розташування;

10) хронологічний – для визначення достовірності дат заснування Запорозьких Січей у Базавлуцько-Томаківському межиріччі. Лише Нова Запорозька Січ має документальне підтвердження початку свого заснування та ліквідації. Початок існування Базавлуцької, Микитинської, Чортомлицької Січей визначено науковцями шляхом історичної реконструкції на підставі

аналізу історичних джерел. Час виникнення Томаківської Запорозької Січі є дискусійним серед істориків і на сьогодні. Діапазон щодо початку її існування коливається від 30-40-х р. XVI ст. до 80-х р. XVI ст.

11) екохронографічний – щодо визначення літочислення заснованих запорозькими козаками населених пунктів Нікопольського краю, у першу чергу, м. Нікополя. Концепція екохронографії (літочислення населеного пункту), створена автором, викладена в його роботі «Про літочислення Нікополя» [256, с.38-43]. Базовими поняттями екохронографії щодо генези населених пунктів міського типу є «заснування міста» та «утворення міста».

Заснування міста – це початок його будівництва, визначеного певним правовим актом, що надає йому статус міста або міста-фортеці. Як правило, джерелом про виникнення давніх міст є історичні літописи, а про поселення середньовіччя та нового часу – документи, у яких зафіксовано волю правителя держави або інших вищих органів влади. Розбудова міста або міста-фортеці та його статус у подальшому підтверджується актами чи нормативними документами чинного на той час законодавства [256, с.38].

Утворення міста – це надання вищими державними органами влади статусу міста (міських прав) одному або об'єднанню кількох поселень, що досягли певного соціально-економічного розвитку, рівень якого за певними параметрами (кількість населення, розвиток промисловості, транспорту, соціально-культурної сфери) відповідає вже існуючим нормативним положенням чинного законодавства про місто [256, с.38].

Існує також різниця між поняттями «місто» як історичної та юридичної категорії, які не є тотожними. Перша формується науковими школами історичної урбаністики. Друга встановлюється діючими положеннями щодо питань адміністративно-територіального устрою держави. Отже, історичну та юридичну категорії «місто» неможливо вважати рівнозначними. Але вищеназвані категорії необхідно враховувати при визначенні дати заснування населеного пункту міського типу [256, с.38].

Документальні матеріали щодо визначення вищеназваних категорій на прикладі м. Нікополя були основою для того, щоб сформуванати таке поняття: літочислення населеного пункту - це тривалість його існування на природній підоснові в соціально-економічних та національно-державних системах суспільства в календарних роках відповідно до існуючих систем історичної хронології [256, с.39].

Літочислення населеного пункту або екохронографія має міждисциплінарний характер, що базується на досягненнях джерелознавства, історії держави й права, історичної географії й картографії, історії будівництва поселень, краєзнавства тощо.

Екохронографія має такі засади:

1. Врахування природно-географічного середовища, вплив соціально-економічної діяльності, воєнних дій як обставин і факторів утворення, існування та припинення діяльності поселення [256, с.39].

На підставі вивчення історико-археологічних джерел про залюднення Базавлуцько-Томаківського межиріччя можна зробити висновок, що на його території поселення виникали в різні історичні періоди. Природний рельєф окремих поселень освоювався людьми протягом тривалого часу, що передбачає встановлення періодизації його історії, ряд етапів його розвитку за наявних джерел тощо. Частина поселень мала нетривалий час існування, і простежити періоди їх існування неможливо навіть за допомогою археологічних методів. Прикладом можуть бути козацькі зимівники XVI-XVIII ст.

Соціально-економічні та воєнно-політичні фактори сприяють або гальмують розвиток поселення. В останньому випадку це може призвести до його повної руйнації та знищення його населення. Водночас по завершенню воєнних дій існуючі державні органи влади, воєнно-політичні та економічні структури відновлюють поселення як складову частину власного адміністративно-територіального устрою. Це характерна тенденція для часів аграрно-ремісничого та індустріального суспільства.

2. Комплексне вивчення й аналіз археологічних, історичних, картографічних, політичних, фольклорних джерел для дослідження генези поселень на відміну від абсолютизації дати першої згадки назви місцевості або поселення в певній державній системі [256, с.39].

Під час дослідження історичних джерел необхідно чітко визначити назви місцевості, назви поселень, які можуть співпадати і вносити плутанину у визначені дати заснування поселення. Прикладом подібної ситуації є внесення в урядовий «Список історичних населених місць України» дати заснування або першої писемної згадки про Нікополь – 1594 р. Детальний аналіз джерел показав, що вищеназвана дата є першою згадкою про місцевість, а не про козацьке поселення, що висвітлено автором дисертації в підрозділі 4.3.

3. Безперервний розвиток поселення з моменту виникнення та наявність у ньому постійного населення або такого, що відновлюється після воєнних дій, стихійного лиха, небезпечних епідемій, незалежно від його етнічних і соціальних змін, але з урахуванням (при наявності) його підлеглості державним системам [256, с.40].

Історичний розвиток європейських міст свідчить про численні лиха, які довелось їм пережити за час існування, однак, оскільки міста відбудовувались та в них відновлювалось населення, уважається, що це не суперечить принципу безперервності розвитку поселення або континуїтету. Це пов'язано з тим, що поселення не зникало із системи розселення даного народу або держави. Відомий також не один випадок, коли такі народи або держави, зайнявши територію іншого народу або держави, зберігали його поселення вже у власних інтересах і під своєю юрисдикцією.

4. Необхідність розрізнення історичних або кінцевих форм правового статусу поселення й сучасний статус, який визначено чинним законодавством держави, у складі якої перебуває поселення.

Історію кожного міста можна умовно розділити на два періоди – історичний та сучасний з погляду історії тієї держави, у складі якої воно знаходиться, та права цієї держави. Умовною рисою поділу буде рішення

органів державної влади про надання поселенню певного адміністративного статусу [256, с.40-41].

5. Надання правового статусу поселенню з боку державних структур означає лише початок нового етапу, не відокремленого від попереднього етапу його розвитку та літочислення.

Вивчення питань, пов'язаних із заснуванням або утворенням міста неможливо без чіткого з'ясування змісту поняття «місто» щодо конкретного історичного періоду (часу) існування та розташування в просторі.

Законодавство Російської імперії мало власне трактування поняття «місто». Право Української козацької держави визначало поняття «місто» із врахуванням засад Магдебурзького права та полково-сотенного устрою. На власних принципах поняття «місто» визначало законодавство Української РСР. Важливим є те, що в даному питанні правонаступництва «де-юре» між законодавством Російської імперії та комуністично-радянською державою немає. Між законодавством УРСР та незалежною Україною правонаступництво визначено відповідним законом від 12 вересня 1991 року [256, с.41].

6. Пошук територіальної першопояви поселення з наступним її взаємопов'язанням (або припиненням такого) з територією існуючого на сьогодні поселенням, що уособлює генетичний зв'язок його історичних форм розвитку в просторі й часі.

Площа населеного пункту не є величиною сталою. Навпаки, протягом тривалого часу або етапів історичного розвитку вона змінювалась. Формування території сучасних міст показує тенденцію їх постійного збільшення з моменту виникнення. Тому при вивченні питання про літочислення міста необхідно:

1) встановити так зване «історичне ядро» міста в межах його сучасної території;

2) вивчати напрями його розширення або приєднання до нього інших населених пунктів до існуючої на сьогодні міської межі.

Отже, літочислення населених пунктів базується на весь період розвитку поселення або тих населених пунктів, які ввійшли до його складу за певних обставин [256, с.41-42].

7. Визначення взаємозв'язку топоніміки поселення з етапами його забудови та розвитку історичної області.

Територія сучасного Нікопольського краю входила в XVI – XVIII ст. до центру козацького Запорозжя з огляду на розташування саме тут п'яти найвідоміших із семи Запорозьких Січей.

Топоніміка краю має назви іраномовного, тюркомовного, грецького та слов'янського походження, які збереглися в історичній пам'яті населення краю та внесені в писемні джерела. Вивчення топонімів краю в історичній ретроспективі надає можливість простежити етапи освоєння краю представниками різних етнічних спільнот [652].

Вищезазнані принципи екохронографії були застосовані науковою групою на чолі з Академіком НАН України Троньком П.Т. під час дослідження проблеми дати заснування м. Нікополя [197, с.62-63].

Актуальне значення екохронографії полягає в тому, що її засади є підставою для проведення наукових і організаційних заходів щодо підготовки та відзначення ювілейних дат заснування міських та сільських населених пунктів відповідно до чинного законодавства України. Прикладом цього може бути встановлення дати заснування м.Нікополя та відзначення його 375-річного ювілею в 2014 р.

12) Автор дисертації використовував метод наукових гіпотез щодо реконструкції особливостей процесу освоєння українськими козаками в XVI ст. Базавлуцько-Томаківського межиріччя, результатом якого було заснування Запорозької Січі на о. Томаківка.

Важливу роль для автора дисертації має аксіологічний (ціннісний) підхід для розгляду проблеми збереження пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва в сучасних умовах розвитку українського суспільства, зокрема

визначення їх територіальних меж і встановлення пам'яткоохоронного статусу.

Висновки до розділу 1

Після проголошення незалежності України впродовж останніх десятиліть значно зріс в українській історичній науці інтерес до козацької доби України, у т.ч. періоду запорозького козацтва та його Січей XVI-XVIII ст.

Автором проведено огляд і аналіз української історіографії за темою дисертації. Зокрема розглянуті основні історичні праці кінця XVIII – на початку XX століття мають відомості про запорізьких козаків і Запорозькі Січі. Серед них найважливішими є роботи Скальковського А.О., присвячені історії Коша Нової Запорозької Січі, написані на підставі архівних документів та результатів власних спостережень автора під час його перебування в Нікопольському краї.

Наступним по значенню, а по змістовності на першому місці, слід назвати комплекс праць з історії запорозького козацтва Д.І. Яворницького, який максимально узагальнив опубліковані архівні документи, виявив в архівах Російської імперії чимало нових, що розкривають воєнно-політичну історію запорозького козацтва в XVI-XVIII ст. Охарактеризував стан місць розташування Запорозьких Січей, у першу чергу, в Базавлуцько-Томаківському межиріччі, та десятки пам'яток козацької доби, які неодноразово оглядав та описував.

З огляду на те, що за часів радянсько-комуністичної влади наукова діяльність щодо вивчення пам'яток запорозького козацтва обмежувалась і навіть переслідувалась, це негативно відбилось на їх дослідженні, захисті і збереженні. Єдиними системними працями з історії запорозького козацтва були роботи Голобуцького В.О. та Апанович О.М. у 1950-ті та 1960-ті рр., які стали важливим етапом у дослідженнях козацької доби Запорожжя. Зокрема, це вплинуло на позитивні рішення органів влади УРСР про взяття на державний облік та під охорону окремих пам'яток, зокрема взяття на

державний облік та під охорону могили кошового отамана І.Д. Сірка як пам'ятки республіканського значення.

Тільки в незалежній Україні розпочався широкомасштабний процес дослідження історії українського козацтва, зокрема Запорозьких Січей. Це знайшло своє відображення у створенні фундаментальних праць під керівництвом Інституту історії України НАН України на чолі з академіком Смолієм В.А. З'явилися можливості для узагальнення і систематизації всіх різноманітних джерел, які б продовжили цей процес.

Це пов'язано з тим, що в сучасній українській історіографії немає роботи, у якій було б розглянуто коло питань, що стосується теми дисертації. Тому на основі застосування наукових і емпіричних методів дослідження були визначені в дисертації завдання, що мають міждисциплінарний характер. Серед емпіричних методів слід назвати ,в першу чергу, археологічний, огляд і фіксацію пам'яток, комп'ютерну реконструкцію тощо.

Автором дисертації застосовані різноманітні наукові методи, у т.ч. історико-порівняльний, історико-правовий, аналітико-синтетичний, екохронографічний, картографічний, археологічний, наукових гіпотез тощо, сучасні комп'ютерні технології для вирішення визначених у дисертації завдань.

РОЗДІЛ 2.

ІСТОРІЯ ЗАСНУВАННЯ, РОЗВИТКУ, ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ СІЧЕЙ НА ТЕРИТОРІЇ НІКОПОЛЬСЬКОГО КРАЮ

2.1. Природно-географічна характеристика Базавлуцько-Томаківського межиріччя та його передісторія до кінця XV ст.

Нікопольський край, або Базавлуцько-Томаківське межиріччя, розташований на межі двох великих геоструктурних зон - Українського кристалічного щита і Причорноморської низовини. Територія краю знаходиться на межі Придніпровської височини на південному схилі Українського щита. У минулому зазнала впливу тектонічних рухів прилеглої з півдня Причорноморської низовини [100, с.80, 93-329].

Поверхня Базавлуцько-Томаківського межиріччя має характер водороздільної рівнини, яка має ухил із півночі на південь: у районі кургана Нечаєва Могила біля с. Лебединського Нікопольського району висота від рівня моря становить 165 м. Висота урочища Микитин Ріг (центральна частина м. Нікополя) – 80,9 м від рівня моря [97, с.7] (Дод. А.50.15).

Нікопольський край обмежений із заходу долиною р. Базавлук, із сходу – р.Томаківка, які мають притоки до правих і лівих берегів.

Ріка Базавлук – права притока Дніпра, площа басейну якої 4200 км², довжина 157 км. Бере початок з джерел біля с. Червоноіванівка. Протікає з півночі на південь по території Криничанського, Софіївського, Нікопольського районів Дніпропетровської області. Долина ріки трапецієвидна, шириною до 2 км. Річище звивисте, правий берег на всьому протязі – крутий, лівий у нижній течії – пологий. Ширина річки 8-10 м, у середині течії – 15-20 м. Базавлук має шість приток, з яких найбільші – Кам'янка (права, 88 км) і Солона (ліва, 56 км); серед менших – Базавлучок, Рекалова, Розсошна, Жовта [98, с.64].

У середині XIX ст. російські географи зазначали, що р.Базавлук (Безовлук) мала довжину 120 верст (127,92 км), ширину - від 10 до 25 сажнів

(від 21,33 м до 43,32 м). Перед впадінням у р. Дніпро р.Базавлук утворила озеро - лиман Великі Води [42]. З 1954-1955 рр. течію р.Базавлук перекрито гідротехнічною спорудою №8. Її води постійно перепомповує технічна станція [35, с.29] (Дод. А.69).

Ріка Томаківка – права притока Дніпра, площа басейна якої 1010 км², довжина 53 км. Бере початок на північ від с.Веселе Запорізького району Запорізької області, протікає з півночі на південь по Запорізькому району Запорізької області, Томаківському і Нікопольському районах Дніпропетровської області та через м.Марганець. Долина – трапецієвидна, шириною до 2 км. Річище звивисте. Гирло р. Томаківка біля о. Томаківка розділялось на річки Річище і Ревун, які впадали в Дніпро через систему проток у плавнях [100, с.297]. Течію вищеназваних річок у 1954-1955 рр. перекрито гідротехнічними спорудами №4 та №5. Їх води постійно перепомповує технічна станція [35, с.16,с.21] (Дод. А.40; Дод.А.67).

Ріка Чортотлик – права притока Дніпра, річка в Нікопольському районі Дніпропетровської області. Бере початок біля с.Новоіванівка. Площа басейна 316 км², довжина 47 км. Долина – трапецієвидна, шириною до 1 км. Річище слабозвивисте [100, с.437]. Російські географи в другій половині XIX ст. зазначали, що довжина річки не більше 30 верст (30,66 км) [667]. Нижня течія р. Чортотлик затоплена водами Каховського водосховища, у результаті чого утворилася затока [35, с.25].

Ріка Солона – ліва притока р. Базавлук. Бере початок від с. Миропіль Солонянського району. Довжина 56 км. Площа басейну 684 км². Протікає в Солонянському і Нікопольському районах. Долина – трапецієвидна, ширина - близько 1,5-2,0 км. Річище помірно звивисте [100, с.213].

До середини 1950-х рр. нижче о. Хортиця починались Дніпровські плавні - широка долина р. Дніпро, порізана протоками, балками, великою кількістю озер, лиманів, боліт та островів, покрита деревами та трав'янисто-чагарниковою рослинністю. Дніпровські плавні поділялися на два великих плавневих масиви: «Кінські плавні» або «Великий Луг» (уперше згадується в

XVII ст.) - від м. Запоріжжя до м. Нікополя, довжиною близько 100 верст (106 км) з найбільшою шириною до 25 верст (26,5 км); та «Базавлуг» або «Базавлуцькі плавні» - від м. Нікополя до лиману «Великі води», довжиною близько 30 км, шириною 10-15 км [720, с.55,62; 665, с.12].

Дніпро є найбільш вивченою річкою [98, с. с.328]. Упродовж XIX - на початку XX ст. проводились постійні спостереження за течією Дніпра та рівнем води в ньому, укладено перелік його притоків та переправ з обох берегів [404; 405]. У XIX-XX ст. зафіксовано, що в середньому рівень вод Дніпра піднімався від 3 до 5 м, а під час особливо великих повеней (як наприклад, 1845 р. та 1931 р.) - до 9-11 м [651, с.10-12].

Під дією фізичної сили Закону Коріоліса правий берег Дніпра змінював свій рельєф, мінялися також русла Дніпра та його проток, утворювалися нові острови, лимани, затони, так само зникали і старі [609, с.461]. Збереглися листи Васильєва О.В., який у 1884 р. повідомляє історика Д.І. Яворницькому про зміни плавнів та протоків: «немыслимо себе представити плавни в настоящем их виде такими, как они были во времена казачества и Запорожья» [181, с.93].

Огляд і аналіз рукописних карт XVIII-XIX ст., військово-топографічних карт сер.XIX – сер.XX ст. свідчить, що в Базавлуцько-Томаківському межиріччі дотичними до правого берега Дніпра і Дніпровських плавнів із заходу на схід були такі природні об'єкти: 1) гирло р. Базавлук та його лиман Великі Води; 2) Підпільнянський Кут; 3) Капулівський (Чортомлицький) Ріг; 4) гирло р. Чортомлик; 5) урочище Микитин Ріг; 6) урочище Лиса Гора з Лисогірським (Новопавлівським) лиманом; 7) о.Томаківка; 8) гирло р. Томаківка.

Відстань між Микитиним Рогом на правому березі Дніпра і Кам'яним Затонем на лівому в цьому місці становила від 4 до 5 км. Тут, у вищеназваному найвужчому місці Дніпровських плавнів, з давніх часів була одна з найзручніших переправ від о.Хортиця (сучасне м. Запоріжжя) до о.Тавань (р-н сучасного м. Нова Каховка Херсонської області) [54].

У Дніпровських плавнях постійно відбувався ґрунтоутворювальний процес. Домінуюча кількість ґрунтів належала до лугового типу ґрунтоутворення. На їхній основі формувалася різноманітна флора (дерева, кущі, трави, водорості, гриби і лишайники); найчастіше зустрічалися такі дерева: верба, осокір, дуб, ясен, в'яз [720, с.62, 65].

Запорозжці широко використовували деревину для будівництва куренів та інших будівель у Січі, зимівників; спорудження фортечних укріплень; кораблебудування тощо [720, с.91]; густу кушову рослинність - лозу і очерет - для укриття в разі необхідності; а для своїх потреб - різні рослини (технічні, дубильні, медоносні, лікарські, їстівні тощо) та гриби [720, с.62, 65].

Дніпровські плавні, завдяки своєрідному рельєфу, багатководному Дніпру з численними протоками, великій кількості водоймищ, деревинної та трав'яної рослинності на тисячі островах, були найкращим середовищем та кормовою базою для багатьох видів птахів, тварин та риб. Запорозжці, аби забезпечити себе продуктами харчування, займалися бджільництвом, полюванням на тварин, збирали яйця птахів тощо [720, с.79-80].

Джерело 80-х рр. XVIII ст., яким є повідомлення В. Зуєва, засвідчує, що найголовнішим видом козацького промислу було рибальство. Починалось воно «от порогов до самого устья Днепра и по всему его лиману во весь почти год: но самая лучша ловля была весною и осенью» [299, с.272]. Запорозжці ловили білугу, осетрів, севрюгу, стерлядь, сомів, коропів, шук та дрібну рибу (лінів, карасів, тарань, окунів, лящів, чехоню, бібліцю, красноперку, сазанів, язів, йоржиків, оселедців тощо) [299, с.272]. Козацькі рибалки традиційно, імовірно сотні років, використовували неводи, довжина яких сягала більш ніж 200 сажнів (417 м - прим.авт.), що вимагало певних зусиль з боку рибалок під час розміщення його в лимані, вибору риби тощо; а також сітки різних розмірів, косяки, мережі й самолови [299, с.272]. Продукти риболовства мали важливе значення як для харчування місцевого населення, так і для торгівлі.

20 вересня 1950 р. було ухвалено Постанову Ради Міністрів СРСР №4000 «Про будівництво Каховської ГЕС, Південно-Українського та

Північно-Кримського каналів та зрошування земель південних районів України та північних районів Криму». Після п'яти років великомасштабного будівництва в червні 1955 р. русло р. Дніпро було перекрито греблею Каховської ГЕС. До червня 1956 р. рівень води у водосховищі досяг позначки 15,5 м. Унаслідок підйому рівня води було затоплено майже всю заплаву р. Дніпро від м. Каховка до м. Запоріжжя. Наприкінці ХХ ст. площа водосховища становила 2155 км², довжина - 230 км, максимальна ширина - 25 км, на окремих ділянках від 4 до 18 км, максимальна глибина в дніпровському руслі 25 метрів, середня - 8 м. Повний об'єм Каховського водосховища - 18,2 млрд. м³ води [99, с.130-131]. Проектні роботи 1920-х - 1930-х рр., які передбачали збереження частини плавнів понад правим і лівим берегами р. Дніпро, були відхилені [451]. Створення водосховища мало негативний вплив на життя мешканців прибережних сіл, які потрапили під затоплення [58, с.53-64].

Упродовж другої половини ХХ ст. в Базавлуцько-Томаківському межиріччі сформувався потужний Нікопольський промисловий вузол. Його основними складовими є Орджонікідзевський та Марганецький гірничо-збагачувальні комбінати, Нікопольський завод феросплавів, а також підприємства металургії, машинобудування, будівельної, легкої та харчової промисловості тощо. У адміністративно-територіальному плані – це територія міст обласного значення: Нікополя, Орджонікідзе (з 2016 р. Покров), Марганця та Нікопольського району. У прибережній до Каховського водосховища території між р. Базавлук та р. Томаківка виникла своєрідна «дуга урбанізації» - смуга міст і великих сільських поселень. На сьогодні антропогенні зміни охопили всю ландшафтно-функціональну структуру Базавлуцько-Томаківського межиріччя [99, с.323,418-420, 464-465; 536] (Дод.Б.122).

Отже, з огляду на вищезначене, пам'ятні місця історії запорозького козацтва частково або безповоротно знищені (затоплені місця Базавлуцької, Чортомлицької, Підпільненської Січей) або знівельовані із землею поверхнею,

яка піддається техногенному впливу (місце Томаківської та Микитинської Січей, зимівників, цвинтарів тощо).

У докозацьку добу постійне залюднення території Нікопольського краю розпочалося ще в часи неоліту (нового кам'яного віку - VI-IV тис. до Р.Х.) енеоліту (мідно-кам'яного віку – IV-III тис. до Р.Х), доби бронзи (середина III тис. до Р.Х. – початок I тис. до Р.Х.). На водорозділі річок Чортомлик і Малої Кам'янки, де знаходиться урочище Микитин Ріг, відбулося започаткування Нікопольського курганного поля, де окремі насипи досягали висоти до 8-10 м [243, с.5-7].

На рубежі VII–VI ст. до Р.Х. причорноморські степи захопили скіфські племена. Вони створили в IV ст. до Р.Х. Велику Скіфію в межах степової та лісостепової природних зон України. У районі переправи між правим і лівим берегами Дніпра було розташовано його центр - Кам'янське Городище. Навколо нього виникли укріплені й неукріплені скіфські поселення [243, с.7-8].

У радіусі до 100 км від Кам'янського Городища на водорозділі були розташовані численні кургани царських скіфів, висота окремих сягала 20 м (Чортомлик, Нечаєва Могила, Олександрополь, Солоха, Огуз). Вони були чудовими орієнтирами для кочовиків на їхніх степових шляхах [243, с.8].

Після Великої Скіфії - у другій половині II ст. до Р.Х. і до II ст. від Р.Х. - тут перебували сарматські племена та існували пізньоскіфські поселення по берегах Нижнього Дніпра. У II-IV ст. від Р.Х. на цій території розташовувались племена черняхівської культури, серед яких панували германські племена готів. Вони були розбиті наприкінці IV-V ст. від Р.Х. під час «великого переселення народів», коли через Нижню Наддніпрянщину пройшли хвилі гунів, аварів, болгар тощо [243, с.9].

Починається період панування в цьому регіоні тюркомовних кочових народів – аланів, болгар, хазар у VII-IX ст.; угрів у другій половині IX ст.; печенігів у другій половині IX – першій половині XI ст.; половців з середини XI ст. до 1237 р.; татар у 1237-1395 рр. На берегах Нижнього Дніпра та на його

притоках також жили літописні «бродники» [243, с.9-10]. У 1395 р. середньоазіатський володар Тимур (Тамерлан) розгромив татарські володіння в Нижній Наддніпрянщині та в Криму [243, с.10].

Наприкінці XVI ст. територію між Нижнім Дніпром та Дністром зайняли українсько-литовські війська великого литовського князя Вітовта. По правому березі Дніпра до р. Самари було встановлено кордон Великого Князівства Литовського із Золотою Ордою, який було зафіксовано в документах в 50-60-ті роки XV ст. [57, с.91] (Дод.А.02).

Велике значення в житті кочових народів та осілого населення Нижньої Наддніпрянщини, зокрема Базавлуцько-Томаківського межиріччя, мали міжнародні шляхи, які пролягали в цьому регіоні:

1) «Із варяг у греки» - від північної Європи до столиці Візантійської імперії – Константинополя в VI- XI ст. (Дод.А.01; Дод.А.02);

2) «Соляний шлях» із Криму через р.Дніпро між сучасним м. Нікополем та смт Кам'янка-Дніпровською [394, с.293, 570] (Дод.А.03);

3) північне відгалуження Великого шовкового шляху сухоходом від Азаку (нині м. Азов Ростовської обл., Російська Федерація) до Аккерману (нині м. Белгород-Дністровський Одеської області, Україна) [178, с.82-87] (Дод.А.04; Дод.А.05).

На основі вищевикладеного є підстави зробити висновок, що протягом майже 4,5-5 тис. років регіон Базавлуцько-Томаківського межиріччя активно освоювався представниками різних історико-культурних спільнот.

Однак унаслідок дії військово-політичних факторів жоден з давніх народів не зміг закріпитися в даному регіоні. Проте вони залишили для тих українців, які прийшли після них наприкінці XV ст. - на початку XVI ст.:

1) курганні групи на водорозділах, де знаходилися величезні за своїми розмірами кургани;

2) розгалужену систему шляхів і переправ через притоки р. Дніпро в Базавлуцько-Томаківському межиріччі;

3) укріплення давніх поселень біля переправ через р.Дніпро;

4) величезні багатства флори й фауни Дніпровських плавень, особливо риби.

Отже, у сукупності вищезазначені природно-географічні умови, пам'ятки давньої історії, торгові шляхи стали середовищем, у якому формувалося запорозьке козацтво наприкінці XV- першій половині XVI ст.

2.2. Козацька колонізація Пониззя Дніпра і заснування Томаківської Запорозької Січі

За даними «Хроніки» М. Бельського, першу документальну згадку про українських козаків можна віднести до 1489 р., коли ті допомогли польським військам розгромити татар на Брацлавщині [110, с.104-105]. У 1492 р. «кияни і черкаські» розгромили татарський корабель на Дніпрі під Тягинєю, через що кримський хан поскаржився великому литовському князю [141, с.57].

Отже, наприкінці XV ст. українські козаки здійснювали походи на нижню течію Дніпра. Враховуючи велике економічне значення Великого Лугу, вони паралельно з походами освоювали його регіон з господарською метою, зокрема Базавлуцько-Томаківське межиріччя. Одним із доказів цього є князівська грамота 1499 р. місту Києву, яка регулювала збір мита за рибу, яку привозили до міста козаки, у тому числі з Дніпровського Низу [141, с.81].

З метою утримання тут кордону за допомогою військових сил черкаський староста Є.Дашкович на Піотрковському сеймі 1533 р. запропонував будівництво фортець на дніпровських островах із залогою не менше 2000 козаків, а також утримання річкової флотилії та кінних команд [110, с.127]. Проте необхідні кошти на його проєкт були відсутні.

Історичне джерело «Описание Черкасского замка» (лютий-березень 1552 р.) повідомляє про рибальські промисли козаків: «...Уходь Протолчъ. Уходь Кошоумь. Уходь Бело озеро. Уходь Отьмугъ. Уходы на порозехъ: Вольнечъ, а Ненасытець. Уходь Плетенница. Уходь Бозовлукъ. Уходь Носовський. Уходь Томаховка. Уходь Арьгачинь. Уходь на Тавани...» [29, с.84].

Серед названих писарем в «Описі...» уходів у районі Базавлуцько-Томаківського межиріччя є такі: Белоозеро (на лівому березі Дніпра біля Кам'яного Затону), Базавлук (біля гирла р. Базавлук), Плетенниця (на лівому березі р.Конка), Томаковка (на правому березі), Аргачин (імовірно, Рогачик на лівому березі Дніпра). Місця деяких з них показані на карті 1775 р. (Дод.А.17).

Уходи приносили великі прибутки. Адміністрація Черкаського замку збирала данину, але не тільки з уходників із Черкас, а й жителів Києва, Чорнобиля, Мозиря та інших міст, які прагнули заробити на Низу [277, с.187].

Д.І. Яворницький наводить стислі дані про найвідоміші лимани в районі Базавлуцько-Томаківського межиріччя: «... Червоний лиман, против Червоной или Лысой горы, выше Рога Микитина; Великие Воды, против устья речки Базавлука, 6 ½ верст длины 50 сажен ширины и 2 аршины средней глубины; Плетеницкий лиман, выше первого впадения речки и ветки Конки в Днепр против Плетенецкого Рога, 4 версты длины; Белозерский лиман у левого берега Днепра, ниже Плетенецкого лимана, 5 верст длины и около 3 ширины» [720, с.57].

У 1898 р. Д.І. Яворницький детально назвав лимани та їх кількість у цьому районі у своїй праці «Вільності запорізьких козаків», шістнадцять навпроти урочища Лиса Гора і с. Біленьке Катеринославського повіту; сорок вісім при лівому березі Дніпра на так званому Великому Лузі до о. Варавин; шість навпроти с. Вище-Гарасівка Катеринославського повіту; двадцять п'ять навпроти с. Архангельське і Нижнє; шість навпроти с. Ганнинське чи Нечасве; дев'ять навпроти с. Новопавлівка (на схід від м. Нікополя); дев'ять на правому березі Дніпра навпроти Нікополя; сімнадцять навпроти с. Сулицько-Лиманське (на захід від м.Нікополь); вісімдесят три - від с. Капулівка до висілку села Грушівки - Кут; три при лівому березі Дніпра навпроти гілки Домахи, о. Пшеничний і балки Бабиної; чотири при лівому березі Дніпра між о. Скалозуб і р. Рогачик [723, с.134-136].

У 1990 р. доктор біологічних наук В. Поліщук опублікував узагальнені результати своїх спостережень за Дніпровськими лиманами під час його роботи і період створення Каховського водосховища:

1. Район пониззя Дніпра є дуже цікавий у геологічному відношенні, оскільки у ньому відбувся в глибоку давнину прорив Дніпра в р. Базавлук.

2. В окремих місцях дніпровських плавнів знаходилися унікальні лимани, які були відрізані від моря, зокрема Великі Води і Білозерський. У них були пересипи, характерні для морських лиманів, що свідчило про поширення в цей район вод чорноморського басейну.

3. Лиманна фауна утворилась у дуже незвичайних геологічних умовах, коли висихало і загнивало Сарматське море, і була представлена осетровими, оселедцевими, бичковими тощо. Морські риби почали мігрувати у прісну чисту воду. На перекатах, де багато кисню, ця риба нерестилась, а потім мігрувала в море.

4. Завдяки цим умовам, у лиманних риб природнім шляхом виробились швидкий темп росту, велика продуктивність і жирність. Останнє було пов'язано з тим, що перед ранком починали дихати водорості протягом 2-3 годин, і наступав період замору риби. На кілька годин у стоячій воді був відсутній кисень. Як тільки кисень розкладався, риба оживала, але в ній вже «зав'язувався» жир, що має цілющі властивості для здоров'я людини [277, с.189].

Отже, у 225 лиманах Базавлуцько-Томаківського межиріччя, описаних Д.І. Яворницьким знаходилася воістину скарбниця живого «золота».

Висновки автора дисертації:

1. Дніпровські плавні мали дуже важливі й багаті «рибні» місця – лимани, які стали місцями уходів мешканців українських міст і сіл. Ці уходи стали для них, за образним виразом Гумільова Л.М., «кормящим ландшафтом» [144, с.267]. На сьогодні з двох сотень великих і малих лиманів залишився лише тільки один - Білозерський на лівому березі Дніпра між с. Велика Знам'янка і селищем Кам'янка-Дніпровська Запорізької області» [679, с.81].

2. Козаки-уходники використовували давні городища під свої сезонні та постійні місця проживання, серед яких можна назвати Городище на о. Томаківка, Білозерське Городище, Городище на р. Підпільній, о. Базавлук [177, с.176; 470, с.387-388; 319, с.439; 650, с.282].

3. Для охорони уходів козаки організовували сторожові пости на курганах, розташованих на водорозділах правого берега Дніпра на відносно близькій відстані від місця рибного промислу на лиманах та їхніх місцях постійного проживання. Воєнно-топографічні карти 1920-х - 1940-х рр. дають можливість реконструювати їхню систему розташування (Дод. А.36; Дод.А.37; Дод. А.38; Дод. А.39). Зокрема, у районі уходу Базавлук вищеназвані пости, імовірно, знаходились:

1) у гирла р. Базавлук на півострові Кут правого берега р. Базавлук (курган з відміткою 7.4);

2) курган Сторожова Могила (з відміткою 4.7) на лівому березі р. Базавлук на північ від Підпільненського кута та «Городище» біля нього;

3) курган Царева Могила (відмітка 57.9) на північному заході від Чортомлицького Рогу, навпроти якого був острів Базавлук (також називається Чортомлик), розташований у місці злиття річок Підпільна та Лапинка в 40-х рр. ХХ ст., яке раніше називалося Чортомлицьким Дніприщем;

4) курган Сторожова Могила висотою +5.0, що знаходиться на шляху за 5 км на північ від переправи через р.Чортомлик [277, с.193] (Дод.А.37).

Козацький пост на Сторожовій Могилі з відміткою +5.0 мав візуальний зв'язок та відповідну сигналізацію з козацькою вартою на кургані Висока Могила (висота 7 м) на вершині урочища Микитин Ріг (висота 80 м від рівня моря) (Дод.Б.04; Дод.Б.80; Дод.Б.81). Візуальний зв'язок та сигналізацію козаків на кургані Висока Могила було спрямовано на схід до урочища Лиса Гора, де знаходилась варта на кургані, а звідти - із постом на о. Томаківка.

Отже, черкаські козаки для захисту своєї господарської діяльності в уходах повинні були створити систему зовнішнього спостереження та варти навколо них у Базавлуцько-Томаківському межиріччі. Воєнно-політична

необхідність привела не тільки до системного підходу в налагодженні співпраці козацьких ватаг на уходах, але й до створення першої християнської козацької республіки - Запорозької Січі на острові Томаківка [277, с.193]

Це пов'язано з тим, що, високопродуктивні уходи стали економічною основою формування запорозького козацтва як найбільш активної частини українського суспільства. На обсяги вилову риби могла впливати лише маловодність Дніпра, яка періодично виникала в XVI-XVIII ст. [680, с.127-128]. Умови високопродуктивного промислового виробництва диктували створення політико-правових засад співіснування козацьких ватаг, а також визначення назви даного регіону у Великому Литовському князівстві - Запороги або Низ.

Перший термін вживається з кінця XV ст. – початку XVI ст. і означає територію, яка знаходилася за Дніпровськими порогами вздовж правого берега Дніпра. Термін Низ згадується в історичних джерелах другої половини XVI ст., зокрема у хроніці М. Бельського, «Хроніці європейської Сарматії» О. Гваньїні та інших авторів. Термін Низ набув офіційного визнання, оскільки в листі короля Сигізмунда II Августа до запорожців у 1568 р. зафіксовано: «козакам тым, которые... зъехавши на Низу, на Днепре, в поле и на иных ходах перемешкивают, своевольно живучи, абы вони, с поля, с Низу и зо всех уходов до замков и мест наших вышли» [146, с.25]. Імовірно, дату вищеназваного документа вчений Костомаров М.І. небезпідставно вважав для себе роком заснування Томаківської Січі [359, с.12].

Вищеназаний документ підтверджує постійне проживання козаків на Низу. Отже, цим визнано вищою владою Польщі завершення процесу козацької колонізації Нижньої Наддніпряни, або Низу, який став відомий також як Запороги - козацьке Запорожжя Імовірно, вищеназаний Низ мав свої географічні межі, які відокремлювали його територію від інших регіонів Запорожжя. За військово-топографічними картами Генштабу Червоної Армії, простежується, що о.Томаківка мав нижчу висоту від рівня моря (45м), ніж висота урочища Микитин Ріг (80,9 м) на заході і миса, де розташоване с.

Біленьке, висота якого сягає 100 м від рівня моря, дійсно виглядає низом між ними.

Першим і найголовнішим наслідком козацької колонізації Базавлуцько-Томаківського межиріччя було створення певної системи розселення в цьому регіоні з центром на о. Томаківка. Воєнно-промислові ватаги із українських міст і регіонів були джерелом формування не тільки сезонного, але й постійного населення краю з числа неодружених чоловіків. Це було викликано як розвитком промислів, так і зростанням тиску на козаків від Київської, Черкаської та інших місцевих адміністрацій Великого Князівства Литовського. Джерела середини XVI ст. стверджують, що на уходах «установично», тобто постійно, живуть козаки, які мають у своєму розпорядженні м'ясо, рибу, мед. Ця група козаків залишала у своєму розпорядженні не тільки частину продуктів промислів, але й здобич від боїв з турками й татарами [110, с.114].

Острів Томаківка, він же Буцький (тобто острів утікачів), Дніпровський, Городище, є другим за площею після о. Хортиця, від якого знаходиться за 60км на південний захід. Його площа - 6 кв.км, довжина з півночі на південь – 2 км, із заходу на схід – 3 км. Острів має висоту 45 м від рівня моря у центральній підвищеній частині, південно-західну та південно-східну низовинні частини [275, с.4].

Краєзнавці з м. Дніпра Камеко В.Ф. та Бінкевич В.В. висловили гіпотезу щодо виникнення першої Запорозької Січі на о. Томаківка з урахуванням сучасних уявлень про значення інформаційних процесів для інтеграції суспільства. Автори стверджують:

1) «Значення цього острову як центру об'єднуючої козацької Січі інформаційної системи. Саме створення такої системи дозволило забезпечити захист окремих Січей і всієї території Запорожжя – вольностей Запорозьких козаків» [316, с.124];

2) «Система оповіщення про напади татар на Україну розвивалася протягом тривалого часу. Очевидно, що утворення інформаційної системи

однозначно пов'язане з виникненням Запорозької Січі, і навпаки – утворення Запорозької Січі із розвитком інформаційної системи» [316, с.125].

Господарська діяльність козаків в «уходах» та заснування ними «засік», «городків» тощо, які були на відстані не одного десятка кілометрів один від одного, спілкування між собою, стали підставою для загальної думки, «що відносна самостійність життя на окремих Січах може бути забезпечена при створенні Центральної Січі, пов'язаної з іншими інформаційними зв'язками. В такому випадку можна було заздалегідь отримувати інформацію відносно просування неприятеля, передавати її всім, хто жив на окремих Січах і ловах, та швидко збиратися для спільної боротьби» [316, с.125-126].

Острів Томаківка фактично був географічним центром між р. Базавлук і о. Хортиця, віддалений за сотні кілометрів від польсько-литовських і турецьких фортець. Козаки могли контролювати переправи через р. Дніпро в Базавлуцько-Томаківському межиріччі. Сторожовий пост, розташований на вершині о. Томаківка, повинен бачити сигнали з інших сторожових постів, наразі сигнали з нього було видно в низинних плавнях, що було дуже важливим фактором у разі збору козаків на раду або для організації відсічі ворогу [316, с.126].

Отже, причинами виникнення Томаківської Січі є господарська, воєнно-політична діяльність українських козаків та вигідне територіальне розташування острова Томаківка, яке дозволяло контролювати Дніпро, Великий Луг та переправу між Микитиним Рогом та Кам'яним Затонем, звідки був вихід на Базавлук і р. Базавлук. Підтвердженням цьому є повідомлення польського історика Б. Папроцького, який описав у своїй роботі «Herby gycerstwa polskiego» поїздку на Запорожжя в 1581 р. польського шляхтича Самуїла Зборовського. Після ночівлі на о. Хортиця і зустрічі з козаками «Зборовський їхав з ними на місце те, де мешкання своє мали; те урочище зветься Томаківський острів, який є таким широким, що може на ньому схватись 20000 людей і коней немало; при тому острові є озеро рибне, там скоро висадились» [727, с.156]. Опис Б. Папроцьким життя і побуту

козаків не залишає сумніву у тому, що це організована військова спільнота, яка вирішувала головні питання свого життя на колі тобто раді. До того часу назва Січ до військового табору козаків на о.Томаківка не вживалася. Термін «Січ» зустрічається в більш пізніх джерелах, зокрема його перша згадка відома за 1629 р. і стосується «Січі біля Чортomla» [544, с.51]. До цього дня питання про походження терміну «Січ» є дискусійним, а побутування слова в якості загального найменування - малодослідженим [372, с.587]. Автор дисертації дотримується поширеного у українській історичній науці гіпотез про походження терміну «Січ» від слова «засіка» - укріплення, збудоване із міцних дерев'яних колод [372, с.587].

У третій чверті XVI ст., січові козаки, назва яких відома з 1585 р., створили основи свого воєнно-політичного та соціально-економічного ладу, зокрема збройних сил. Їх діяльність полягає на той час у військових походах запорожців проти Османської імперії та Кримського Ханства, їх васалів, у 1570-х - 1580-х рр. боротьба за станове право козацтва [146, с.34-35].

Воєнно-політична і господарська діяльність запорозького козацтва на Низу була одним із факторів, який примусив польський уряд у 1560-ті-1570-ті рр. здійснювати заходи по організації козацького реєстрового війська. Козаки, вписані в «Реєстр», отримали королівські привілеї. Грушевський М.С. наводить повідомлення про їх експедицію на Запорозжя в 1571р., де були найголовніші козацькі «остроги»-Базавлук, Білозерський, Хортиця [141, с.136].

Однак це не врятувало їх від нападів з боку польських магнатів, що і стало головною причиною повстання гетьмана реєстрових козаків К. Косинського, яке розпочалося в 1591р. на Томаківській Січі [146, с.40-41].

У 1593 р., скориставшись тим, що повсталі козаки перебували на Київщині, татари напали на малочисельну січову залогоу, захопили острів і штурмом розгромили Січ [146, с.41].

Під час існування Базавлуцької Запорозької Січі о. Томаківка залишався місцем постійного перебування запорожців, про що свідчать картографічні документи 1613 р. та 1643 р. (Дод.А.06; Дод.А.08).

На думку автора дисертації, у 1639-1652 рр. на о. Томаківка було розташовано сторожовий пост Микитинської Запорозької Січі, який мав візуальний зв'язок світло-вогневої сигналізації з її головним сторожовим постом на кургані Висока Могила на вершині урочища Микитин Ріг, де була вищеназвана Січ [269, с.83].

У грудні 1647 р. на о. Томаківка прибув загін козаків на чолі з Б. Хмельницьким. Після захоплення Микитинської Січі в січні 1648 р. Б. Хмельницький у березні того ж року відновив укріплення на о. Томаківка, про що зазначено в польському джерелі: «На Бучках в Понизовье Хмельницкий строит и укрепляет для себя крепость...» [91, с.18].

У другій половині XVII ст. і до завершення існування Запорозької Січі в 1775 р. о. Томаківка та його околиці використовувались епізодично для дислокації українських козацьких та російських військ під час війн з Туреччиною та Кримом, постійно - для розташування козацьких зимівників Війська Запорозького Низового, враховуючи високопродуктивні рибні промисли, які знаходилися в цьому районі [146, с.42; 377, с.258-259].

Томаківську Січ, імовірно, треба розглядати як в широкому значенні, так і вузькому:

1. Сам острів був серед плавнів такий великий і неприступний, коли на ньому могли перебувати тисячі козаків.

2. Острів на своєму південному березі мав укріплення у вигляді земляних валів і рову для розташування постійної залоги. На підставі повідомлення О. Чиркова автор не виключає, що вали, рів, «Городище», або «окоп», могли бути створені в давні часи [668].

І. Карелін повідомляв про розміри «Окопа» - північної сторони - 120 сажнів, західної - 30 сажнів, східної - 60 сажнів. Висота південного берега - 7 сажнів [319, с.439] (Дод.А.25).

Д.І. Яворницький під час перебування на о. Томаківка в 1880-ті рр. зафіксував: «Следы пребывания запорожских козаков на острове Томаковке сохранились и по настоящее время, в виде небольшого укрепления, расположенного у южной окраины его, формы правильного редута. Редут этот состоит собственно из трех траншей: восточной, 49 сажень длины, западной, 29 сажень длины, и северной, 95 сажень длины, со входом в последней на 45-й сажень, считая по направлению от востока к западу; вместо южной траншеи служит берег самого острова; южные концы восточной и западной траншей от действия весенних вод, обратились уже в глубокие обрывы, но верхние концы этих траншей сохранились вполне; ...Наибольшая высота каждой из траншей – три с половиной сажени» [177, с.180]

На підтвердження вищенаведеного Д.І. Яворницький повідомляє про те, що в районі укріплення були знайдені різні предмети запорозької доби (предмети побуту, знаряддя праці, монети, боезапаси тощо).

У 1930-ті рр. земляні укріплення Січі на о.Томаківка оглянуті й обмірені: «Січ уявляє собою окопаний канавою й валом чотирикутник завдовжки 200 метрів, завширшки – 400 метрів. Південний берег Січі, що ще по Річишу – дуже крутий. Висота його досягає близько 20м... На місці Січі ще знаходять трубки, черепи, людські кістки, кулі та ін.» [492, с.34].

У 1930 р. до Нікопольського краєзнавчого музею поступили знахідки з о. Городище/Томаківка - три козацькі гармати (Дод.Б.114; Дод.Б.115; Дод.Б.116) (Дод.В.16.4; Дод.В.16.5; Дод.В.16.6; Дод.В.16.7).

У 1953 р. археолог Копилов Ф.Б. здійснив археологічну розвідку на о. Томаківка, де обстежив рештки великого укріплення, що мало земельні вали із західної, північної і східної сторін розмірами 200x100 м, а з півдня пролягає по високому урвистому берегу р.Річище. Вал мав висоту 1,5 м, ширину в основі – 11 м. Рів, прилеглий до нього ззовні, практично засипаний. Розріз валу показав, що вал насипаний із викиду з рову, каркас валу – відсутній. Археолог не виявив суцільного культурного шару. Копилов Ф.Б. розглядав вищезгадане

укріплення як тимчасовий польовий табір повстанців-козаків 30-х років XVII ст. [343, с.3].

Вивчення і аналіз публікації Копилова Ф.Б., його звіту і польової документації про розкопки на о.Томаківка, показало, що тривалість їх проведення була малою за часом, не відбулось шурфування рову, не вивчався пійомний матеріал тощо [191, с.164-166; 349] (Дод.А.41).

Улітку 1990р. біля дороги, яка проходить по північному валу укріплення, зафіксоване Д.І. Яворницьким та іншими археологами, було встановлено гранітну стелу з пам'ятною дошкою з таким написом:

«На цьому острові
з 40-их рр. XVI ст. по 1593р.
знаходилась Запорозька
Буцько-Томаківська Січ,
яка надавала допомогу
повсталим селянам і козакам
наприкінці XVI ст.» [276, с.367-368] (Дод.Б.61).

Вищезгаданий пам'ятний знак на державному обліку та під охороною не знаходиться. У 2000 р. його було перенесено до приватного закладу.

У 1990р. водночас на вершині острова на кургані було встановлено п'ятиметровий хрест з пам'ятною дошкою (Дод.Б.62).

За 7 км на схід від о. Томаківка в серпні 1990 р. встановлено на березі Каховського водосховища пам'ятний знак про пасіку-зимівник І.Д. Сірка, де він помер 01 серпня 1680 р. (за ст. ст.). Вищезгаданий пам'ятний знак на державному обліку та під охороною не знаходиться [631, с.25] (Дод.Б.63).

В українському козакознавстві поширена думка про те, що о. Томаківка і Томаківська Січ повністю затоплені водами Каховського водосховища в середині 50-их рр. XX ст. [354, с.567; 564, с.542; 569, с.129; 634, с.283; 636].

В 1990 р. д.і.н. Телегін Д.Я. під час здійснення археологічної розвідки зазначив, що о. Томаківка зберігся - «є власне частиною високого правого берега Дніпра, відрізаною від материка покрученою протокою Ревун і

лиманом» [618, с.3]. Археологи Козловський А.О. та Ільїнський В.Є. також засвідчили про існування острова незатопленим [341, с.47-48].

Саме о.Томаківку у серпні 2000 р. оглядала і наукова експедиція НДКП «Часи козацькі» у складі к.і.н. Титової О.М., к.і.н. Симоненка І., Богуша П.М., Бурун Л.Ф., Панченко Д., яка вивчала сучасний стан пам'яток українського козацтва на Низовому Дніпрі [574, с.4-5].

Археологічна розвідка автора дисертації на підставі вивчення й аналізу картографічних документів, візуального обстеження і археологічного шурфування в 2006-2008 рр. довела:

1. Острів Томаківка не затоплений унаслідок відокремлення його гідротехнічними спорудами №4 і №5 від акваторії Каховського водосховища [466] (Дод.А.25; Дод.А.39; Дод.А.40; Дод.А.67; Дод.А.68).

2. Місце, де були земляні укріплення Січі, зазнали антропогенного впливу: вершина північної сторони вала була зрізана під час будівництва автодороги с.Острів – смт. Червоногригорівка, східний вал в значній мірі поруйнований, а західний вал зник узагалі.

У 2006-2007 рр. в археологічних шурфах №1, 2 виявлено північно-східний кут рову укріплень, описаних І. Карелінім і Д. Яворницьким [267]. На сьогодні від нього залишився ще фрагмент східного валу висотою до 1 м, шириною до 10 м, довжиною до 30 м. Під час розкопок рову в 2008р. у шурфі №3, який було закладено на подвір'ї №75 с. Острів, було встановлено його параметри: ширина 5,7-5,80 м, глибина 3,2-3,5 м від рівня поверхні. Вищеназвані фрагменти рову і валу знаходяться за 120 м на північ від берегової лінії Каховського водосховища. Північний рів укріплень на узбіччі дороги довжиною 200м повністю засипано. За переказами старожилів с.Острів, зафіксовано місце козацького цвинтаря, яке використовується за призначенням і до сьогодні [186, с.22-23] (Дод.А.55; Дод.А.56; Дод.А.57; Дод.А.58; Дод.А.59; Дод.А.60; Дод.А.61; Дод.А.62; Дод.А.63; Дод.А.64; Дод.А.65; Дод.А.66; Дод.А.67; Дод.А.68) (Дод.Б.92; Дод.Б.93; Дод.Б.94; Дод.Б.95; Дод.Б.96; Дод.Б.97; Дод.Б.98; Дод.Б.99).

У 2016 р. д.і.н. Шаповалов Г.І. під час обстеження території урочища Ракишин між о.Томаківка і береговою територією м. Марганець виявив ряд островів, які утворені гирлом р. Томаківка та на яких знаходяться земляні укріплення XVI ст. Береги трьох островів ескарповані і по периметру мають яскраві сліди валів висотою, що збереглися висотою від 0,5 до 0,1 м [676, с.1-3].

Результати історико-археологічних розвідок автора дисертації були підтримані Вченою Радою Центра пам'яткознавства НАН України і УТОПК і науково-методичною радою Національного заповідника «Хортиця» (Дод.В.16.1; Дод.В.16.2). Висновок автора полягає в тому, що є можливість продовження археологічних розкопок, проведення пам'яткоохоронних заходів щодо збереження території Січі та використання цього об'єкту культурної спадщини в туристично-екскурсійній діяльності. Учасники VIII Всеукраїнської краєзнавчої конференції «Шляхи сполучення Придніпров'я: від давнини до сьогодення» зазначили, що необхідно продовжити поглиблене вивчення о. Томаківка у зв'язку з тим, що саме тут знаходяться пам'ятки запорозького козацтва [362] (Дод.В.16.9).

2.3. Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька та Нова Запорозькі Січі

Головною причиною заснування Базавлуцької Січі був розгром татарами Запорозької Січі на о. Томаківка восени 1593 р. Для січовиків, які повернулись на Запорожжя з-під Києва виникла необхідність знайти більш захищене нове місце розташування січової фортеці, яка повинна контролювати лимани із великими рибними запасами, переправи татар через Дніпро в районі між Чортомлицьким Рогом та Кам'яним Затonom, між останнім і Микитиним Рогом. Таким місцем став о. Базавлук, де знаходився один із козацьких уходів, відомий за описом 1552 р. [29, с.84; 166].

Базавлуцька Січ була однією із найвідоміших Запорозьких Січей за масштабами військово-політичної діяльності запорозького козацтва. Саме тут

наприкінці XVI - на початку XVII ст. був центр організації морських військових експедицій запорожців проти Очакова, Кілії, Ізмаїла, Кафи (Феодосії), Гезлева (Євпаторії), Синопа, Трапезунда, Варни, а також столиці Османської імперії Стамбула та його околиць тощо. Тільки на Босфор запорожці напали в 1615, 1616, 1618, 1621 (тричі), 1623, 1624 (тричі) рр. Про їх походи відомо завдяки повідомленням іноземних послів, які перебували в Стамбулі [355, с.109, 125, 130-166, 217-218; 702, с.59].

Базавлуцька Січ була одним із центрів формування 40-тисячної армії П. Конашевича-Сагайдачного під час Хотинської війни (1620-1621 рр.). Своїми успішними діями вони фактично врятували Польщу від турецько-татарського погрому [702, с.60].

Дії польських магнатів проти українського козацтва призвели у 1625 р. до одного з найпотужніших його повстань під керівництвом М. Жмайла. В битві під Куруковим озером польські війська не змогли подолати козаків. Воснні дії закінчилися Куруковською угодою. За її умовами створювались шість козацьких полків Війська Запорозького реєстрового, у складі 6000 козаків. За домовленістю один полк із шести по черзі повинен нести сторожову службу на Запорозжжі [172, с. 127-147; 141, с. 558-560].

Польськомовне джерело першої третини XVIII ст. засвідчило, що козаки Базавлуцької Січі зимують в урочищах Шабельникова Вітка, Зборовському та Ружинському станах. Вищеназвані урочища відомі в історичних джерелах XVII ст. [84, с.25]. Імовірно, вищезгадане повідомлення М. Пашковського вказує на існування заселеної округи навколо Січі. Базавлуцька Січ продовжували бути центром козацьких повстань: у 1630 р. під керівництвом Т.Трясила, у 1635 р. – І. Сулими, у 1638 р. – П. Буга, у 1638 р. – Д. Гуні і Я. Остриниці. Свій останній бій залога Базавлуцької Січі прийняла у 1638 р., коли захищала її від польських військ [336, с. 421-429].

Влітку 1594 р. на Базавлуцькій Січі перебував посол Священної Римської імперії Е.Лясота. Він зазначив, що козацький табір у цей час був розташований на острові «званого Базавлук, що в рукаві Дніпра біля

Чортомлика, або як вони кажуть, при Чортомлицькому Дніприщі» [400, с.103]. Таке позиціонування є в листі Війська Запорозького до імператора Священної Римської імперії від 03 липня 1594 р. [400, с.108]. Заезачимо, що у 1629 р. козацький табір вже мав назву «Січ біля Чортомилка» [544, с.5].

Перше картографічне позначення р. о. Базавлук без позначення цієї назви, належить Г.Л. де Боплану на створеній ним у 1639 р. карті «Частина ріки Борисфена за порогами, що в народі називається Запорожжя...» [216, с.207] (Дод.А.07). Боплан розташовує вищезгаданий острів між р. Чортомлик і р. Базавлук, і додає йому спеціальну позначку «А», значення якої розкрито у «Declaratio» (пояснення) латинським текстом, що у перекладі означає: «Острів створений природою (де була козацька скарбниця з привезеними сюди тисячами зброя для війни, і ніколи не затоплюється), оточений зі всіх сторін багатьма островами, зарослими чагарником, що розташований навкруги» [216, с.208] (Дод.А.07). Імовірно, що саме про цей острів Г.Л. де Боплан згадував в «Описі України»: «Трохи нижче річки Чортомлик десь посередині Дніпра лежить досить великий острів з якимись руїнами» [55, с.43].

Першу публікацію «Плана Старой Сечи у деревне Капуловке», де показано розташування о. Базавлук біля с. Капулівка, здійснив у своїй праці, присвяченій історії Нової Січі, Скальковський А.О. (Дод.А.22). Наступна публікація «Плана Старой Сечи» відбулась у «Записках Одеського товариства історії і давнини» за поданням І. Кареліна. Її оригінал зберігається у Відділі картографії Національної бібліотеки України ім. Вернадського В.І. (Дод.А.26).

Яворницький Д.І. стверджує, що Базавлуцька Січ знаходилася біля с. Грушівка Херсонської губернії, і локалізує її розташування на острові серед місцевих урочищ «близ Калнышихи, на четыре версты выше реки Базавлука...» [177, с.212]. Вчений на підтвердження свого припущення про місце перебування Базавлуцької Січі не в с. Капулівці, не в с. Покровському, а поблизу с. Грушівка на вищезгаданому острові зазначає, що на східній околиці знаходяться ознаки 21 ями, які влаштовані в одну лінію [177, с.213]. Також він

склав план місцевості, де, на його думку, була січова фортеця, яку відвідав у 1594р. Е.Лясота [177, с.212] (Дод. А.29).

Запорозький красзнавець Фоменко В.Г. на підставі вивчених даних водно-річкової системи між долинами річок Дніпро, Базавлук і Чортомлик та двох найбільших проток дніпровських плавнів – Підпільної й Дніприща (Павлюка) робить висновок, що р. Базавлук (Бузулук) з'єднувалась з водами р. Чортомлик, і тому Базавлуцька Січ була на Чортомлицькому Дніприщі (в рні сучасного с.Капулівка - прим.авт.) [654, с.101-103].

Отже, існує як мінімум дві точки зору про місце розташування Базавлуцької Запорозької Січі:

1) Д.І.Яворницького - на острові вище гирла р. Базавлук на північ від с. Грушівки. Він же назвав острів біля с. Капулівки Чортомлицьким і відповідно, на його погляд, там була Чортомлицька Січ.

2) В.Г.Фоменка - на острові напроти Чортомлицького Рогу та гирла р. Чортомлик.

Як відомо із наукових публікацій з даного питання в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст. дискусія щодо локалізації Базавлуцької Січі серед істориків запорозького козацтва не завершилася. Карелін І. та Яворницький Д.І. відзначали, що острів постійно руйнується дніпровськими водами.

На о. Базавлук або Чортомлик проводили археологічні розкопки Гошкевич А.І. і Яворницький Д.І. [177, с.222-223; 397, с.71-74]. На о. Базавлук у південно-східному куті Січі Яворницький Д.І. методом археологічного шурфування в одній із ям розмірами в окружності 10 сажнів (21,30 м - прим.авт.) та в глибину – 2 сажні (4,26 м - прим.авт.) на глибині двох з половиною аршинів (177,8 м - прим.авт) від рівня поверхні на материковому ґрунті виявив скриню з різним побутовим начинням. Вчений визначив призначення вищезгаданої ями як місце військової скарбниці. Наступний шурф довжиною в 1,5 сажні (3,2 м - прим.авт.) Яворницький Д.І. заклав на місці залишків валів, де виявив рештки товстих дубових паль, кінці яких були

обпалені [177, с.222-223]. Дослідник був переконаний, що він досліджує Чортомлицьку Січ. Гошкевич А.І. здійснив огляд місць Січей, плануючи провести розкопки, але намір не був реалізований [397, с.73].

У 1951 р. на о. Базавлук, де знаходилась, як уважав Д.І.Яворницький (цей погляд поділяла певна частина істориків), Чортомлицька Січ, перебував археолог Копилов Ф.Б. Він зафіксував, що від острова залишився пагорб, загальною площею 3 га, північна частина якого має висоту до 10 м і площу 1 га. Тут археолог заклав 6 розкопів, у яких виявив залишки печі-горна мідноливарної майстерні та предмети побутового та виробничого характеру XVII ст., у т.ч. три горщики, наповнених дьогтем; верхні кінці вертикально розташованих 7 обгорілих дерев'яних плах, а також скоби в корозійному стані, фрагменти давньогрецької амфори та горщика часів Київської Русі; рештки будівельного матеріалу та побутових речей козацької доби. На думку Копилова Ф.Б., «археологические разведывательные раскопки на месте Чертомлыцкой Сечи подтвердили сведения о размыве основной площади, где стояли Сечева крепость, весенними водами Днепра» [348, с.24-27].

Після пошуку місця розташування Базавлуцької Січі, на підставі огляду, ймовірного, за припущенням Д.І.Яворницького, місця Базавлуцької Січі на території так званого «Острова» біля с. Грушівка, Копилов Ф.Б. дійшов висновку про неможливість перебування Січі на вищезгаданій місцевості, яка затоплюється водами р.Базавлук [348, с. 26].

Автор дисертації на підставі вивчення історичних джерел уважає обгрунтованою позицію науковців щодо розташування Базавлуцької Січі на острові Базавлук на південний захід від сучасного с. Капулівка.

Береги о. Базавлук було затоплено під час заповнення чаші Каховського водосховища 1955-1956 рр. Повністю його вершину було розмито в другій половині 1950-х рр. (Дод. Б.14; Дод.Б.15; Дод.Б.16).

Улітку 1990 р. біля східного в'їзду на гідротехнічну споруду №8 між с. Красним (Набережне) Нікопольського району та с. Ленінським

Апостоловського району Дніпропетровської області знаходиться встановлена гранітна стела з написом на дощці:

«Тут на одному
з дніпровських островів
на початку XVII ст.
тимчасово знаходилась

Базавлуцька Запорозька Січ» [276, с.368] (Дод.Б.52).

Пам'ятний знак на державному обліку та під охороною не знаходиться.

На думку автора дисертації, текст меморіальної дошки має суттєві помилки щодо вказівки часу існування Базавлуцької Січі, який встановлено в українській історичній науці, періодизації козацької доби України. Імовірно, органам місцевої державної влади Нікопольського району та місцевого самоврядування необхідно розглянути питання щодо розташування пам'ятного знаку, присвяченого Базавлуцькій Запорозькій Січі, у с. Капулівка Нікопольського району.

Автором дисертації були вивчені і проаналізовані історичні карти XVII-XIX ст.ст., военно-топографічні карти XIX-XX ст.ст., архівні документи, і зроблено висновок, що о.Базавлук, на якому була Січ 1593-1638 рр., знаходиться у гирла р. Чортомлик, Чортомлицького рогу або Капулівського мису і його можна виявити методом підводного пошуку [262, с.41].

У вересні 2015 р. автором дисертації за допомогою волонтерів-легководолазів була проведена пошукова робота під водою з метою виявлення залишків о. Базавлук. Під час пошуку використовувались навігаційні прибори та водолазне спорядження. Завдяки цьому устаткуванню на глибині 3,7 м від рівня поверхні води було виявлено вершину затопленого о. Базавлук площею 100x80 м з культурним шаром, на якому було знайдено артефакти, зокрема козацька підкова першої половини XVII ст. [298] (Дод. Б.84; Дод.Б.117) (Дод.В.19.1; Дод.В.19.2).

На початку останнього року існування Базавлуцької Січі в січні 1638 р. польський сейм ухвалив «Ординацію Війська Запорозького реєстрового», де,

зокрема, було ухвалено: «Полки с их полковниками должны по очереди выступить в Запорожье для защиты той области и для того, чтобы препятствовать татарам переправляться через Днепр. Они должны предостерегать, чтобы своеволие не отправлялось в морские походы» [90, с.62].

Навесні 1638 р. на Базавлуцькій Січі почалося повстання запорожців під керівництвом Я. Острияниці. Після поразки козацького повстання улітку того ж року польські війська розгромили Січ [702, с.63].

У серпні 1638 р. польське військове командування в м. Києві примусило козацьку старшину Війська Запорозького реєстрового в Києві прийняти положення вищезгаданої «Ординації...», а 24 листопада того ж року на козацькій Раді в урочищі Маслів Стан отримати підтвердження її згоди [410, с. IX, 39-43].

Узимку 1638-1639 рр. князь Вишнівецький на чолі озброєних загонів рушив на Запорожжя, однак внаслідок погодних умов його похід завершився невдачею [393, с.32].

Лише навесні 1639 р. польське військове командування організувало відбудову фортеці Кодак над першим Дніпровським порогом [90, с.275]. Імовірно, польська влада примусила реєстрових козаків обрати нове місце під розташування їхніх головних сил нижче Дніпровських порогів.

Отже, поразка антипольських козацьких повстань 1637-1638 рр., що завершилася припиненням існування Базавлуцької Запорозької Січі та встановленням контролю польського військового командування над Військом Запорозьким реєстровим та Правобережним Запорожжям шляхом просування своїх сил за Дніпровські пороги – до о. Хортиця та щонайменше до р. Базавлук, є воєнно-політичною умовою виникнення Микитинської Запорозької Січі. За умовами польської «Ординації» 1638 р. воєнно-політичну організацію запорозького козацтва було ліквідовано.

В історії України Микитинська Запорозька Січ є однією з найбільш відомих, оскільки з нею пов'язаний початок визвольної війни українського народу сер. XVII ст. під проводом Б. Хмельницького.

У січні 1648 р. Б.Хмельницький на чолі загону козаків-повстанців напад на Микитинську Січ і захопив її, знищивши польських жовнірів і німців-найманців. Повстанці розгромили каральну експедицію поляків проти них. Здобуття Микитинської Січі та звільнення Правобережного Запорозжя від поляків були першими перемогами Б.Хмельницького, які мали стратегічне значення. Таким чином, на початку 1648 р. з повстання Б.Хмельницького розпочалася національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. [310, с.86-87].

Повсталі козаки обрали в січні 1648 р. Б. Хмельницького старшим Війська Запорозького. Він відновив існування Запорозької Січі як воєнно-політичної організації українського козацтва. Серед його заходів також було формування повстанської армії, яка наприкінці лютого 1648 р. налічувала вже 5000 осіб. Б.Хмельницький організував агітацію серед українського народу на «волостях» через своїх представників на підтримку повстання за православну віру і право. Одним із важливих кроків Б.Хмельницького було укладання військового союзу з Кримським Ханством з метою спільної боротьби проти поляків [310, с.88-89].

У квітні 1648 р. після укладання Бахчисарайської воєнної угоди з Кримським Ханством, Б. Хмельницький повернувся в Микитинську Січ у першій половині квітня 1648 р. У зв'язку з прибуттям на Січ близько 30-ти тисяч козаків тут відбулась велика козацька рада, на якій «все Запорозьке військо одностайно і одногolosно назвало Хмельницького своїм гетьманом 19 квітня постановило і обіцялося стояти за нього у війні з поляками» [72, с.53]. Б. Хмельницькому вручили клейноди, у т.ч. прапор [205; 726, с.217].

22 квітня 1648 р. Б. Хмельницький на чолі 8-тисячної армії козаків і 20-тисячної татар вирушив із Січі Микитиним шляхом назустріч польським військам і за кілька днів зустрівся з ними на Жовтих Водах [72, с.57].

Отже, місце обрання Б. Хмельницького гетьманом України на Микитинській Січі і Микитинський шлях - шлях до майбутніх перемог, є історичними місцями початку визвольної війни українського народу сер. XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького [211, с.211-215]

Завдяки повідомленням козацьких літописів Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки та інших документів, історикам України, починаючи з XVIII ст. і до початку XXI ст., достатньо добре відомо про існування Микитинської Запорозької Січі. Набагато менше відомо про місце її розташування.

І.Карелін не дає точних відомостей з даного питання. Він констатує, що «на горе против Никополя близ кладбищенской церкви видны окопанные рвом земляные валы, в длину 750, а в ширину 500 сажен...» [320, с.228]. І.Карелін характеризує їх як польські укріплення, залога якої слідувала за діями козаків Б.Хмельницького в Микитинській Січі взимку 1648 р.

Д.І. Яворницький більш категоричний: «Не более как пятьдесят лет тому назад во время сильного разлива талой воды место Сечи , все ее кладбища и стоявшие на ней часовенки отрезаны были от берега водой и унесены вниз по течению воды» [177, с.53]. Також ці укріплення обстежив Д.І. Яворницький: «...от прошлых времен в Никополе сохранились земляные укрепления в виде валов и рвов, находящихся близ кладбищенской церкви верст на 5 от Днепра по направлению к юго-западу. Они начинаются с южной стороны у двора крестьянина Никиты Петренка, идут вдоль дворов крестьян Павла Сидоренка, земель Семена Гребенника, Федора Вязового и Григория Дорошенка. Отсюда до ветряных мельниц имеют пропуск для выезда и потом снова начинаются от ветряка крестьянина Дмитрия Хрипуна, поворачивают к востоку и идут в огород караима Мардохая Бабаджана, далее тянутся через загон Ивана Бабушкина, огород Прокофия Демуры, двор Федора Безридного и ниже последнего теряются. В общем эти укрепления имеют вид правильного круга и обнимают собой очень большое пространство земли, 750 сажен длины и 500 сажен ширины, захватывая собой всю базарную площадь Никополя и

довольно большое число крестьянских дворов» [720, с.127]. Яворницький Д.І. був схильний уважати, посилаючись при цьому на свідчення князя Мишецького, що це ретраншемент російських військ, які ходили воювати в Крим [720, с.128].

Отже, Д.І. Яворницький доклав певних зусиль, щоб зібрати, узагальнити і викласти історію Микитинської Січі, визначити її політичне значення, але за браком коштів і часу не завершив дослідницьку діяльність в м. Нікополі щодо здійснення археологічних розкопок земляних укріплень тощо [279, с.423].

Відомий дослідник Південної України XIX ст. Л.Падалка зробив цікавий опис місцевості, на якій були розташовані укріплення: «...На пути к окопам в юго-западной части Никополя на городском выгоне бращает на себя внимание огромный крутой курган. Курган этом один из 12 расположенных на высокой плоскости почти над самым Днепром называется «Высокою Могилою». Курган действительно высок, достигает через вершину 120 шагов. С вершины его открывается необыкновенно широкий горизонт: отсюда видны Старая Сечь, Каменный Затон, огненное Белое озеро и крутая гора Мамай-Сурка, кажущаяся с вершины кургана грандиозным трезубцем; огромное пространство Великого Луга с густой сетью безчисленных днепровских протоков видны отсюда как на ладони...» [471, с.303]. Л. Падалка вважав, що укріплення площею 1,5-2 кв. версти слід віднести до часів Кримського походу 1687р., коли на Микитиному Розі стояли козацькі війська гетьмана І.Самойловича [471, с.303].

Дійсно, такий курган «Висока Могила» висотою до 7 м знаходився на Ярмарочній площі. У 1964 р. його було досліджено експедицією Інституту археології АН УРСР у зв'язку з будівництвом на його місці центральної трибуни спортивного стадіону [403].

У 1951 р. археолог Копилов Ф.Б., перебуваючи в Нікополі, спільно з Апанович О.М. констатував, що місце, де знаходилась Микитинська Січ повністю залито великою повінню 1842 р. (помилка, імовірно, 1845 р. – прим.авт.). Також знищено Дніпром місце запорозького цвинтаря на його

березі, залишки якого описував Д.І.Яворницький. Із козацьких куренів, які описував Д.І.Яворницький, єдиним залишився будинок козака Білого (вул. Свердлова, 30). У Нікопольському краєзнавчому музеї збереглися запорозькі речі: баневий хрест Січової церкви, плащаниця від І.Гаркуші, аналой Іоанна Златоуста, ікона-ставротека. На старому цвинтарі м. Нікополя зберігся один хрест – над могилою полкового хорунжого Війська вірних запорожців С.Храпача (1825 р.) [348, с.2-3]. Отже, дослідники Микитинської Січі вважали, що місце розташування Микитинської Січі не існує.

Концепція автора дисертації полягає в тому, що датою заснування Микитинської Запорозької Січі є 1639 р., одночасно з відновленням поляками Кодака.

У контексті різноманітних історичних джерел XVII-XX ст. є можливість здійснити локалізацію та реконструкцію Микитинської Запорозької Січі:

1. «Ординація...» 1638р. та інші документи передбачали перебування за порогами двох реєстрових козацьких полків по 1000 козаків, які повинні були змінюватись через три місяці [90, с.62; 410, с. VIII, 37-38]. Оскільки центральним місцем польського військового командування для контролю над Запорожжям був Кодак, то його форпостом за Дніпровськими порогами повинна стати Січ Війська Запорозького реєстрового з перемінним складом залоги. Її залага повинна бути перепорою на шляху татарських переправ через Дніпро. Головними з них були Кічкас, Микитинська-Кам'янозатонська й Таванська. З огляду на ландшафт та перебування останньої переправи у складі території Кримського Ханства вибір для поляків та козаків щодо розташування Нового Січового міста (після Базавлуцької) залишився за Микитиним Рогом.

2. Січ на Микитиному Розі повинна була відповідати вимогам польського військового командування:

- знаходитися напроти переправи татар через Дніпро;
- здійснювати заходи проти перебування нереєстрових козаків на Низу.

Це вимагало створення на нових засадах системи захисту, укриття, життєдіяльності, охорони кордонів та зв'язку, центром якої ставала Микитинська Січ.

3. Січ мала характерні на той час укріплення – земляний вал і рів, які повинні були захищати залогу проти нападів татарської кінноти. На думку автора, Микитинська Запорозька Січ мала складну систему: 1. Цитадель (на мапах 1764 р. – «верв», 1801 р. – «городок») прямокутної форми з 7-а бастіонами розмірами 1,5 x 1 км і в'їздом з північного заходу (за даними І. Кареліна та Д.І. Яворницького). Тут був розташований Кіш. За літописом С.Величка, січова фортеця мала характерні на той час укріплення – як мінімум земляний вал і рів, під захистом яких були розташовані такі складові Січі: січовий майдан, який для проведення ради повинен мати площу для зборів не менше 1000-2000 осіб; будівлі - церква, курінь (не менше ніж на 50 козаків) з їх подвір'ями, будинки скарбниці, старшини тощо. Перелік цих будівель є характерним для описів відомими істориками Запорозьких Січей у майбутньому. Якщо врахувати площу, яку займали будівлі куреня (власне курінь, скарбові та складські комори на прилеглому дворі, де були розташовані вози та інша тяглова сила), то територія Січі була забудована кількома десятками житлових і складських будівель для забезпечення життєдіяльності відповідної кількості козаків її залогі. Логічним є висновок, що їх розташування повинно бути заздалегідь визначеним, і ця системність була продиктована адміністративним та військовим призначенням січового міста – фортеці [226, с.223].

Кіш знаходився на стратегічному місці – плато правого берега Дніпра, висотою 76-80 м від рівня моря. До нього підходили з півночі Микитинський шлях, із заходу – шлях від перевозів через р. Базавлук та р. Чортотлик; із сходу – шлях від о. Томаківка. Ці шляхи на південний схід від Коша сходились до річкового мису, де була Микитинська коса та перевіз до Кам'яного Затону.

На вищезгаданому плато знаходилась східна група Нікопольського курганного поля, яке тягнеться до р. Чортомлик. Це група курганів з 25-30 насипів. Один з них висотою до 7 м і діаметром не менше 60-80 м мав назву Висока Могила (Дод.Б.04). Безперечно, він був місцем головного сторожового посту Січі, оскільки з його вершини козаки мали можливість спостерігати за місцевістю як по правому, так і по лівому березі Дніпра на відстані 10-12 км. Також повинні бути зовнішні сторожові пости Січі – на заході за 12,5 км на Сторожовій могилі (сучасна висота кургану – 5,5-6м по правому берегу р.Чортомлик; на півночі – за 20 км – курган Чортомлик (його висота – 20 м); на сході за 16 км – пост на вершині о.Томаківка та в інших місцях [226, с.224] (Дод.Б.01; Дод.Б.02; Дод.Б.03; Дод.Б.04; Дод.Б.05; Дод.Б.06).

На переконання автора дисертації, складовою частиною Січі було берегове укріплення розмірами 500 x 450 м понад притокою Дніпра – р. Підпільна (Лапинка) на відстані 400-500 м на південь від Коша. Це укріплення у формі літери «П», що опиралося основою на берег, було у вигляді земляного рову та валу і знаходилось на його схилі, що мало перепад висоти від 52 м до 28 м від рівня моря. Призначення цього укріплення – нагляд за впадінням гирла р. Лапинка в Дніпро і прикривати Кіш з півдня, забезпечувати його залогу водою (Дод.Б.77). Також під його захистом були козацькі човни, на яких реєстрові козаки Микитинської Січі контролювали острова Великого Лугу, аби на них не збиралися нереєстрові козаки для походу на Крим [278, с.139-144]. Гіпотеза автора дисертації щодо розташування Микитинської Січі в м.Нікополі була підтримана д.і.н. Швидько Г.Г. (Дод.В.10.1.4; Дод.В.10.1.5).

Отже, літописні й картографічні, а також археологічні джерела, виявлені на початку XXI ст., дозволяють локалізувати місце розташування Микитинської Запорозької Січі [226, с.217-225; 269, с.78-85].

У 2000-2007 рр. на підставі «Відкритого листа» автор за науково-методичної підтримки Інституту археології НАН України здійснював пошуки залишків земляних укріплень Микитинської Запорозької Січі в міському

парку Перемоги (Дод.В.10.1; Дод.В.10.1.1; Дод.В.10.1.2; Дод.В.10.1.3; Дод.В.10.2; Дод.В.10.3; Дод.В.10.4). Після виявлення рову в 2002 році відбувалось дослідження його заповнення середньої і нижньої частини рову, що залишилася. Наукова експертиза Інституту археології НАН України підтвердила виявлення рову (Дод.В.10.7; Дод.В.10.8; Дод.В.10.9). На його дні в придонному заповненні було виявлено артефакти середини XVII ст. - підбор чобота, цвях сер.XVIII ст. (Дод.Б.70; Дод.Б.71; Дод.Б.72; Дод.Б.73; Дод.Б.76). Упродовж 2002-2007 рр. Нікопольська археологічна експедиція НДКМ дослідила 71 м довжини рову. Його ширина у верхній частині – 3,0-3,2 м, у нижній частині – 0,2-0,3 м, висота від дна до рівня поверхні – від 1,0 м до 2,0 м [202; 240, с.23-31] (Дод. А.70; Дод.А.71; Дод.А.72) (Дод.Б.66; Дод.Б.67; Дод.Б.68; Дод.Б.69; Дод.Б.74).

Також археологічні розвідки відбувались на території колишнього берегового укріплення Микитинської Запорозької Січі по вул. Лапинській, 49, м. Нікополя (на території колишнього Будинку відпочинку). Саме тут протягом 2004, 2006-2010 рр. були виявлені й досліджені склеп каплиці Святої Варвари Великомучениці (друга половина XIX ст.), залишки фундаменту Нікопольської цвинтарної церкви преподобного Іоанна Дамаскіна (1858-1943 рр) (Дод.Б.41); залишки рову берегового укріплення. Під час шурфування знайдено понад 20 артефактів від часів скіфської доби до XX ст. [233; 234; 235; 236; 237; 239; 240].

У 2003-2004 рр., 2006 р. у східній частині площі Визволення м. Нікополя відбувались польові дослідження залишків фундаменту Нікопольської Свято-Покровської церкви (1796-1890, 1898-1934 рр.) – духовної спадкоємиці Січового однойменного храму та, імовірно, збудованого із його матеріалів [251; 590, с. 194-195] (Дод.Б.36; Дод.Б.37). Впродовж трьох польових сезонів (2003, 2004, 2006 р.) у 20 археологічних шурфах було виявлено чимало артефактів від доби бронзи до XX ст., у т.ч. козацького часу сер. XVII ст. [241, арк.16-21; 237, арк.15-25; 239, арк.42-54] (Дод.А.73). На підставі вивчення історичних джерел про Нікопольську Свято-Покровську церкву та результатів

археологічного шурфування її фундаменту (алтарна частина) можна зробити висновок про те, що цей п'ятибаневий храм мав розміри приблизно 40х30 м.

У м. Нікополі знаходяться такі пам'ятки та пам'ятні місця Микитинської Січі:

1. Єдиний в Україні пілон з меморіальною дошкою:

«На цій місцевості знаходилась

Запорозька (Микитинська) Січ.

В 1648р. в цій Січі

запорозькі козаки обрали

Богдана Хмельницького

Гетьманом України» (Дод.Б.42).

Пам'ятний знак знаходиться на державному обліку та під охороною [487].

2. Пам'ятник Б. Хмельницького на площі ім. Богдана Хмельницького в м. Нікополі (1955 р.) Автор І. Кавалерідзе (Дод.Б.43). Пам'ятник знаходиться на державному обліку та під охороною [488]. На сьогодні він є одним із 83 пам'ятників великому Гетьману в Україні [662, с.240-249].

3. Місце археологічних досліджень у 2002-2007 рр. фрагменту земляного рову Січі в північно-західному секторі парку Перемоги. У 2012-2013 рр. не забудована територія парку Перемоги отримала статус археологічного культурного шару. Фрагмент рову внесено до історико-архітектурного опорного плану міста Нікополя [306, с.52-53] (Дод.В.17.2.) (Дод.Б.67).

4-5. Місця розташування залишків фундаментів Нікопольської Свято-Покровської церкви і цвинтарної церкви преподобного Іоанна Дамаскіна внесені в список виявлених пам'яток культурної спадщини, які є додатком до історико-архітектурного опорного плану м. Нікополя. Особливе значення мають залишки першої церкви, оскільки вона була збудована за аналогом останньої Січової церкви [306; 504] (Дод.В.17.2.). Проект «Відродження історичної та культурної спадщини часів становлення Української козацької держави», де головним завданням було дослідження і музеєфікація

фундаментів Свято-Покровської церкви, не вдалося реалізувати (Дод.В.12.1; Дод.В.12.2; Дод.В.12.3; Дод.В.12.).

6. Шостого грудня 2014 р. біля будинку Нікопольської міської ради було відкрито пам'ятний знак на честь 375-річчя заснування м. Нікополя від Микитинської Запорозької Січі із зображенням карти І.Д. Боплана «Запорожжя». Пам'ятний знак на державному обліку та під охороною не знаходиться [216, с. 214-215] (Дод.Б.120) (Дод.В.13.1).

На честь 160-річчя з дня народження академіка Д.І. Яворницького в жовтні 2016 р. на будівлі Нікопольського краєзнавчого музею встановлено меморіальну дошку на честь видатного дослідника козацького Запорожжя (Дод.Б.121) (Дод.В.13.2).

На сьогодні історико-культурна спадщина запорозького козацтва в м. Нікополі є найбільш потужною за своїм потенціалом і має позитивні перспективи його використання в туристично-екскурсійній діяльності й науково-дослідній роботі. Зокрема, пошукова робота щодо дослідження Микитинської Запорозької Січі та музеєфікації її залишків була підтримана в 2006-2008 рр. урядом Сполучених Штатів Америки на основі підписаної послом США в Україні й науковою частиною Нікопольського краєзнавчого музею [168; 266; 274; 725]. Важливим кроком у проведенні виховної роботи серед населення та популяризації постаті гетьмана Б. Хмельницького з ініціативи Нікопольського краєзнавчого музею Нікопольська міська рада 23 жовтня 2015 р. ухвалила рішення про щорічне урочисте відзначення дати обрання Б. Хмельницького Гетьманом України як початку Української козацько-гетьманської держави [523; 540] (Дод.В.14.1; Дод.В.14.2). Походження м. Нікополя від Микитинської Запорозької Січі увічнено в його Статуті територіальної громади та її символіки [101, с. 138-139; 270; 596, с.5]. Окремі вулиці м. Нікополя названі на честь найвідоміших діячів Війська Запорозького: П.Калнишевського, П.Сагайдачного, І.Богуна, І.Сірка [535; 537].

Боротьба Української козацької держави на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким проти Речі Посполитої вимагала консолідації українського народу під керівництвом єдиного військово-політичного центру. На той час його уособлював уряд Війська Запорозького реєстрового на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. У 1648-1649 рр. на звільнених від поляків українських землях він створив полково-сотенну адміністративно-територіальну систему козацької України і обрав узимку 1649 р. м. Чигирин для розташування в ньому її столиці. У цих умовах гетьманування Б. Хмельницького Запорозька Січ змінила свій політичний статус в Українській козацькій державі на головну прикордонну фортецю на півдні України для контролю за кордоном з Кримським ханством [248, с.20-21]. Проте Запорожжя зберегло значення особливої автономної області України, а Запорозька Січ – її центру.

Імовірно, з 1650 р. починаються спроби опозиційно налаштованих до гетьмана Б. Хмельницького козаків, які ототожнювали себе більше з низовими, а не реєстровими городовими, створити автономну від гетьманської Микитинської Січі власну Січ. Соціальною базою цього руху була частина українського козацтва та селянства, які прагнули автономізму в Українському Гетьманстві. У той же час багатства Великого Лугу залишались об'єктом їх економічної зацікавленості.

Отже, існувала частина українського народу, яка була незадоволена внутрішньою та зовнішньою політикою гетьмана Б. Хмельницького, шукала на Запорожжі захисту своїх прав. На основі збереження запорозьких звичаїв, її представники прагнули відновити роль Запорозької Січі, яку вона мала у кінці XVI – першій третині XVII ст. та на початку Визвольної війни українського народу в 1648 р.

Імовірно, що низові козаки вирішили будувати укріплення, але уже на березі Чортомлицького Рогу (Капулівського мису). Історикам відомий опис Запорозької Січі на р. Чортомлик за повідомленнями її посла Овсія Шашоли в Малоросійському приказі в Москві в 1672 р. [6, с. 12-13].

У другій половині XVII ст. Чортомлицька Запорозька Січ стала найбільшим містом-фортецею на півдні Української козацької держави й відіграла важливу роль у її політичному, військовому, соціально – економічному житті. На Чортомлицькій Запорозькій Січі сформувалося Військо Запорозьке Низове. Його представники брали участь у боротьбі проти Речі Посполитої в середині XVII століття, протиборстві з татарськими угрупованнями Правобережної та Лівобережної України, військових походах проти Османської імперії та Кримського Ханства, у Північній війні (1700-1709 рр.). За участь у політичному виступі гетьмана І.С. Мазепи проти російського царя Петра I Чортомлицьку Січ було знищено каральною експедицією полковника П. Яковлева. Як відомо із історичних джерел, у той час як Військо Запорозьке Низове перебувало під Полтавою, малочисельна залога козаків Чортомлицької Січі запекло чинила опір російським військам. Нападники втратили близько 400 солдатів і офіцерів убитими й пораненими. Російські війська штурмом захопили Січ. Усіх полонених козаків після жорстоких катувань стратили, а Чортомлицьку Січ спалили [78, с. 36-39; 422, с. 22-28].

Дослідник Чортомлицької Запорозької Січі Ленченко В.О., проаналізувавши історичні джерела та картографічні джерела XVII-XVIII ст., здійснив спробу відтворити головні особливості архітектури та фортифікації Чортомлицької Запорозької Січі, у першу чергу, на основі вищезгаданого повідомлення запорозьких послів у Москві в 1672 р. На його думку, площа Січі, яка була на півострові, мала колоподібну конфігурацію, радіус якої складав 309,55м, а площа не менш 30,08 га. З урахуванням реалій Ленченко В.О. вважає, що площа укріпленої території Січі становить 20-25 га, а загальна площа з передмістями не менш 40-50 га [382, с.644-645] (Дод.Б.65).

Будівництво такої потужної фортеці, де висота валів сягала 10-12 м, вимагала значних зусиль і певного часу. Малоймовірно, щоб Чортомлицьку Січ у повному обсязі було збудовано впродовж одного року навіть за сприятливих умов. На той час вони були відсутні:

1) у 1656-1657 рр. Б.Хмельницький направляв на Запорозжя вірні йому війська для придушення антигетьманських виступів низових козаків;

2) спустошливий напад кримських татар у 1655 р. на Запорозжя, під час якого було знищено козацькі чайки, також не дає підстав уважати, що будівництво Січі було одномоментним актом. І.Карелін висловив припущення, посилаючись на відомості щодо зведення Січової Святої Покрови Божої Матері церкви, що Чортомлицька Січ виникла в 1659 р. [319,с. 442].

На думку автора, по-перше, після смерті Б.Хмельницького в 1657 р. внутрішньополітична боротьба в Україні між його наступником гетьманом І.Виговським та опозицією в 1658-1659 рр., до якої приєдналися запорожці, теж не сприяла широкомасштабному будівництву Січі.

Отже, між початком формування Війська Запорозького Низового на відміну від гетьманського Війська Запорозького з центром у Чигирині, та будівництвом Чортомлицької Січі був певний часовий інтервал. Її будівництво, на думку автора дисертації, відбувалося лише після смерті Б.Хмельницького.

По-друге, Чортомлицьку Запорозьку Січ було збудовано на корінному правому березі – на Чортомлицькому Розі, що підтверджується картографічними документами кінця XVII ст. та 30-х років XVIII ст. Водночас козаки використовували о. Базавлук, де знаходилась Січ у 1593-1638 рр., як складову частину Чортомлицької Січі.

По-третє, запорозькі козаки в 1728-1730 рр. відновлювали на старому місці Запорозьку Січ. Про це говорить «Потомная запись», 1734 р. та побічно свідчать описані Стороженком О.В., Скальковським А.О., Яворницьким Д.І. хрести на могилах запорозьких козаків із датами поховання (1728, 1729, 1730 рр.) на цвинтарі в селі Капулівка.

Територія Січі наприкінці XVIII-XIX ст. була заселена. Води Дніпра та його притоків розмивали мис Чортомлицького Рогу. У сер.50-х рр. - 80-х рр.

XX ст. місце Чортомлицької Січі було вже розмито водами Каховського водосховища.

На сьогодні в с. Капулівка знаходяться:

1. Пам'ятний знак із текстом на дошці:

«На цій місцевості знаходилась

Стара Чортомлицька Запорозька Січ

1594-1709 рр., яка відіграла

прогресивну роль в історії українського народу,

народів Європи» (Дод.Б.53).

Пам'ятний знак на державному обліку та під охороною не знаходиться.

На думку автора дисертації, вищеназваний текст некоректний, оскільки поєднує час існування Базавлуцької Січі (1593-1638 рр.), Чортомлицької Січі (1652-1709 рр.). Час існування Микитинської Січі, а також перебування в цій місцевості Чортомлицької Січі (1728-1730 рр.) проігноровано [276, с.368].

2. Пам'ятник з погруддям кошового отамана І.Д. Сірка, який знаходився на пілоні у могили І.Д. Сірка в 1956-1980 рр., на сьогодні знаходиться біля Капулівської середньої школи (Дод.Б.34), на державному обліку та під охороною не знаходиться. Погруддя було передано із Нікопольського краєзнавчого музею школі наприкінці 1980-х рр.; постамент для нього було споруджено завдяки зусиль історика-краєзнавця Бурди Л.Ф. [694].

3. На місці перебування в південно-західній частині с. Капулівка могили І.Д. Сірка до 24 листопада 1967 р. знаходиться пам'ятний знак з текстом на дошці:

«Тут знаходилась

стара могила кошового

отамана І.Д. Сірка.

Помер 1серпня 1680 р.».

Поруч з ним знаходиться пам'ятний знак у вигляді Хреста із зображенням Божої Матері, що встановлений у серпні 1992 р. учасниками

Першого Всеукраїнського військово-спортивного збору (Дод.Б.50). Пам'ятні знаки на державному обліку та під охороною не знаходяться.

4. За 1,3 км на північ від с. Капулівка знаходиться пам'ятка національного значення «Могила І.Д. Сірка», матеріали про яку подано автором дисертації в окремому розділі.

5. За 2 км на північ від с. Капулівка встановлено в 2008 р. пам'ятний знак загиблим козакам Чортомлицької Запорозької Січі 1652-1709 рр. (Дод.Б.87; Дод.Б.88). Пам'ятний знак на державному обліку та під охороною не знаходиться.

6. У липні 1990 р. на повороті з дороги Нікополь - ст. Чортомлик на село Капулівка (за 6 км на північ від неї) з ініціативи товариства Української мови імені Т.Г.Шевченка та Народного руху України за перебудову був насипаний Курган пам'яті на честь 500-річчя українського козацтва. На його верхівці встановлено копію баневого хреста Микитинської Січової Свято-Покровської церкви із меморіальною табличкою на його основі:

«500

славному Українському

козацтву

Війську Запорозькому

Низовому

від вдячних нащадків» (Дод.Б.48; Дод.Б.49)

На державному обліку та під охороною не знаходиться.

Отже, на території села Капулівка і біля нього були розташовані Базавлуцька і Чортомлицька Запорозькі Січі, які опинилися під водами Каховського водосховища [202, с.41]. На північ від села за 1,3 км знаходиться пам'ятник національного значення «Могила кошового отамана І.Д. Сірка», а також вищезгадані пам'ятні знаки, які використовуються для науково-просвітницької роботи в туристично-екскурсійній сфері України. Є всі підстави для розгляду органами державної влади України й місцевого

самоврядування питання щодо внесення вищеназваного села до «Списку історичних населених місць України (сільські поселення)».

Головна причина утворення Нової Січі – обставини воєнно-політичної боротьби Російської імперії проти Польщі, Туреччини, Криму й української політичної еміграції на чолі з гетьманом Пилипом Орликом наприкінці 1720-х – на початку 1730-х рр.

У Війську Запорозькому Низовому, яке в 1709-1728 рр. розташовувалося в Олешках, у 1728-1730 рр. – на Чортомлику, в 1730-1734 рр. – на Кам'янці, відбувалась боротьба двох партій – антиросійської та проросійської. Першу очолював до травня 1733 р., тобто до своєї смерті, Кость Гордієнко. Іншу – кошовий отаман Іван Малашевич [301, с.60-63, 73-74].

У 1733 р. під час боротьби у Східній Європі представники Війська Запорозького Низового звернулися до російського уряду з проханням прийняти їх у підданство. Імператриця Анна Іоанівна надала кошовій старшині грамоту 31 серпня 1733 р. про прийняття запорожців з їхніми землями під свою владу. Цей документ зберігався двома сторонами в таємниці [721, с.417-416].

У лютому 1734 р. кошова старшина, прикриваючись виконанням наказу кримського хана йти в похід у Польщу з метою замаскувати відкритий перехід, організувала вихід частини військових сил із Кам'янської Січі. 26 березня 1734 р. запорозькі козаки покинули Кам'янську Січ і за п'ять днів прибули до нового місця розташування Січі в урочищі Красний Кут на р. Підпільна недалеко від гирла р. Базавлук і Базавлуцького лимана «Великі води». 31 березня 1734 р. – дата першого дня перебування Війська Запорозького Низового в Підпільницькому куті, де було вирішено збудувати нову Січ [301, с.61-62].

Запорожці Нової Січі із своїми землями були під протекторатом Російської імперії до червня 1775 р., тобто до її ліквідації. Вони брали активну участь у російсько-турецьких війнах 1735-1740 рр. та 1768-1774 рр.

На відміну від попередніх Січей, місце розташування Нової Січі чітко визначено за картографічними та описовими документами XVIII ст., а також у переказах старожилів с. Покровського, які були записані дослідниками історії запорозького козацтва, зокрема Стороженком О.П., Скальковським А.О., Яворницьким Д.І. та іншими.

Нова Січ – місто-фортеця, яка займала територію півострова у вигляді мису, який омивала р. Підпільна з р. Сисина. Площа Січі - 40 га, з передмістям - 50 га. Фортеця мала Внутрішній Кош, де знаходилися Святої Покрови Божої Матері церква, будинки кошової старшини та 38 куренів. У Зовнішньому Коші знаходилося 38 куренів, пушкарня. По периметру укріплень редути і сторожові вежі з гарматами. За периметром зовнішнього Коша знаходився Гасан-Баші – торгово-ремісниче передмістя. У цілому на її території площею 50 га знаходилося кількасот будівель житлового, громадського, господарського, виробничого, військового призначення. Духовним центром та окрасою Січі була багата на коштовне культове начиння п'ятибанева Святої Покрови Божої Матері Церква. У Новій Січі проживало кілька тисяч козаків. У південно-східній частині від Січі впритул розташовувався Новосіченський ретраншемент російських військ. Загальна довжина укріплень Січі по периметру становила 4 км. [375, с.38-39].

Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі, картографічні матеріали російських військових інженерів, інші наявні історичні матеріали свідчать про велике значення Нової Січі – центру запорозького козацтва - у житті півдня України, столиці Вольностей Війська Запорозького Низового (Дод.А.12; Дод.А.13; Дод.А.14; Дод.А.15; Дод.А.16; Дод.А.17; Дод.А.18).

Виконуючи таємний наказ Катерини II, російські війська під командуванням генерала П. Текелія на початку червня 1775 р. почали окупацію території Війська Запорозького Низового. 5 червня 1775 р. Нову Січ було оточено, а її залогу було роззброєно [578, с.552-563].

Як повідомляли офіційні видання Російської імперії наприкінці XVIII – на поч. XX ст. та УРСР-СРСР у XX ст., у тому ж році, після знищення Січі, тут

було засновано с. Покровське, яке впродовж нетривалого часу було містом, а потім належало генерал-прокурору Російської імперії князю В'яземському О. О. [499; 304, с.446; 311, с.458].

Вивчення і аналіз документальних історичних джерел свідчить, що виникнення цього села не було одномоментним актом. По-перше, за наказом генерала Текелія із січових сховищ вивезли боєзапас, матеріальні цінності, архів Коша, гармати, військовий скарб, клейноди. Пушкарню було засипано, частину куренів зруйновано. Однак укріплення, більшу частину куренів, церкву, передмістя й Новосіченський ретраншемент було залишено. За наказом російського командування, тут розмістилися піхотний і Донський козацький полки. Комендантом фортеці було призначено підполковника Норова [259, с.82-83].

Згідно з Указом Катерини II від 5 серпня 1775 р., землі Війська Запорозького Низового увійшли до складу Новоросійської губернії. «...Губернатор Матвей Васильевич Муромцев... нашел, что местечко Покровское... - и по своему устройству, и по своему местоположению представляет одну из самых лучших готовых населенных местностей губернии и потому назвал его город Покровск...» [401, с. 80].

У XIX ст. В. Біднов виявив і сам наказ, де стверджувалося: «Место, где была Запорожская Сечь, именовать на словах и на письме городом Покровским» [259, с. 83].

Таким чином, війська П. Текелія знищили Нову Січ як військово-політичний і адміністративний центр запорозького козацтва. Проте захоплене місто-фортеця було зруйновано лише частково й вибірково та використовувалось Російською імперією як форпост на кордоні з Кримським ханством та центр управління Славенської провінції Новоросійської губернії.

Становище Покровська внаслідок колоніальної політики місцевої влади щороку погіршувалось. Статус міста, у якому в 1777 р. було 300 дворів, не було офіційно закріплено в Указах імператриці та Сенату Росії. У 1782 р. після

IV загальнодержавної ревізії Покровськ, у якому мешкало 476 душ чоловічої та жіночої статі, було дійсно записано за князем В'яземським О.О. [259, с.83].

У подальшому село, перейменоване на Покровське, поступово розвивалось, збільшилась кількість населення : у 1859 р. становила 1511 осіб, у 1914 р. – 3226 осіб. Змінювався його адміністративний статус: у к. XIX - поч. XX ст. – волосний центр, з 1923 р. – центр сільської ради [259, с. 83].

В офіційному довіднику адміністративно-територіального устрою Дніпропетровської області немає згадки про генезу Покровського. Також замовчується походження с. Покровського від Нової Січі у виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область» [304, с.446; 311, с. 458; 259, с.83].

Об'єктивний розгляд зв'язків розвитку в ланцюгу Нова Січ – м. Покровськ – с. Покровське свідчить про його збереження в просторі, єдність багатьох форм діяльності козаків та їх нащадків, традиції поєднувати витоки села із Новою Січчю. На думку автора дисертації, є всі підстави вести початок літочислення с. Покровського з березня 1734 р. Цю дату необхідно внести в довідники адміністративно-територіального устрою Дніпропетровської області й України, історичні енциклопедії тощо [259, с.83-86].

Улітку 1990 р. біля будинку Покровської сільради встановлено пам'ятні дошки, присвячені Новій Січі та її останньому кошовому отаману Петру Калнишевському.

- 1) «На цій місцевості
знаходилася
Нова Запорозька Січ
1734 – 1775,
яка відіграла прогресивну
роль в історії українського
народу, народів Європи» (Дод.Б.55)
- 1) «Тут у Запорозькій Новій Січі
з 1762 по 1775рр.

був кошовим отаманом
 Петро Іванович Калнишевський
 1690 – 1803,
 який після ліквідації Січі
 був заарештований
 і ув'язнений в Соловецький монастир,
 де і помер у 1803» (Дод.Б.56)

У 2009 р. біля вищеназваних пам'ятних знаків було встановлено постамент з фігурою запорозького козака. На цьому пам'ятному знаку є меморіальна дошка:

«Козакам Війська Запорозького Низового,
 засновникам Нової Січі (1734-1775 рр.)
 від вдячних нащадків
 на честь 275-річчя її заснування
 28 червня 2009 р.» (Дод.Б.87; Дод.Б.88).

Вищеозначені пам'ятні знаки на державному обліку та під охороною не знаходяться. На території с. Покровського відбувалися археологічні дослідження, які зафіксували стан залишків Нової Січі в різні часи.

На початку 80-х років XIX ст. Д.І.Яворницький обстежив запорозький цвинтар та місце залишків земляних укріплень Нової Січі «в виде ровов и высоких, больше двух сажен валов». Дослідник склав опис вищезгаданих укріплень з їх орієнтацією за сторонами світу та їх протяжністю у саженях. Він зазначив: «...многое, разумеется, из того, что сохранилось в целее лет сорок и даже двадцать тому назад, теперь уже разрушено и едва узнаваемо, а многое даже и совсем истреблено» [177, с.401].

У 1951 р. археолог Копилов Ф.Б. відзначає, що залишки валів Нової Січі, які описував Д.І.Яворницький, «...настолько распаханы и снесены во время постройки села Покровского, что проследить их конфигурации нет никакой возможности». «Городище» на правому березі р. Підпільна напроти с. Покровського ще зберігало на 1951 р. сліди рову, який сильно «заплив».

Від чотирьох запорозьких могил із хрестами, описаних Д.І.Яворницьким наприкінці XIX ст., залишилася одна могила Івана Каписа. Інших пам'яток Нової Січі в с. Покровському Копилов Ф.Б. не виявив [348, с.24-25].

Автор дисертації на підставі аналізу картографічних документів Нової Січі, опису с. Покровського у працях Скальковського А.О. та топографічних планів сучасного с. Покровського виявив наявність двох запорозьких цвинтарів Нової Січі на західній та південній його околиці [219, с.79] (Дод.А.52; Дод.А.53).

Перспективним є підводні археологічні розвідки Підпільнянського Кута, де знаходилася Нова Січ; місце його розташування достовірно невідоме, було затоплено у середині 1950 р. водами Каховського водосховища. Підводні пошуки започаткували науковці Національного заповідника «Хортиця» у 2003 р. та 2005 р., під час яких було виявлено чимало артефактів часів Нової Січі [160, с.16-20].

Територія с. Покровського, незважаючи на негативний антропогенний вплив, зберігає залишки культурної спадщини Нової Січі, які підлягають виявленню, збереженню та охороні. Є всі підстави для розгляду органами державної влади України й місцевого самоврядування питання щодо внесення вищезазначеного села до проєкту «Список історичних населених місць України (сільські поселення)» [219, с.74].

2.4. Історичне значення пам'яток Запорозьких Січей XVI-XVIII ст. на території Нікопольського краю

Комплексне вивчення пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва на території Нікопольського краю дає можливість всебічно оцінити важливу роль розташованих тут козацьких Січей в історії українського народу та його державотворення в XVI-XVIII ст.

Запорозька Січ була мілітарною християнською козацькою республікою з центром у однойменному військовому таборі або згодом у місті-фортеці. Січ на Запорозжі мала і іншу назву «Кіш» у зв'язку з перебуванням туткошової

старшини,- кошового отамана, писаря, судді, які обирались на козацькій раді і були вищою владою на Запорозжжі. Також історичні джерела XVI-XVIII ст. свідчать, що запорозьке козацтво, як стан вільних озброєних людей, об'єднаних у воєнно-політичну організацію, що мало ознаки державності: власну територію, центром якої було Базавлуцько-Томаківське межиріччя, де знаходились п'ять Запорозьких Січей. Козацьке військове товариство протягом XVI-XVIII ст. взяли під свій контроль землі до Південного Бугу на заході і до Дніпра на сході, а потім до Дону; Військо Запорозьке, що складалося з усіх видів збройних сил того часу; демократично обраний Козацькою Радою уряд – Кошову старшину, що виконувала законодавчі, виконавчі й судові функції; клейноди і символіку; скарбницю тощо.

Запорозьке козацтво було рушійною силою національно – визвольного руху українського народу в XVI-XVIII ст. та захисту його прав від гноблення з боку іноземних держав та відновлення української державності на початку національно – визвольної війни середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького. Традиції Запорозької Січі стали основою для виникнення в 1648 р. Української козацької держави – Війська Запорозького, яка проіснувала до 60-70-х рр. XVIII ст. Тому героїко-романтична доба Запорозьких Січей XVI-XVIII ст. назавжди залишилася в пам'яті українського народу [199, с.6-9].

Героїчні приклади збройної боротьби запорозьких козаків проти Османської імперії, Кримського ханства, Речі Посполитої, Російської імперії були прикладом для представників усіх наступних поколінь борців за незалежність України в XIX-XX ст., допоки Україна не відновила свою державу самостійність 24 серпня 1991 р.

Наприкінці 1980-х - на початку 1990-х рр. в українській медієвістиці розпочався процес вивчення ролі Запорозької Січі в українському державотворенні. Головні ознаки державності Запорозької Січі полягають за висновком Андрущенка В.Л. та Федосова В.М у таких сферах:

« - за політичною системою – демократична республіка на засадах народоправства, очолювана козацькою Радою (Колом) та обраним вільними голосами козаків Урядом (Кошем).

- за соціальним ладом і людністю – вільна корпорація козацьких одинаків і форма суспільного співжиття привілейованого товариства з січковим підданством (некозаками);

- за державним устроєм – союз федерації куренів (побутово-бойових одиниць) з федерацією паланок (адміністративно-військових округів) під центральним управлінням січового Кола і Коша;

- за типом економіки – змішана економічна система загальновійськового майна, господарювання і торгівлі з елементами зрівнювального розподілу благ у комбінації з одноосібним хазяйнуванням у паланках за самовільним землеволодінням (займанщина) ;

- за міжнародно-правовим статусом – національно-територіальна автономія в добровільній унії спочатку з Польщею, згодом з Росією (в 1709-1734 рр. – Кримським Ханством);

- за територією – малодоступні місця і малоосвоєні простори південного Придніпров'я;

- за часом існування – близько 300 років, з кінця XV до 1775 р.» [8, с.39-40].

На науково-обґрунтованих засадах проблему правового статусу Запорозької Січі розкрив В.Ластовський. Проаналізувавши різнопланові історико-правові публікації в 1990-х рр. з даного питання, учений стверджує, що Запорозька Січ не була державою у класичному розумінні цього терміну з точки зору міжнародного права. Безперечно, Запорозька Січ мала елементи державності: «власну систему управління, наявність свого війська, своєї судової системи, свого права, територіальних меж тощо» [373, с.111]. Водночас Запорозька Січ «у міжнародних відносинах XVI-XVIII ст. як держава, іншими державами за таке не визнавалась. Разом з тим Запорозька Січ все-таки виступала як суб'єкт міжнародного права» [373, с.111].

Тому, на думку В.Ластовського, «за своїм правовим статусом Запорозька Січ набуває всіх ознак державоподібного утворення – суб'єкта міжнародного права з обмеженою правоздатністю» [373, с.112].

З огляду на вищенаведене та на підставі інших досліджень з даної проблеми, в українській історичній науці остаточно визнано, що Запорозька Січ відіграла вирішальну роль у започаткуванні державного періоду українського народу в 1648 р. – створенні Української козацької гетьманської держави (1648-1775 рр.).

Вищевикладене викликає необхідність узагальнити у стислій формі етапи хронологічно-територіальної локалізації Запорозьких Січей XVI-XVIII ст. на території Нікопольського краю, які еволюціонували від військового табору до міста – фортеці, форми їх увічнення зафіксовані у пам'яткоохоронній документації України. Автор дисертації уклав відповідну таблицю, яка подається нижче.

Хронологічно-територіальна локалізація Запорозьких Січей XVI-XVIII ст.

Базавлуцько-Томаківському межиріччі та їх увічнення.

Січ	Томаківська	Базавлуцька	Микитинська	Чортомлицька	Олешківська	Чортомлицька	Кам'янська	Нова
1.Назви дислокації козаків та об'єднань	Томаківка Низ Низовці, січові козаки	Січ Військо Запорозьке	Січ Військо Запорозьке	Січ Військо Запорозьке Низове	Січ Військо Запорозьке Низове	Січ Військо Запорозьке Низове	Січ Військо Запорозьке Низове	Січ Військо Запорозьке Низове
2.Час існування	1560-ті-1593 (1568р. – умовна дата за Костомаровим М.І.)	1593-1638	1639-1652	1652-1709	1709-1728	1728-1730	1730-03.1734	03.1734-06.1775
3.Характер поселення	військовий табір	військовий табір	місто-фортеця	місто-фортеця («город» Сеча)	місто-фортеця	місто-фортеця	місто-фортеця	місто-фортеця («город»)
4.Місцевість	Острів Томаківка в плавнях	Острів Базавлук в плавнях	Урочище Микитин Ріг на правому березі Дніпра	Урочище Чортомлицький Ріг на правому березі Дніпра	Урочище Олешки на лівому березі Дніпра	Урочище Чортомлицький Ріг на правому березі Дніпра	На правому березі Дніпра при впадінні р. Кам'янка	Урочище Підпільненський Кут на р.Підпільній
5.Наявність будівлі Свято-Покровської церкви	Дані відсутні	Дані відсутні	Є	Є	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	є
6.Причини припинення існування	Розгром турецько-татарськими військами	Примус адміністрації Речі Посполитої	Конфлікт між Гетьманом і низовими козаками	Розгром російськими військами за наказом Петра I	Внутрішні конфлікти у Війську Запорозькому Низовому	Вплив представників іноземних держав, внутрішній конфлікт у Війську Запорозькому Низовому	Перехід під протекторат Російської імперії	Ліквідація російськими військами за наказом Катерини II

7.Державний статус території	Велике князівство Литовське, Річ Посполита	Річ Посполита	Річ Посполита до 1648 р. З 1649 р. Військо Запорозьке	Військо Запорозьке Низове у складі Війська Запорозького	<i>Кримське ханство</i>	Кримське ханство	<i>Кримське ханство</i>	Вольності Війська Запорозького Низового у складі Російської імперії
8.Наявність пам'ятного знаку та його пам'яткоохоронний статус	Є на державному обліку не знаходиться	Є на державному обліку не знаходиться	Є Знаходиться на державному обліку	Є на державному обліку не знаходиться	Є дані про державний облік відсутні	нема	Є дані про державний облік відсутні	Є на державному обліку не знаходиться

Автор дисертації на підставі вивчення, аналізу та узагальнення роботи дослідників козацької доби Запорозжя та власних наукових досліджень створив схему «Пам'ятки і пам'ятні місця запорозького козацтва на території Нікопольського краю» на топографічній основі та завдяки супутниковій зйомці системи «Google-Earth» (Дод.75;Дод.Б.123; Дод.Б.123.1).

До вищевказаної авторської роботи внесено виявлені історико-археологічні об'єкти, серед яких, зокрема, є:

1. Місця розташування Запорозьких Січей – 5 (на суходолі Томаківська, Микитинська; під водою Базавлуцька, Чортомлицька, Нова);
2. Пам'ятні знаки про Запорозькі Січі – 5 (у м.Нікополь, на о.Томаківка, у с. Капулівка,с. Покровське, 8-а гідротехнічна споруда);
3. Місця запорозьких цвинтарів – 4 (у східній частині м.Нікополь, на о.Томаківка та 2 у с.Покровське);
4. Місця запорозьких зимівників – 7 (м.Нікополь, о.Томаківка, с.Капулівка, с.Покровське, с. Шолохове, смт.Червоногригорівка, с.Олексіївка, де перспективним місцем може бути о. Томаківка);
5. Місця розташування сторожових постів запорожців на курганах – 5 (курган Олександропіль (повністю досліджений), курган Чортомлик (повністю досліджений); Висока Могила (повністю досліджений), Нечаєва Могила, Бекетна Могила, Сторожова Могила);
6. Пам'ятка національного значення – могила І.Д.Сірка – 1 (за 1100 м на північ від с.Капулівка Нікопольського району);
7. Пам'ятний знак на честь 500-річчя українського козацтва – 1 (на повороті з шосе Нікополь-Кривий Ріг на с.Капулівка);

8. Музеї, в яких знаходиться експозиція, присвячена запорозькому козацтву та його Січам – 5 (Нікопольський краєзнавчий музей, Покровський міський народний краєзнавчий музей ім.Занудька М.А., Марганецький міський краєзнавчий музей, Покровський народний музей ім.П.І. Калнишевського, шкільний краєзнавчий музей с.Капулівка).

Вищеназвані об'єкти не поодинокі, а в повному обсязі можна внести до кількадечних туристично-екскурсійних маршрутів та використовувати в національно-патріотичному вихованні громадян України. Проте необхідно розв'язати проблему обліку, охорони та збереження пам'ятних знаків, що увічнюють Запорозькі Січі.

Висновки до розділу 2

Є всі підстави вважати пошук, вивчення, збереження та охорону пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва на території Нікопольського краю постійно діючим напрямом науково-дослідницької та пам'яткоохоронної роботи істориків, археологів, краєзнавців, органів охорони культурної спадщини.

Автором дисертації з'ясовані причини виникнення Січей у Базавлуцько-Томаківському межиріччі на підставі аналізу матеріалів про природно-географічне середовище та історико-археологічні пам'ятки. Розглянуті історичні джерела про час і місце виникнення Запорозьких Січей, що мають дискусійний характер.

Автором дисертації було проведено дослідження і узагальнення матеріалів щодо вивчення пам'ятних місць козацької доби Нікопольського краю, найголовнішими з яких є Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька і Нова Запорозькі Січі. У XIX - на початку XXI ст. з вищезгаданих об'єктів три: Базавлуцька, Чортомлицька і Нова Запорозькі Січі – затоплені, Томаківська і Микитинська – пошкоджені антропогенним впливом, знаходяться на суходолі. Враховуючи результати археологічних

досліджень Запорозьких Січей, необхідно визнати, що вони мають складний як на той час характер системи оборони.

Дослідження місць їх розташування неможливе без широкомасштабних наземних і підводних археологічних досліджень із застосуванням спеціального пошукового обладнання. Найбільш перспективними є дослідження місця розташування Микитинської Січі у м. Нікополі та пам'яток на о.Томаківка, виявлених д.і.н. Шаповаловим Г.І. у 2016 р. Необхідно здійснювати заходи щодо встановлення територіальних меж вищевказаних об'єктів, взяття їх на державний облік та під охорону, також інших, і недопущення їх входження у приватну власність для використання у господарській діяльності. Необхідні цілеспрямовані системні заходи щодо їх консервації, музеєфікації, використанні у виховній та туристично-екскурсійній роботі. Під час огляду пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва встановлено, що деякі з них знаходяться в незадовільному стані і вимагають реставраційних робіт, оптимізації їх використання у науково-просвітницькій роботі, у першу чергу це стосується пам'ятника Б. Хмельницькому у м.Нікополі.

Автором дисертації доведено про необхідність введення результатів науково-дослідницької роботи щодо пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва на території Нікопольського краю на розгляд органам державної влади і місцевого самоврядування щодо вирішення питання про їх збереження і використання в сучасному суспільстві. Запропоновано здійснення заходів щодо музеєфікації окремих об'єктів культурної спадщини – створення еколого-археологічної заповідної території на місці археологічних досліджень залишків земляних укріплень Микитинської Січі у Парку Перемоги м. Нікополь та взяти участь у проекті «Відродження історичної та культурної спадщини часів становлення Української козацької державності». Створення вищезгаданої заповідної території є частиною відповідного дизайн-проекту. Він передбачений проектом «Створення і розвиток історико-археологічного комплексу «Микитинська Січ» [168; 218; 266, с.74-77].

РОЗДІЛ 3.

ПАМ'ЯТКИ ПОХОВАЛЬНОГО КУЛЬТУ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ НА ТЕРИТОРІЇ НІКОПОЛЬСЬКОГО КРАЮ

3.1. Поховання і цвинтарі запорозького козацтва на Нікопольщині

За віросповіданням козаки належали до православної конфесії. Релігійна громада Війська Запорозького Низового мала постійні зв'язки з Київською митрополією та Спасо-Преображенським Межигірським чоловічим монастирем [720, с.256, 292-296].

Запорожці завжди намагалися дотримуватися церковних канонів, бо православна церква відіграла особливу і провідну роль у їхньому духовному житті. Поховальний обряд також посідав значне місце і здійснювався за християнським звичаєм. Тому після заснування Запорозької Січі на її території визначалося місце не тільки для церкви, майдану, куренів і укріплень. Також за межами укріплень встановлювалося місце для цвинтаря, де козаки ховали своїх померлих побратимів.

Документальні дані про рівень смертності козаків відсутні. Історикам відомий лист від 07 липня 1761 р. кошового отамана, курінних отаманів і всього товариства Війська Запорозького Низового до гетьмана К.Разумовського, де зазначалася одна з причин перенесення Січі з р. Підпільної в урочище Микитин Ріг, а саме «мертвими гробами весь город почти обнят, и проходов нет» [388]. Тому точну кількість похованих козаків біля Запорозьких Січей, містечка Микитин Перевіз, слобод і зимівників тощо на території Базавлуцько-Томаківського межиріччя встановити неможливо.

Свідчення про наявність козацьких цвинтарів, окремих поховань запорожців є у повідомленнях дослідників запорозького козацтва, які відвідували Нікопольський край, - Стороженка О.П., Скальковського А.О., Афанасьєва-Чужбинського О.С., Яворницького Д.І. тощо. Нижче наводяться їхні повідомлення, за винятком опису могили І.Д.Сірка, долю якої в історичній ретроспективі подано окремо.

Перший відомий історикам опис січового цвинтаря в с. Капулівка здійснив у 1827 р. Стороженко О.П., але він був опублікований лише у 1863 р. [607, с.601]. Він скопіював тексти епітафій семи надгробних хрестів, присвячених пам'яті Данила Говсеєнка із Сергіївського куреня, померлого 3 березня 1729 р.; товариша Ведмедівського куреня Лукіяна, померлого 17 вересня 1729 р.; отамана Тимошівського куреня Волошина, померлого 20 січня 1728 р.; Єфрема Насевки із Васюринського куреня, померлого 17 вересня 1729 р.; товариша Васюринського куреня Сімеона, померлого в 1718 р.; товариша Данила Копеловського; невідомого, померлого 5 листопада 1720 р. Також Стороженко О.П. повідомив, що вверх по р. Чортомлик стояли ще два хрести з епітафіями, присвячені отаману Щербинівського куреня Феодору Товстоносу, похованому 4 листопада 1770 р., та козаку Шкуринівського куреня Семену Тарану, померлому 3 грудня 1742 р. [607, с.232-233].

Стороженко О.П. наводить свідчення запорожця Коржа М.Л. про те, що хрести було забрано за наказом управителів панського маєтку у с. Покровське під будівництво фундаментів амбарів і комор [607, с.233]. Він також описав жалюгідне становище січового цвинтаря у вищезгаданому селі, де «тільки і видно, де-не-де лежать між могилками поламани хрести, ледве один зберігся» [607, с.241]. Саме на ньому була епітафія, присвячена отаману Сергіївського куреня Ониську, померлому в лютому 1770 р. [607, с.241]. У с. Покровське на той час збереглася ще одна могила, яка була розташована за колишнім передмістям Січі - Гасан-Баші і на якій встановлено хрест з білого каменю кошовому отаману Стефану Гладкому [607, с.240-241].

Отже, письменник через 52 роки після знищення Січі зафіксував наявність одинадцяти козацьких могил з надгробними хрестами, які мали епітафію. За переказами старожилів на майдані біля церкви були каплички і хрести, поставлені в пам'ять померлих кошових отаманів, які були знищені царськими комендантами [607, с.240].

Головною причиною знищення надгробних хрестів на цвинтарях Нової Січі було їх використання під будівництво маєтку генерал-прокурора князя

В'яземського О.О., якому Катерина II подарувала 100 000 десятин землі ліквідованого Війська Запорозького, у тому числі й територію Нової Січі [607, с.233].

У 1845 р. Нікопольський край відвідав Скальковський А.О., який також описав побачені ним надмогильні пам'ятники:

1) на річці Базавлук біля с.Грушівка могильний хрест на могилі козака Коренівського куреня Семена Білого, померлого в січні 1762 р. [578, с.595];

2) у с. Покровському на високій могилі хрест з епітафією, присвячений кошовому отаману Стефану Гладкому [578, с.598].

Вищеназваний дослідник історії Нової Січі записав переказ місцевих селян, що «на цвинтарі, тобто церковному майдані, де збиралися ради... були гробниці кошових із капличками ...» [578, с.600-601]. Вищезначені каплички були знищені комендантом Нової Січі підполковником Норовим за наказом генерала Текелія. Цю традицію продовжили царські адміністратори м. Покровськ (так у 1776 р. було перейменовано Нову Січ) під час будівництва «магазину», тобто великого складського приміщення. Хрест кошового С. Гладкого зберігся завдяки тому, що козаки, які залишились у Покровську, викупили його і вивезли з території Коша на околицю міста, яке стало з 1782 р. селом [578, с. 601].

Скальковський А.О. мав можливість побачити надгробні хрести запорожців на колишніх козацьких цвинтарях в с. Покровському, с. Капулівка та на р. Чортмлик [578, с. 604, 606-607]. Вчений зазначив, що окремі могильні пам'ятники запорожців знаходяться на місцях їхніх зимівників. Так, у с. Шолохове, де були козацькі зимівники і місток поштової дороги через р. Солону, поміщик Борзенко А.Г. виявив могилу з хрестом, епітафія на якому була присвячена козаку Ведмедівського куреня Кирилу, який помер 29 листопада 1719 р. [578, с. 610].

Опис 12 епітафій могильних козацьких хрестів та надгробної плити на могилі І.Д. Сірка із с. Покровське та с. Капулівка опублікував у 1848 р. у «Записках» Одеського товариства історії та старожитностей його дійсний член

Вертильяк М.П. [76, с. 823-825]. Їхнє остаточне коригування і публікацію у 1867 р. здійснив нікопольський священик П. Кілимов [329, с. 538-539].

Згадки про козацькі цвинтарі у с.Капулівка і с.Покровському найшли своє місце в публікації відповідних статей у «Географическо-статистическом словаре Российской империи» [318; 499].

У 1857 р. під час перебування в Нікополі дослідник О.С. Афанасєв-Чужбинський зазначив, що під руйнівним впливом вод р. Дніпро на нікопольському березі обвалюється старовинний запорозький цвинтар [37, с. 173-174].

Упродовж багатьох років свідком цього процесу був і протоієрей Нікопольської Свято-Покровської церкви Іоан Карелін: «...Речка Подпольная, преобразовавшаяся по игре природы в широкую речку Орлову, смывая ежегодно Микитин Рог, сделали его обрывистым и своими струями уносила гробы почивших предков Запорожья, и самую каплицу устроенную на месте бывшей церкви уничтожила, отодвинув от нее берег речки на 200 сажен» (426 м – прим.авт.) [320, с. 539].

Виконуючи доручення керівництва Одеського товариства історії та давнини, І. Карелін відвідав о. Томаківка, де зафіксував залишки старовинного цвинтаря з уламками хрестів: «Заметно старинное кладбище, бывшее когда-то как видно по обломкам, с надгробными крестами из тамошнего известняка в настоящее время не существующих» [319, с. 439].

Місця поховань і цвинтарі запорозьких козаків постійно були об'єктом їх вивчення Д.І. Яворницьким. Так, в с. Грушівка він виявив три могильних хрести з епітафіями, присвяченими козаку Титарівського куреня Дем'яну Мукосію, померлому 8 березня 1732 р.; брату курінного військового товариша Севостяну, померлому 9 серпня 1748 р., козаку Коренівського куреня Семену Білому, померлому в січні 1768 р. [177, с. 218]. Під час перебування в с. Шолохове Яворницький Д.І. оглянув хрест з пам'ятним написом козаку Ведмедівського куреня Кирилу, який помер 25 листопада 1749 р. Ймовірно, що вищеозначену могилу описував Скальковський А.О., проте наведена ним

дата має різницю в 30 років і 4 дні [177, с. 218]. У районі с.Шолохове історик також описав хрест, поставлений козаку Пашковського куреня Саві Худому, який загинув від рук розбійників у 1753 р., хрест з епітафією про товариша Пашковського куреня Андрія Головка, померлого в 1759 р. [177, с. 219].

На о. Томаківка Д.І. Яворницький оглянув місце старовинного цвинтаря, але «на нем не уцелело ни одного креста: все они разобраны крестьянами для собственных построек» [177, с. 237].

За 5 верст від с. Чернишевське в Кам'яній балці Д.І. Яворницький виявив два могильних запорозьких хрести, один з яких мав епітафію, присвячену пам'яті Василя Колядушинського із Шкуринського куреня, який помер 2 квітня 1756 р. [177, с. 271].

На Лисій Горі біля с. Новопавлівка Д.І. Яворницький виявив запорозький цвинтар розмірами 22х16 сажнів (48,86х34,08 м – прим.авт.). Історик занотував: «По рассказам старожилов, еще в недавнее время на кладбище стояло очень много каменных крестов с надписями, но теперь уцелел один такой крест. Он имеет полтора аршина высоты и одну четверть толщины. С восточной стороны на нем сделано обычное распятие, а с западной вырезаны слова: «1729 року мѣсяца іюля 10 zde опочивает рабъ божій Василій Гайдук товаришъ куреня Левушковского» [177, с. 273].

У м. Нікополь Яворницький Д.І. записав свідчення старожилів про те, що на правому березі Дніпра біля Микитинської переправи була козацька церква і при ній - цвинтар розмірами 70х100 сажнів (149х213 м – прим.авт.), який було розмито дніпровськими водами [177, с. 277].

У с. Капулівка дослідник запорозької старовини ще застав могильні хрести козаків Семена Тарана і Федора Товстоноса та інших, описані Стороженком О.П. та Скальковським А.О. [177, с. 316]. На городі капулівського селянина Мірошніченка ще знаходились хрести на могилах Сімеона та Данила Борисенка. Останній помер, за описом Яворницького, 4 березня 1709 р. У західній частині села знаходився старовинний запорозький цвинтар, на якому збереглося 4 кам'яних хрести. Яворницький Д.І. зазначив,

що саме з цього місця відкривалася чудова панорама острова, де була Січ. Це дає можливість дослідникам локалізувати місце цвинтаря на планах Старої Січі у с. Капулівка [177, с. 304, 315-316, 318] (Дод.А.22; Дод.А.26).

На околиці с. Покровського Д.І. Яворницький виявив сліди колишнього запорозького цвинтаря, де зберігся кам'яний хрест отамана Сергіївського куреня Івана Каписа, який помер у грудні 1779 р. [177, с. 394-395]. За свідченням старожилів, запорозький цвинтар простежувався не менш як на 300 сажнів (639 м – прим.авт.). Яворницький Д.І. мав можливість побачити чотири кам'яних хрести, у т.ч. присвячені кошовому отаману С. Гладкому, який, як стверджує Яворницький, за написом на хресті помер 13 травня 1747 р. [177, с.395].

Під час проведення сільськогосподарських робіт на території своїх городів селяни с. Покровського постійно знаходили у великій кількості людські черепи і кістки. Яворницький Д.І. розкопав три могили, у яких виявив останки запорозьких козаків у характерному для них вбранні [177, с. 403-404].

Дослідження поховань і цвинтарів запорозьких козаків відновилось фактично через 50 років під час будівництва Каховського водосховища. Археолог Копилов Ф.Б. у своєму звіті про обстеження запорозьких пам'яток зафіксував, що в с. Кут Апостолівського району залишилися хрести козака Севастіана (1748 р.) та козака Мукосія (1732 р.), описані Д.І. Яворницьким у 1880-х рр. [348, с. 20-21] (Дод.Б.27; Дод.Б.28).

У с. Покровському Копилов Ф.Б. виявив, що описані Д.І. Яворницьким могильні хрести запорожців, за винятком могили Івана Каписа, відсутні. За повідомленнями старожилів, після того як Д.І. Яворницький забрав хрест з могили до Дніпропетровського історичного музею, селяни встановили на козацькій могилі новий дерев'яний хрест. Від інших могил нічого не залишилося [348, с.23] (Дод.Б.24). Чи затоплено місце могили І.Каписа, на сьогодні не встановлено. У м. Нікополі Копилов Ф.Б. оглянув хрест над могилою полкового хорунжого Степана Храпала, померлого у 1825 р. [348, с.3].

У лапідаріумі Нікопольського краєзнавчого музею знаходяться чотири хрести козацького типу XVIII ст. Історію їх надходження до музею прослідкувати досить важко. Із щоденникових нотаток Апанович О.М. відомо, що в музеї було два козацьких хрести: "Один хрест 1728 р. директор музею забрав у колгоспників, які використовували його для розмежування землі. А інший - ще більш ранній" [557, с.12]. Один із чотирьох козацьких хрестів, які зберігаються в музеї ідентифіковано по фото із звіту Копилова Ф.Б. 1951 р. як хрест з могили козака Мукосія 1732 р. із с.Грушівка (Дод.Б.103; Дод.Б.104).

Отже, на території Нікопольського краю козацькі цвинтарі і поховання були зафіксовані у письмових джерелах XIX ст. в м. Нікополь, с.Капулівка, с.Покровське, на о.Томаківка, в с.Шолохове, с.Грушівка. Кількість поховань на місцях запорозьких зимівників невідома. Абсолютну більшість з них безповоротно знищено внаслідок природних факторів та антропогенної діяльності. Збереглися місця двох цвинтарів Нової Січі, один із яких знаходиться на території, яка має статус охоронної санітарної зони (Дод.Б.89). Залишилось місце, де був козацький цвинтар у колишньому селі Новопавлівка (тепер сучасне передмістя м. Нікополь), який перекритий більш пізніми похованнями XIX-XX ст. (Дод.Б.102). Аналогічна ситуація із місцем, де за переказами мешканців с. Острів був запорозький цвинтар на о. Томаківка (Дод.Б.101).

У 2016 р. під час археологічної розвідки у східній частині о. Томаківка д.і.н. Шаповалов Г.І. виявив залишки надгробних пам'ятників у вигляді локальних скупчень вапнякових фрагментів хрестів і стел, ймовірно XVI-XVII ст. [676, арк.3]. З огляду на перебування запорозьких козаків на острові протягом більше двохсот років (уход, Січ, зимівники), ймовірно, це може бути один із їхніх цвинтарів.

Вищезазнані місця поховань і цвинтарі на державному обліку та під охороною не знаходяться. Пошук і збереження пам'яток поховального культу запорозьких козаків на території Нікопольського краю залишається важливим напрямом пам'яткоохоронної роботи.

3.2. Пам'ятка історії та культури «Могила І.Д. Сірка»

Іван Дмитрович Сірко – видатний державний і військовий діяч козацької України 50-х-70-х рр. XVII ст. Точна дата його народження невідома. За однією з версій, він народився на початку XVII ст., походив із родини української православної шляхти Поділля. На думку автора дисертації, І.Д. Сірко народився в поселенні Мерефа біля річки Мерефа неподалік від м. Кальник Брацлавського воєводства (східне Поділля) приблизно в 1605-1610 рр. [271, с. 10].

Документів про його дитячі і молоді роки не виявлено. За повідомленням Апанович О.М., в одному із листів до московського царя Олексія Михайловича І.Сірко згадував, що разом з Б.Хмельницьким брав участь у морських походах запорожців проти турок уже в 1629 р. [26, с. 193].

Завдяки пошукам харківського дослідника В. Маслійчука вже відомо, що в 1644р. Іван Сірко був черкаським отаманом української залоги на царській службі в м.Усерд на Белгородській оборонній смузі. Під його керівництвом зводився «Ольшанський острог» (пізніше м.Ольшанськ). У 1646р. Іван Сірко чинив «промисел» над татарами на Дону під Азовом [412, с.27- 28].

І.Д.Сірко – учасник національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. На переконання Апанович О.М., він брав участь у битві з поляками під Жванцем у 1653 р. [26, с.193].

Після смерті гетьмана Б. Хмельницького Іван Сірко приєднався до боротьби старшинської опозиції проти його наступника – гетьмана Івана Виговського [714, с.341-342]. У 1659 р. І.Д.Сірко – кальницький полковник (імовірно, це пов'язано з місцем його народження на Поділлі) - брав участь у Переяславській козацькій раді, на якій гетьманом Війська Запорозького було обрано Юрія Хмельницького [72, с.266]. Після вищезгаданої ради він пов'язує свою долю із Запорожжям [714, с.341-342].

І.Д.Сірко неодноразово обирався кошовим отаманом Чортомлицької Запорозької Січі – у 1659, 1660, 1661, 1663,1670, 1671, 1672, 1674, 1675, 1676,

1677, 1678, 1679 та 1680 роках [430, с.3]. Він був реальним претендентом на гетьманську булаву в 1672 р., через що його було підступно арештовано старшиною Полтавського полку, і після царського суду в Москві заслано до Сибіру. Тільки завдяки зверненням польського короля й козаків Запорозької Січі, що були стурбовані наступом 200-тисячної турецько-татарської армії на Україну, цар змушений був звільнити І. Сірка із заслання й повернути його на Січ [714, с. 355-358].

І.Д.Сірко – організатор і керівник понад 50 походів і битв проти турок, татар, поляків [271, с.12-26]. Це суттєво вплинуло на перебіг воєнно-політичної боротьби у Східній Європі між Московським царством, Річчю Посполитою, Кримським ханством і Турецькою імперією, особливо в період їхньої боротьби за панування над Україною.

Пішов у вічність І.Д. Сірко 01 серпня 1680 р. за ст.ст., про що козацький літописець Самовидець занотував: «А на Запорозжю кошовий отаман Сірко, ватаг сильний помер» [395, с.134].

У літописі С. Величка повідомляється, що козаки поховали Івана Сірка на цвинтарі Чортомлицької Січі «з превеликою гарматною та мушкетною стрільбою і з великим жалем всього Низового війська... Насипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним описом його імені і справ» [73, с.265].

У травні 1709 р. російські війська взяли штурмом і зруйнували Чортомлицьку Січ [722, с. 327-329]. За народним переказом, уцілілі від полону та загибелі запорожці розкопали могилу І.Д.Сірка і вивезли його останки в пониззя Дніпра, де переховували їх у похідній церкві Війська Запорозького Низового [271, с.28].

У 1734 р. запорозькі козаки повернулись під протекторат Російської імперії і заснували Нову Січ на р. Підпільній. Імовірно, у цей час запорожці перепоховали останки І.Сірка на колишньому цвинтарі Чортомлицької Січі (на думку автора дисертації, у тій самій могилі, звідки забрали його останки в 1709 р.). На вершині могили, яка за повідомленням С.Величка, відрізнялася

своїми більшими розмірами від інших могил запорожців, було встановлено вапнякову плиту з епітафією на її західній стороні, яка надається нижче у сучасній транскрипції: «Р(оку) Б(окого) 1680 місяця августа 1 дня преставися Р(аб) б(ожий) Иоан Серько Дмитрови атаман кошовий Войска Запорозкого за его ц. (царської – прим.авт.) п. (пресвітлої – прим.авт.) в. (величності – прим.авт.) Феодора Алексеєвича. Память праведнаго со похвалами» (в сучасній транскрипції) [271, с.28]. Остання внесена із тропаря Іоану Предтечі [641].

На її східній стороні по центру зображений православний хрест із трипелюстковими раменами на трикутному постаменті із зображеннями піднятих знизу вверх списа і тростини, з символічними біблійними літерами: вверху «ІН ЦІ» (Ісус Назарянин, Цар Іудейський); «ІС» та «ХС» (Ісус Христос); «НІ КА» (Переможець); «К П» (рос. Копье і укр. Спис); «Т Р» (Тростина); «М Л» (Лобне місце або Голгофа); «Р Б» (раб Божий) і перехрещені кістки [329, с.538].

Дійсний член Одеського Товариства історії і старожитностей Вертильяк у 1848р. та нікопольський священик П.Кілімов у 1867р. першими ввели в науковий обіг опис могили І.Д.Сірка з надгробним каменем та епітафією [76, с.823; 329, с.538].

Могилу І.Д.Сірка, яка опинилася на подвір'ї селянина Мазая в селі Капулівка, відвідали такі діячі культури й науки: у 1827 р. – письменник О. Стороженко [607, с. 233-234]; у 1845 р. – історик А. Скальковський [578, с.608]; у 1856 р. – етнограф О. Афанасьєв-Чужбинський [37, с.201-204]; у 1873 р. – історик М. Костомаров [360, с.634]; у 1874 р. – протоієрей Нікопольської Свято-Покровської церкви І. Карелін [319, с.442]. Кожний з них залишив власні спостереження та висновки про стан вищезгаданої могили у своїх описах. У червні 1880 р. тут побував відомий художник Ілля Рєпін, який і зробив її перший малюнок [52, с.16].

У 1882 р. молодий історик Дмитро Яворницький під час наукових пошуків запорозьких пам'яток відвідав с. Капулівка та оглянув могилу І.Д.

Сірка [177, с. 304-305]. На початку ХХ ст., Д. Яворницький, перебуваючи на посаді директора Катеринославського обласного історичного музею ім. О.Поля, за підтримки земських органів самоврядування, викупив ділянку землі, на якій знаходилася могила І.Д.Сірка, з метою будівництва музею, присвяченого запорозькому козацтву [271, с.62]. Однак революційні події 1917–1921 рр. не дали завершити цей проєкт. В 1931 р. О. Петражицький, який побував у с.Капулівка, зазначив: «Недалеко від двору Оксани Забутньої знаходиться могила кошового отамана Сірка. Могила уявляє собою високу кучугуру, на версі якої стоїть великий камінь».

Могила Сірка знаходиться під охороною археологічного музею ім. Поля у Дніпропетровську. Біля могили збудований маленький будинок для екскурсантів» [492, с.35].

З середині 1930-х рр. могила І.Д. Сірка фактично перебувала під таємним наглядом місцевих органів комуністично-радянської влади. Її представники розглядали пам'ятку козацького вождя як місце ймовірних конспіративних зустрічей українських буржуазних націоналістів [26, с. 201].

Під час німецької окупації Нікопольська організація «Просвіта» провела благоустрій могили І.Д.Сірка і створила навколо неї невеликий парк [271, с.64].

У 1951 р. могилу І.Д. Сірка оглянув начальник окремого загону Нікопольської археологічної експедиції Копилов Ф.Б. У своєму звіті він зазначив: «Единственным памятником запорожского казачества, существующим в Капуловке и сейчас, является могила славного кошевого Ивана Дмитриевича Сирка, надмогильный камень которой в виде вертикально поставленной плиты сохранился и ныне. Могила стоит в отдельном, небольшом скверике и находится под присмотром учеников Капуловской школы. Плита испорчена выстрелом из винтовки – дело рук немецкого полиция во время оккупации. Пулей плита пробита насквозь в том месте, где находилась дата смерти кошевого» [348, с.6] (Дод.Б.18; Дод.Б.19).

У 1953 р. могила кошового отамана І.Д. Сірка вже була на обліку в Нікопольському районному відділі культури [103, с.31].

У зв'язку з ініційованим ЦК КПРС святкуванням 300-річчя возз'єднання України й Росії Президія ЦК КПУ двічі – 13 квітня і 29 квітня 1954 р. розглядала рішення щодо впорядкування могили І.Д. Сірка та про встановлення біля неї гранітного постаменту з меморіальною дошкою, присвяченої Запорозькій Січі [514, с.1, 6, 34; 515, с.71, 74] (Дод.В.01.1; Дод.В.01.2; Дод.В.01.3; Дод.В.01.4).

Місцеві партійні та радянські органи взяли повністю під свій контроль могилу І.Д. Сірка, до якої почали організовувати екскурсії учнів. У травні 1954 р. на території парку було встановлено вперше в Україні пілон з такою пам'ятною дошкою: «На цій місцевості знаходилась Запорозька Січ, яка була центром запорозького козацтва і відіграла прогресивну роль в історії українського народу» [79, с.35] (Дод.Б.32; Дод.Б.33; Дод.Б.35). У 1956 р. на пілоні було встановлено погруддя І. Сірка за образом отамана з картини І.Ю. Рєпіна «Запорожці» роботи дніпропетровських скульпторів А. Ситника, А. Білика, С. Духовенка та ливарників Дніпропетровського заводу ім. Леніна Н. Заливахіним, С. Темкіним, І. Шишаловим [486] (Дод.Б.34).

Могила І.Д. Сірка увійшла в офіційне видання «Достопримечательности Украины» [176, с.165-166].

У 1962 р. виконувач обов'язків голови президії Республіканської ради товариства охорони природи В. Мунтян, стурбований незадовільним станом могили кошового отамана І.Д. Сірка, направив відкритого листа міністрові культури УРСР Р. Бабійчуку, керівництву управління культури Дніпропетровського облвиконкому, Дніпропетровського історичного і Нікопольського краєзнавчого музеїв, Нікопольського регіонального відділення Українського товариства охорони природи з проханням звернути увагу на унікальну пам'ятку козацької доби України і вжити заходи щодо її збереження [162, с.465].

На запит начальника Дніпропетровського облуправління культури Іонка М.П. від 19 лютого 1964 р. про стан могили І.Д. Сірка завідділом історії Нікопольського краєзнавчого музею І.І. Осадчев наступного дня повідомив, що огорожа могили І.Д. Сірка знаходиться на відстані 35 м від берега Каховського водосховища, через що цього ж року її треба перенести на інше місце [491, с. 7].

У травні 1964 р. заступник голови Нікопольського райвиконкому Кікоть М.В. за дорученням Нікопольського РВК повідомив до Інституту археології АН УРСР про те, що в с.Капулівка існує могила І.Д. Сірка, яка вимагає термінового перенесення, і найдоцільніше це зробити в м.Нікополі (Дод.В.03.1).

Рубіжним етапом у справі збереження могили І.Д. Сірка стало взяття її на державний облік та під охорону як пам'ятки історії та культури республіканського значення відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 21 липня 1965 р. за № 711, яку було оприлюднено в Українській РСР [526, с.100] (Дод.В.03.2; Дод.В.03.3).

Через деякий час Рада Міністрів УРСР 18 вересня 1965 р. ухвалила Постанову № 911 «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва», відповідно до якої о. Хортиця в м. Запоріжжі було оголошено державним історико-культурним заповідником. Тут вирішили закласти парк історії запорозького козацтва. У майбутньому згідно із задумом його ініціаторів та за підтримки Інституту історії АН УРСР необхідно було перенести могилу І.Д. Сірка із с. Капулівка на територію заповідника [162, с.471].

Керівництво Нікопольського району створило комісію з попереднього вивчення питання про необхідність перенесення могили І.Д. Сірка з району ймовірного затоплення. На підставі її висновків Нікопольський райвиконком ухвалив 21 грудня 1965 р. рішення № 332 «Про впорядкування обліку пам'ятників історії, археології та мистецтва і посилення контролю за їхньою охороною та збереженням», де, зокрема, ухвалив прийняти пропозицію

відділу культури про перенесення могили І.Д. Сірка у сквер с. Капулівка, і прохати облвиконком порушити перед Радою Міністрів УРСР питання про надання дозволу про її перенесення [513, арк.248-249] (Дод.В.03.4).

Як повідомляє Апанович О.М., Інститут історії АН УРСР уважав, що могилу І.Д.Сірка необхідно перенести до м. Запоріжжя на о. Хортиця [26, с.202].

03 червня 1966 р. голова Запорізького облвиконкому Ф.Я. Мокроус на підставі вказівки Ради Міністрів УРСР про перепоховання праху Івана Сірка із с. Капулівка на о. Хортиця до історико-культурного заповідника доручив Запорізькому обласному управлінню культури та виконкому Запорізької міської ради депутатів трудящих направити експедицію в с.Капулівка для виконання цього завдання [295, с.77]. Проте Нікопольський райком КПУ та Нікопольський РВК не дозволили здійснювати будь-які роботи з розкриття і перенесення могили І.Д. Сірка.

20 лютого 1967 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову №112 «Про заходи, зв'язані з підготовкою та експлуатацією водоймищ дніпровських гідроелектростанцій в 1967 р.», відповідно до якої Дніпропетровський облвиконком отримав завдання щодо перенесення історичного пам'ятника Івана Сірка [530, с.152-155, 158] (Дод.В.03.5; Дод.В.03.6)

01 квітня 1967 р. Дніпропетровський облвиконком ухвалив рішення про перенесення могили І.Д.Сірка і доручив Нікопольському райвиконкому за погодженням з облвідділом у справах будівництва та архітектури «у десятиденний строк визначити місце для перенесення історичного пам'ятника Івану Сірку та забезпечити виготовлення проектно-кошторисної документації...» [529, арк.182] (Дод.В.03.7).

На виконання вищеназваного рішення лише 8 червня 1967 р. комісія у складі начальника обласного відділу у справах будівництва й архітектури Крикіна А.Г., заступника голови Нікопольського РВК Кікота М.В., секретаря Нікопольського РК КПУ Камрат Л.П., завідувача Нікопольського відділу культури, голови районного правління УТОПК Яковенко М.Р. оглянули

могили І.Д. Сірка й вирішили відмовитися від проведення робіт щодо берегоукріплення і «перенести могилу-пам'ятник Івана Сірка на место дозорного кургана, расположенного на расстоянии 1000-1200 м от с.Капуловка вдоль дороги между с. Алексеевка и с.Капуловка [491, с.31-32].

Інститут археології АН УРСР доручив Телегіну Д.Я. вивчити питання щодо збереження могили І.Д.Сірка шляхом перенесення її в інше місце. Після виїзду в с.Капулівка й ознайомлення зі станом могили вчений запропонував створити спеціальну наукову комісію у складі істориків, археологів, антропологів і етнографів для комплексного вирішення даного питання. Однак його пропозицію залишили поза увагою [611, с.188-189].

30 жовтня 1967 р. закінчився термін, відведений Дніпропетровським облвиконкомом Нікопольському РВК, щодо перенесення могили І.Д. Сірка.

15 листопада 1967 р. Нікопольський РВК ухвалив рішення №303 «Про заходи, пов'язані з перенесенням могили-пам'ятника Кошового отамана Війська Запорізького І.Д. Сірка», відповідно до якого наказав терміново здійснити роботи з перенесення могили І.Д. Сірка на місце, визначене в акті від 08 червня 1967 р., а також створити районну комісію на чолі із заступником голови РВК, якій було поставлено завдання здійснити роботи не пізніше 25 листопада 1967 р. [531, арк. 182-183].

Відповідальні працівники Запорізького обласного управління культури на чолі із заступником голови Запорізького облвиконкому М. Киценком здійснили 18 листопада 1967 р. спробу перенести останки І.Д.Сірка на територію Державного історико-культурного заповідника «Хортиця» в м. Запоріжжі, але безуспішно [295, с. 132-134].

Уранці 23 листопада 1967 р. районна комісія за участі археолога Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького Крилової Л.П., розпочала роботу в с. Капулівка. Спочатку робітники зняли надмогильну плиту з могили І.Д. Сірка. Потім Крилова Л.П. розпочала розкопки. Після того як виявилось місце поховання І.Д. Сірка, роботу продовжили за допомогою

ножа, пензля та совка. Польові роботи здійснювали у несприятливих погодних умовах [371, с.1-3; 491, с. 35-38].

Виявлений прах отамана в труні було розчищено та сфотографовано, після чого було складено необхідні креслення. Останки І.Д. Сірка перемістили в нову труну і вивезли в с. Капулівку до адміністративного будинку, де вони знаходилися до ранку [491, с.40].

Наступного дня Крилова Л.П. здійснила огляд кістяка та речей поховального інвентаря [491, с.40]. Згідно з її повідомленням, після завершення огляду кістки були розташовані в труні в анатомічному порядку [491, с.41].

24 листопада 1967 р. о 17⁰⁰ останки Кошового отамана І.Д. Сірка були «перезахоронені на дозорном кургані у в'їзді в с. Капулівку. На вершині кургану, у погребення установа плита-пам'ятник». При цьому були присутні мешканці с. Капулівка та учні шкіл [491, с.41-42].

24 листопада 1967 р. Нікопольська районна комісія склала акт про перенесення могили І.Д. Сірка. У ньому, зокрема, було вказано, що Дніпропетровський облміськбудпроект винний у не дотриманні термінів переносу могили І.Д. Сірка, оскільки не виготовив проектно-кошторисну документацію [491, с.42-45].

Крилова Л.П після складання вищезазваного акту у своєму щоденнику зазначила: «остатки ткани, ниток, шнура, меха, волос погребеного, висушений мозг и материалы осмотра деформированных костей переданы 25/XI-67 для научного изучения и консервации на кафедре судебной медицины Днепропетровского медицинского института профессору Рубжанскому, после чего они будут помещены в экспозицию музея. Материалы, необходимые для восстановления внешнего облика и скульптурного портрета И.Д. Сирко, переданы 29 ноября 1967 г. профессору Герасимову М.М.» [491, с.42].

З огляду на вищевикладене є підстави зробити такі висновки:

1. Заходи щодо перенесення могили І.Д. Сірка, імовірно, з осені 1965 р. були взяті під контроль Дніпропетровським обкомом КПУ. Тільки цим можна пояснити відмову першого секретаря Нікопольського райкому КПУ Остапченка В.І. та голови Нікопольського РВК Ольшевського М.М. від ідеї перенести могилу І.Д. Сірка не тільки в м.Нікополь, а й в центр с.Капулівка. Є всі підстави вважати, що їх «переконав», як мінімум, головний архітектор і будівельник Дніпропетровського облвиконкому Крикін А.Г., який виконав завдання облвиконкому з вибору нового місця для могили І.Д. Сірка із запізненням на два місяці.

2. Обласні органи влади призначили археолога Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького Крилову Л.П. на посаду виконавця археологічних розкопок могили І.Д. Сірка без оформлення документів на їх проведення в Інституті археології АН УРСР. Крилова Л.П. не деталізувала у своєму звіті в Інститут археології АН УРСР, які саме конкретно матеріали огляду кісток були передані професору Рубежанському А.Ф. [371, с.5]. Також не було конкретизовано, які саме «матеріали, необхідные для восстановления внешнего облика и скульптурного портрета И.Д. Сирко, переданы профессору Герасимову М.М. в институт этнографии АН СССР» [371, с.5].

Отже, є всі підстави стверджувати, що Дніпропетровському обкому КПУ не хотілося «передавати» могилу І.Д. Сірка в Державний заповідник на о. Хортиця в м. Запоріжжя. Також компартійні органи були проти створення нового сакрального місця українського народу в центрі с.Капулівка для відвідування національно налаштованих представників руху «дисидентів», які вже тоді проводили «антирадянські» збори біля пам'ятника Тараса Шевченка в м. Києві тощо. Сигналом для них було відвідування влітку 1965 р. могили І.Д. Сірка громадським діячем і митцем І.М. Гончаром [113; 247, с.120]. Інформація щодо поспішного проведення розкопок могили І.Д. Сірка та перенесення його останків на нове місце викликало протест серед представників творчої молоді м.Дніпропетровськ [390]. Одним із результатів

перенесення могили І.Д. Сірка було зникнення меморіальної дошки на честь Запорозької Січі.

Згодом на вершині кургану встановили перенесений зі старої могили пілон з погруддям І.Д.Сірка, а також створили паркову зону [194, с.283] (Дод.Б.46.; Дод.Б.47).

У 1968 р. під час судово-медичної експертизи в Дніпропетровському медінституті було виявлено ознаки, що засвідчили вік покійного – близько 70-75 років, та його зріст – 174-175 см перед смертю [71, с.12].

Кандидат біологічних наук Лебединська Г.В. здійснила в 1970 р. антропологічну реконструкцію черепа, який було передано ще в листопаді 1967 р. в Інститут етнографії АН СРСР [194, с.283] (Дод.Б.44; Дод.Б.45).

У 1975 р. старший науковий співробітник Нікопольського краєзнавчого музею Плетньова Н.О. укладає паспорт пам'ятки історії та культури «Могила І.Д.Сірка» [486].

За обліковими даними паспорта 2.4.(4.1)583-2.4.9 (1975р.) місце знаходження пам'ятки республіканського значення «Могила І.Д.Сірка» – «Дніпропетровська область, Нікопольський район, Покровська сільрада, с. Капулівка, за 1,3 км на північ від села» [486, с.1]. Згідно із схематичним Генпланом паспорта Міністерства культури України на пам'ятку історії «Могила І.Д.Сірка» її територію визначено розмірами 94 м x 115 м = 10 810 м² (1,0810 га), охоронні зони не було встановлено [194, с.285].

У 1980 р. представники Нікопольського райвиконкому за підтримки Дніпропетровського облвиконкому без узгодження з Радою Міністрів УРСР організували заміну погруддя І.Д.Сірка, яке було створено за картиною І.Ю.Рєпіна «Запорозці», на нове, виготовлене за антропологічною реконструкцією Г.В.Лебединської. [194, с.283; 458; 459] (Дод.В.04.1; Дод.В.04.2). Демонтоване погруддя І.Д. Сірка було перевезено до Нікопольського краєзнавчого музею.

Життєпис Івана Сірка та повідомлення про зміни погруддя отамана на могилі І.Д. Сірка надихнули краєзнавця із м.Мерефи К. Романова на

реалізацію ідеї по створенню йому пам'ятника, яку він здійснював протягом тривалого часу. За підтримки громадськості пам'ятник Івану Сірку в м.Мерефа був встановлений [552].

У жовтні 1988 р. завідувач відділом антропології Інституту археології АН УРСР, к.і.н. С. Сегеда знайшов череп І.Д.Сірка у сховищі лабораторії Московського інституту етнографії. У грудні 1988 р. від імені Українського товариства охорони пам'яток історії та культури він отримав його по акту і вивіз до Києва [568, с.185-187].

Часи перебудови в останні роки існування СРСР різко змінили формальний статус пам'ятки історії та культури республіканського значення «Могила І.Д.Сірка» та туристично-екскурсійного об'єкту на місце активних дій представників українського національно-визвольного руху. 07 листопада 1988 р. група мешканців м. Орджонікідзе підняла на могилі І.Д.Сірка синьо-жовтий прапор [194, с.283].

У липні 1989 р. вищезгадану пам'ятку відвідала наукова експедиція журналу «Пам'ятки України» «Запорозька Січ: зруйноване та уціліле» на чолі з к.і.н. Апанович О.М. У своїх подальших публікаціях у пресі та наукових виданнях вона звернула увагу української громадськості на стан могили І.Д.Сірка та проблеми її збереження [20, с.9; 26, с.204-206].

13 травня 1990 р. біля могили І.Д.Сірка було проведено урочисті збори активістів Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка, на яких було ухвалено звернення до Верховної Ради УРСР та Кабінету Міністрів УРСР про створення історико-культурної заповідної території, присвяченої запорозькому козацтву [271, с.66; 297; 338, с.125-126] (Дод.В.05.1).

3-5 серпня 1990 р. біля могили І.Д.Сірка відбулось Всеукраїнське свято урочистого відзначення 500-річчя українського козацтва та вшанування пам'яті І.Д.Сірка у зв'язку із 310-ю річницею від дня його смерті. Ця подія стала одним із символів національно-культурного та державного відродження України [271, с. 66].

Під час заходів його учасники вимагали допоховати череп І.Д. Сірка, який у квітні 1990 р. було передано до м.Дніпропетровськ, а потім через місяць – до Нікопольського райвиконкому [568, с.189]. Однак на той час це питання не було вирішено [157]. Громадськість пропонувала збудувати каплицю отаману І.Д. Сірку [357].

Зважаючи на велике виховне значення пам'ятки історії та культури республіканського значення, якою є могила І.Д. Сірка, група архітекторів і скульпторів із м. Запоріжжя на чолі з Гавриловим І.М. створила ескізний архітектурний проект її реконструкції та музеєфікації [713]. Однак щодо його розгляду місцеві органи влади так і не ухвалили жодного рішення.

Не отримало належної підтримки в парламенті України звернення голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Академіка НАН України Толочко П.П. до комісії з питань культури і духовності Верховної Ради України про виділення коштів на проектування й спорудження першої черги меморіальних комплексів, пов'язаних з історією запорозького козацтва в Херсонській і Дніпропетровській областях, зокрема історико-культурного заповідника «Чортомлицька Запорозька Січ» у селі Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області [296, с. 218].

Спробу ініціативної групи бізнес-проекту Міжнародного відкритого акціонерного товариства «Січ відроджена», із запланованим обсягом статутного капіталу в 500 мільярдів карбованців, створити козацький меморіально-туристичний комплекс через об'єктивні і суб'єктивні причини не було реалізовано [16, с.96; 44].

05 серпня 1997 р. Нікопольська районна рада ухвалила рішення передати череп І.Д.Сірка із Нікопольського райвиконкому до Дніпропетровського державного історичного музею ім. Д.І. Яворницького [271, с.66]. Обговорення цього питання в місцевій, а потім в республіканській пресі не могло не викликати негативної реакції представників української громадськості (Дод.В.08.1; Дод.В.08.2). Ось чому Нікопольська міська науково-практична конференція «Початок Хмельниччини», присвячена 350-річчю початку

визвольної війни українського народу середини XVII століття, доручила Нікопольському державному краєзнавчому музею порушити клопотання перед вищими й місцевими органами влади України про створення компетентної комісії для ідентифікації черепа І.Д.Сірка і пов'язаних з цим заходів [416, с.146].

Однак Нікопольська райдержадміністрація, незважаючи на видане в серпні 1998 р. головою райдержадміністрації розпорядження, не проявила ініціативи для здійснення вищевказаного завдання. З огляду на це, нікопольські краєзнавці, у тому числі автор дисертації, за підтримки відділу культури Нікопольського міськвиконкому, звернулись з вищезгаданого питання до Уряду України, який доручив Дніпропетровській облдержадміністрації розглянути це звернення [271, с.68] (Дод.В.08.3.; Дод.В.08.4; Дод.В.08.5; Дод.В.08.6).

28 червня 1999 р. відбулася нарада відповідальних працівників управління культури Дніпропетровської облдержадміністрації та музейних фахівців ДДІМ та НДКМ щодо ідентифікації черепа І.Д. Сірка. На підставі вивчених супровідних документів та візуального огляду черепа, що знаходився на збереженні в ДДІМ, було визнано його ідентичність вилученому черепу з могили І.Д.Сірка в листопаді 1967 р., переданого в Москву на антропологічну реконструкцію та повернутого в Україну в 1990 р. Вищезгадана нарада запропонувала органам влади провести допоховання черепа І.Д. Сірка [271, с.68].

Відповідно до наказу Міністерства культури і мистецтв України від 21 вересня 1999 р. за № 579 могилі І.Д.Сірка було надано статус пам'ятки національного значення [518, с.9].

22 червня 2000 р. Міністерство культури і мистецтв України за дорученням Кабінету Міністрів України узгодило клопотання Дніпропетровської облдержадміністрації щодо допоховання черепа І.Д.Сірка. Це стало підставою для ухвалення організаційних документів щодо

проведення ритуалу дозахоронення та реконструкції меморіального комплексу (Дод.В.08.7; Дод.В.08.8; Дод.В.08.9).

Археологічна експедиція Дніпропетровського держуніверситету під керівництвом к.і.н. Ромашки В.А. провела розкопки могили І.Д.Сірка і вилучила із склепу його наявні останки, а також інший череп, підкладений до них у листопаді 1967 р. [555, с.250-252]. Привезений із Дніпропетровська череп І.Д.Сірка та решта останків, що зберігалися до цього часу на кафедрі судово-медичної експертизи Дніпропетровської медичної академії, 17 серпня 2000 р. були розташовані в анатомічному порядку в новій труні [555, с.252]. 21 серпня 2000 р. відбулася численна скорботна церемонія перепоховання останків І.Д.Сірка [271, с.70] (Дод.В.08.10). Одночасно були завершені реставраційно-консерваційні роботи наземної частини надгробного каменю на могилі І.Д. Сірка [4] (Дод.В.11.8).

Події, пов'язані з перепохованням І.Д. Сірка не залишили байдужими громадськість м.Орджонікідзе. У 2001 р. центральна площа міста була названа в його честь [516]. У 2010 р. на ній було споруджено і урочисто відкрито пам'ятки кошовому отаману І.Д. Сірку [3; 643] (Дод.Б.90; Дод.Б.91) (Дод.В.15.1; Дод.В.15.2; Дод.В.15.3).

Керівництво Нікопольської райдержадміністрації 12 вересня 2005 р. видало розпорядження №693-р-05 щодо облаштування та розвитку меморіального комплексу «Могила кошового отамана І.Д.Сірка», однак це розпорядження, як і аналогічне в 1998 р., не було реалізовано [271, с.70] (Дод.В.11.1).

23 травня 2008 р. 15-а сесія Дніпропетровської обласної ради V скликання ухвалила рішення №413-15/V «Про програму розвитку Українського козацтва в Дніпропетровській області на 2008-2012 рр.», одним із завдань якої було визначення охоронних зон могили І.Д.Сірка [271, с.72] (Дод.В.11.2, Дод.В.11.3).

На його виконання наукова частина Нікопольського краєзнавчого музею ініціювала проведення тимчасової стаціонарної виставки «Актуальні

проблеми збереження могили І.Д. Сірка» за участю провідного фахівця із збереження та реставрації кам'яної пластики Сердюка О.С. [4] (Дод.В.11.8).

Постанова Кабінету Міністрів України «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 03 вересня 2009 р. за № 928, до якого було внесено могилу І.Д.Сірка, є нормативно-правовим актом вищого рівня в українській державі, який для органів влади Нікопольського району став підставою для проведення необхідних у повному обсязі пам'ятко-охоронних заходів [520].

Нікопольська археологічна експедиція Нікопольського державного краєзнавчого музею відповідно до звернень органів місцевої влади у 2004 р. та 2006 р. проводила обстеження території, на якій розташована могила І.Д. Сірка [232, с.29-31; 237, с.75-80].

У 2011 р. автор дисертації здійснив археологічне дослідження території пам'ятки «Могила І.Д. Сірка» [29].

Матеріали археологічних досліджень автора біля могили І.Д. Сірка в 2011 р. були складовою частиною роботи по встановленню її охоронних зон та використані ПП «Ареал-центр» під керівництвом головного архітектора Житникова В.В. для складання відповідного проекту охоронних зон пам'ятки «Могила І.Д.Сірка» [239]. Це було пов'язано з тим, що протягом 2009-2010 рр. заплановані заходи Дніпропетровської обласної ради щодо встановлення комплексних охоронних зон пам'ятки національного значення «Могила І.Д. Сірка» не були виконані (Дод.В.11.4; Дод.В.11.5). Нікопольська райдержадміністрація в цей час запланувала заходи щодо збереження надгробного каменю на могилі І.Д. Сірка шляхом його заміни тощо (Дод.В.11.6; Дод.В.11.7).

Депутат Дніпропетровської обласної ради, Генеральний директор НВЦ «Трубосталь» Фельдман О.І. підтримав благодійний фонд «Славетна Січ» у його намірі реалізувати завдання щодо встановлення комплексних охоронних зон пам'ятки «Могила І.Д. Сірка» силами ПП «Ареал-Центр» по узгодженню з

Управлінням культури і туризму Дніпропетровської облдержадміністрації (Дод.В.11.9).

За даними Нікопольського земельного відділу Держкомзему України вищезгадана територія становить 1,0399 га, включаючи ділянку з півдня, на якій знаходився вітряк XIX ст., який спалили невідомі особи в 1993 р. (Дод.А.54).

Безпосередньо могила І.Д.Сірка знаходиться за 50 м від шосе Капулівка – Нікополь, біля підніжжя кургану № 3383. Його розміри: висота – 6,0 м, діаметр – 60,0 м, площа – 2826,0 м² [184, арк.10]. Курган відомий під назвою «Сторожова Могила», оскільки за часів запорозького козацтва з його вершини велося спостереження за віддаленими підходами до Базавлуцької Січі (1594-1638 рр.), Микитинської Січі (1639-1652 рр.), Чортомлицької Січі (1652-1709 рр.). Вищезгаданий курган має задерновану поверхню за винятком вершини, місця сходинок, могили І.Д.Сірка та кільцевої доріжки. Пола кургану розорана зі східної сторони внаслідок інтенсивних сільськогосподарських робіт. Вищеназваний курган археологами не досліджувався.

Пам'ятка «Могила І.Д.Сірка» має такі складові частини:

1. Могила І.Д.Сірка з розмірами наземної частини 1,10x2,03x4,09 м, яку укріплено по контуру гранітними плитами. Її площа – 8,3 м², довжина по периметру – 12,24 м; на західному боці у її підніжжя встановлена гранітна плита з написом про поховання І.Д. Сірка;

2. Надгробна плита, імовірно, другої чверті XVIII ст. з вапняку напівовальної форми, яку перевезено зі старої могили І.Д.Сірка, що розташована зі східного боку сучасної могили. Викарбуваний текст епітафії візуально можна роздивитися і прочитати, але частину літер пошкоджено. Нижня частина надгробного каменю замурована;

3. Постамент (2,3x1,45x1,12 м) із чавунним погруддям І.Д.Сірка (1,34x1,40x1,60 м), на майданчику на вершині кургану (7,60 x 7,60 м

($S=57,56 \text{ м}^2$). На західному боці постаменту вмонтована гранітна плита з написом про І.Д. Сірка.

Від шосе Нікополь – Капулівка до могили І.Д.Сірка веде еспланада. По обидва боки від могили є сходишки, що з'єднуються в майданчик за надгробним каменем з епітафією. Від нього йдуть бетонні сходишки до вершини кургану, де знаходиться на майданчику постамент з погруддям І.Д. Сірка. Поли кургану знівельовані і на них розташована еспланада навколо кургану [194, с. 285] (Дод.Б.57; Дод.Б.58).

Обабіч еспланади, що веде до могили І.Д.Сірка та навколо кургану № 3383 (до його середини), знаходиться парк (дерева, кущі, задернована поверхня), розмір якого 70,0 x 67,0 м. Його огорожено металевим парканом, висотою 1,5 м з північного, південного, західного боку (за винятком вищезгаданої алеї). На північ, схід та південь від кургану «Сторожова могила» – оранка. Праворуч від алеї на відстані 10 м – збудована в листопаді-грудні 2009 р. дерев'яна однобанева православна каплиця, розмірами 5,0 x 5,0 м та висотою 10 м. Ліворуч від алеї на відстані 12 м – збудована в листопаді-грудні 2009 р. дерев'яна сторожова вежа, розмірами 5,0 x 5,0 м та висотою 10,0 м [194, с. 286-287].

У північно-західному куті паркової зони встановлено одноповерхову будівлю розмірами 3x2 м для чергових сторожів, які призначені Покровською сільською радою для охорони. На західному боці від паркової зони розташовано автостоянку розмірами 150x15 м. З південного боку від парку знаходиться майданчик, розмірами 45,0x42,0 м, де передбачалося в 1970-і роки збудувати етнографічний музей. Північний бік вищезгаданого майданчика задерновано [194, с.287].

На ньому встановлено флашток з Державним Прапором України згідно з розпорядженням Президента України в 2008 р. на честь підняття 07 листопада 1988 р. групою мешканців м. Орджонікідзе синьо-жовтого прапора як символу відновлення українського національного руху [271, с.66].

У південній частині відокремлена бордюрами ділянка, розмір якої 17,0х15,0 м, укрита відсівом. Тут знаходиться кам'яний фундамент вітряка висотою 1,70 м, діаметром 3,40 м. Перенесений на це місце в 1968р. вітряк було спалено хуліганам в 1993 р. За 8,0 м від нього на захід знаходиться охоронний знак УРСР встановленого зразка для пам'ятки археології (кургани). Візуальне обстеження показало, що вищезгаданий майданчик займає центральну частину зруйнованого будівельними роботами насипу кургану. Його розміри: діаметр – 30 м, висота – 0,3-0,4 м. Центр кургану – середина лінії між фундаментом млина та охоронного знака [194, с.287].

Встановлено, що загальна довжина меж охоронної зони могили І.Д.Сірка складає 595 м.п.; площа охоронної зони – 1,0636 га [184, с.14]. Загальна довжина межі охоронної зони кургану №3383-439,6 м. п. площа охоронної зони пам'ятки – 0,4084 га [184, с.14] Зони охорони пам'ятки могили І.Д.Сірка та кургану №3383 частково суміщаються.

На території пам'ятки національного значення №040010-Н «Могила І.Д.Сірка» встановлено суто консервативний режим щодо збереження кургану, у підніжжя якого знаходиться меморіальна пам'ятка, а також підтримується режим благоустрою. Наявність каплички і сторожової вежі, як зазначають розробники охоронних зон, значно негативно позначаються на композиційно-видовому впливу пам'ятки, а також екранують огляд її основного видового фронту [184, с.13]. Розробники охоронних зон рекомендують демонтувати й перенести вищеназвані споруди за межі території та охоронної зони пам'ятки [184, с.13].

У лютому 2012 р. керівництво благодійного фонду «Славетна Січ» подала на розгляд, погодження і затвердження проєкт вищеназваної пам'яткоохоронної документації, виконаний головним архітектором проєктів Житніковим В.В. (Дод.В.11.10; Дод.В.11.13).

Об квітня 2012 р. обласна консультативна рада з питань охорони пам'яток археології, історії, монументального мистецтва та науки і техніки Управління культури і туризму Дніпропетровської обласної державної

адміністрації розглянула проєкт комплексних зон охорони пам'ятки історії національного значення «Могила кошового отамана Івана Сірка» (охоронний № 040010-Н) та пам'ятки археології місцевого значення – кургану (охоронний № 3383) [194, с.288] (Дод.В.11.11).

Узгоджений начальником обласного управління культури Дніпропетровської ОДА Першиною Н.Г. «Проєкт комплексних зон охорони «Могили І.Д.Сірка» було розглянуто методичною радою з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури України 17 травня 2012 р. Наданий «Проєкт» було схвалено та рекомендовано до погодження й затвердження в установленому порядку [194, с.288-289] (Дод.В.11.12).

Це стало підставою для видання наказу міністра культури України М.А. Кулиняка від 12 червня 2012 р. за № 604 «Про затвердження науково-проєктної документації щодо меж і режимів використання охоронних зон пам'ятки історії національного значення «Могила кошового отамана Івана Сірка» та пам'ятки археології місцевого значення «Курган» [194, с. 289] (Дод.В.11.14).

У 2014 р. фахівці Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей склали паспорт пам'ятки [485]. Таким чином, завершився важливий етап по створенню пам'ятко-охоронної документації святині козацького краю та всієї України, який тривав 49 років.

Висновки до розділу 3

З огляду на вищевикладене про залишки поховань і цвинтарів запорожців, є всі підстави стверджувати, що вони стали об'єктами свідомого чи несвідомого нищення у XIX-XX ст.ст. За часів Російської імперії надмогильні хрести стали будівельним матеріалом для місцевих маєтків та садиб. За часів радянсько-комуністичної влади, незважаючи на проголошений принцип збереження культурної спадщини, жоден із цвинтарів, виявлених у 1920-ті рр. у с. Капулівка і с. Покровське, не був паспортизований [584, с.1]. Під час будівництва Каховського водосховища їх практично поглинули його

води. А ті, що не були затоплені, згодом були повністю знівельовані або використовувались для пізніх поховань.

Також є підстави зробити висновок, що могила І.Д.Сірка через вплив зовнішніх факторів зазнала руйнівної дії, переміщення і перепоховання у 1967 р. та 2000 р. Останнє перепоховання не обійшлося згодом без критичного зауваження щодо відсутності проведення при цьому генетичних досліджень [364, с. 182].

Історична ретроспектива долі могили І.Д. Сірка показала надзвичайно уповільнене виконання планових завдань пам'яткоохоронної роботи щодо її збереження. Ці обставини призвели до появи навколо території розташування пам'ятки приватного землеволодіння, яке унеможливило на початку ХХІ ст. реалізацію ідеї створення історико-культурного заповідника «Чортомлицька Січ», центром якого могла бути могила І.Д. Сірка. Залишається актуальною проблема збереження її надгробної плити з епітафією та погруддя в зв'язку із впливом зовнішніх факторів.

Могила І.Д. Сірка залишається протягом багатьох років місцем вшанування його пам'яті. Щорічно на початку серпня біля могили І.Д. Сірка відбуваються заходи по вшануванню його пам'яті. Як пам'ятка історії та культури національного значення вона внесена до туристично-екскурсійних маршрутів, учасники яких постійно її відвідують.

РОЗДІЛ 4.
ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ, МУЗЕЇФІКАЦІЇ ТА ВИКОРИСТАННЯ
ПАМ'ЯТОК І ПАМ'ЯТНИХ МІСЦЬ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА
НІКОПОЛЬСЬКОГО КРАЮ

4.1. Нормативно-правові документи щодо дослідження, збереження та охорони пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва Нікопольського краю

За часів Російської імперії державні органи влади та органи місцевого самоврядування не ухвалили жодного нормативно-правового акту щодо обліку відомих пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва на території Нікопольського краю. Винятком було збереження під патронатом православної церкви залишків культового начиння останньої Січової Святої Покрови Божої Матері церкви, яке знаходилось у храмах Катеринославської губернії, зокрема Свято-Покровської церкви м. Нікополь [320, с.533-538].

Після повалення Російської імперії і завершення національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. на більшій частині території України утвердився комуністично-радянський лад.

У першій половині 1920-х рр. у Радянській Україні керівництво Компартії розпочало політику "українізації". У цих умовах правовою основою для збереження культурної спадщини українського народу став ухвалений у 1922 р. Кодекс законів про народну освіту в Українській СРР. Він містив окремих розділ щодо пам'яток та їх використання в освітньо-виховному процесі в закладах освіти.

16 червня 1926 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет та Рада Народних Комісарів УСРР ухвалили спільну Постанову про «Положення про пам'ятки культури і природи», яка стала першим актом загальнонормативного значення, відповідно до якої облік, дослідження, охорона й утримання пам'яток були закріплені за народним комісаріатом освіти УСРР.

На території Нікопольського краю розпочалася робота по здійсненню пам'яткоохоронних заходів. Наукове забезпечення надавав Нікопольський музей витончених мистецтв, у план роботи якого в галузі археології було включено обстеження території Томаківської Січі [493, с.9].

Серед пам'яток запорозького козацтва Криворізької округи, зареєстрованих Українським комітетом з охорони пам'яток матеріальної культури при Наркоматі освіти УСРР 23 липня 1927 р., були такі об'єкти:

1. В м. Нікополь - запорозькій курінь 1763 р. на території І-ї трудової школи (необхідні охоронні заходи – здійснити консервацію й нагляд) (Дод.Б.10.);

2. У с. Покровському - Покровська Нова Січ (1734-1775 рр.) (необхідні охоронні заходи – консервація, нагляд, вивчення шляхом розкопок);

3. В с. Капулівка - надгробний пам'ятник Івана Сірка (здійснювати охорону й нагляд);

4. У с.Капулівка - Чортомлицька Січ (здійснювати охорону й нагляд) [589, арк 1].

Також є повідомлення Петражицького А. та Дмитрова А.В. про надання укріпленням на о. Томаківка статусу заповідника під охороною Нікопольського музею [492, с.34; 171, с.152]. Однак на сьогодні багаторічні пошуки документів щодо створення заповідника на о. Томаківка безуспішні.

Боротьба Компартії проти проявів українського буржуазного націоналізму в 1930-ті – 1940-і рр. загальмувала заходи з вивчення та охорони пам'яток запорозького козацтва на території Нікопольського краю. Так, органами НКВС у 1937 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності було арештовано та репресовано активіста музейної і пам'яткоохоронної роботи у м. Нікополь, директора трудової школи №1 Півня М.Г. [46, с.148].

Під час Другої світової війни 1939-1945 рр. територія Нікопольського краю була місцем широкомасштабних бойових дій, що призвело до знищення культурних пам'яток, серед яких - запорозький курінь на території СШ №1 (колишньої 1-ї трудової) м. Нікополя [46, с.148].

У 1954 р. керівництво КПРС оголосило про урочисте святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією [610]. Комуністичні ідеологи офіційно визнали військову силу козацтва та Запорозьку Січ, яка зіграла прогресивну роль в історії українського народу [610, с.6-7]. Це положення стало основою для офіційних наукових досліджень з даної теми та пам'яткоохоронної роботи щодо пошуку та обліку пам'яток козацької доби в Україні.

У «Списке исторических памятников, связанных с освободительной войной украинского народа 1648 - 1654 гг. против угнетения польской шляхты, находящейся на территории Днепропетровской области», укладеного обласним управлінням культури в 1954 р. наведені, зокрема, такі дані:

«3.Гор. Никополь, Никитский Рог - место расположения Никитской сечи - лагерь запорожских казаков, откуда Богдан Хмельницкий выступил под Желтые Воды.

4. Село Капуловка Никопольского района - на левом берегу реки Подпольной сохранились остатки Чертомлыцкой сечи.

5. В селе Капуловка Никопольского района находится могила запорожского кошевого Ивана Сирка.

6. В селе Покровском братская могила запорожцев» [588, арк. 19].

Нікопольський міський відділ культури у своєму звіті про стан і охорону пам'яток культури, історії, археології та мистецтва за 1953 р. конкретизував, що «историческим местом, связанным с освободительной борьбой украинского народа против польских захватчиков 1648-1654 гг. можно считать - это остатки Никитинской Сечи /между р. Днпром и речкой Лапинкой/, откуда по историческим документам / указание Большой Сов. энциклопедии и др. / начал свой поход Богдан Хмельницкий, где был он выбран Гетманом. Памятника или обелиска на этом месте нет» [467, арк. 16].

Нікопольський районний відділ культури у своєму звіті про стан обліку та охорони пам'яток історії, археології та мистецтва за 1953 р. повідомив обласному управлінню культури про взяття на облік чотирьох історичних місць, пов'язаних з визвольною війною українського народу 1648-1654 рр.:

«Чертомлыцкая Сечь возле с. Капуловка на берегу р. Подпольная, могила кошевого атамана Запорожской Сечи И. Сирка в Капуловке, могила казачьего атамана Ив. Каписа в с. Покровском, запорожская церковь в с. Покровском» [103, арк. 31].

Питання про увічнення пам'яток козацької доби в Україні, у т.ч. Нікопольського краю, розглядалося на найвищому рівні влади - Президії ЦК Компартії України та особисто першого секретаря ЦК КПУ Кириченка О. І. На засіданні вищого партійного органу 13 квітня 1954 р. було ухвалено постанову про необхідність допрацювати Постанову щодо встановлення меморіальних дошок в історичних місцях визвольної війни 1648-1654 рр. [514, арк. 6, 34] (Дод.В.01.1; Дод.В.01.2).

29 квітня 1954 р. Президія ЦК КПУ ухвалила постанову № 3-з «Про встановлення меморіальних дошок на історичних місцях, пов'язаних з визвольною війною українського народу 1648-1654 рр.», відповідно до якої було ухвалено остаточну пропозицію Міністерства культури УРСР про встановлення тринадцяти меморіальних дошок, а також затверджено тексти написів на них. Міністерство культури УРСР зобов'язали до 15 травня 1954 р. виготовити і встановити вищезгадані меморіальні дошки [515, арк. 7].

Відповідно до названої постанови в м. Нікополь на триметровому гранітному пілоні необхідно було встановити меморіальну дошку з білого мармуру розміром 60x80 см з таким текстом: «На цій місцевості знаходилась Запорозька (Микитинська) Січ. У 1648 р. в Січі запорозькі козаки обрали Богдана Хмельницького гетьманом України» [515, арк. 74].

У с. Капулівка Нікопольського району біля могили кошевого атамана І.Д. Сирка необхідно було встановити аналогічного виду пілон з дошкою та таким текстом на ній: «На цій місцевості знаходилась Запорозька Січ, яка була центром запорозького козацтва і відіграла прогресивну роль в історії українського народу» [515, арк. 74].

Перед місцевими органами влади було поставлено окреме завдання – впорядкувати територію могили кошового отамана І.Д. Сірка, на що було виділено 10 000 крб. [515, арк. 74].

Рішення виконавчого комітету Нікопольської міської ради депутатів трудящих від 18 травня 1954 р. за №702 про утворення площі ім. Б. Хмельницького стало першим заходом щодо відзначення 300-річного ювілею в м. Нікополь [460, арк. 269].

30 травня 1954 р. в м. Нікополь на площі ім. Богдана Хмельницького було урочисто відкрито гранітний пілон з вищеназваною меморіальною дошкою, який і до сьогодні є фактично першим і єдиним в Україні, що увічніює не тільки місце Запорозької Микитинської Січі, але й вікопомну подію вручення козацькою радою гетьманських клейнодів Богдану Хмельницькому, яка має важливе історичне значення у вітчизняному пам'яткознавстві (Дод.В.01.5). У той же день в с. Капулівка біля могили І.Д. Сірка було урочисто відкрито пілон з меморіальною дошкою, присвячений Запорозькій Січі [271, с. 64; 389].

В 1955 р. в м. Нікополі відкрили пам'ятник Богдана Хмельницького (авт. І.П. Кавалерідзе) [227, с.16].

У 1956 р. на пілоні біля могили І. Д. Сірка встановлено погруддя кошового отамана, виготовленого за образом Івана Сірка з відомої картини І. Ю. Рєпіна «Запорожці». Автори погруддя - скульптори А. Ситнік, А. Білик, С. Душовенко; майстри - ливарники Дніпропетровського металургійного заводу ім. Леніна Н. Заливакін, С. Темкін, І. Шишалов [486, с. 3].

Одночасно з цими подіями відбувалось будівництво Каховської ГЕС та створення однойменного водосховища. У м. Нікополь під час будівництва дамби було зруйновано курінь запорозького козака Білого, підірвано церкву в с. Покровському, затоплено водами Каховського водосховища місця Базавлуцької, Чортотлицької та Нової Запорозьких Січей [46, с. 147].

У 1963 р. Міністерство культури Української РСР за участю широкої громадськості розпочало широкомасштабну роботу з обліку пам'ятників

археології, історії та мистецтва, яка не мала аналогів у Радянському Союзі. Із загальної кількості взятих на державний облік та під охорону 22 355 пам'яток було визначено 374, які мають республіканське значення [174, арк. 62].

21 липня 1965 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову № 711 «Про затвердження списку пам'яників мистецтва, історії та археології». До названого списку серед пам'яток козацької доби України по Дніпропетровській області було внесено могилу кошового отамана І. Д. Сірка [526, с.90] (Дод.В.03.2; Дод.В.03.3).

31 серпня 1965 р. Президія ЦК КПУ розглянула й ухвалила рішення «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва», де першим пунктом було зазначено таке: оголосити острів Велика Хортиця Державним історико-культурним заповідником. У п. 2 названої постанови було зазначено: «Раді Міністрів УРСР вирішити в установленому порядку питання про спорудження в перспективі на острові Велика Хортиця та в місцях, зв'язаних з історією запорозького козацтва пам'ятних знаків» [542] (Дод.В.02.1).

6-го вересня 1965 р. вищезгадану постанову ЦК КПУ як цілком таємну було зареєстровано (122-3 Протоколу № 92) і направлено спецпоштою до Ради Міністрів УРСР [242, с. 271].

Після проведення підготовчих заходів 18 вересня 1965 р. Голова Ради Міністрів УРСР І. Казанець та керуючий справами Ради Міністрів УРСР К. Бойко підписали постанову Ради Міністрів УРСР № 911 «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією Запорозького козацтва», яку було офіційно оприлюднено [242, с. 271-272; 543] (Дод.В.02.2; Дод.В.02.3; Дод.В.02.4; Дод.В.02.5).

Згадана постанова стала правовою основою для діяльності істориків, архітекторів, краєзнавців та тих, хто прагнув зберегти пам'ять про козацьку славу України. Відповідно до п. 2 названої постанови: «Міністерству культури УРСР, Держбуду УРСР, Держплану УРСР, Міністерству фінансів УРСР, Академії наук УРСР, творчим спілкам - архітекторів, художників і

письменників України разом з облвиконкомами до 1 квітня 1966 р. подати Раді Міністрів УРСР пропозиції про спорудження в перспективі в різних місцях республіки, зв'язаних з історією Запорозького козацтва пам'ятних знаків» [242, с. 272]

Керівництво АН УРСР ухвалило рішення про залучення відповідних наукових установ на виконання вищеназваної урядової Постанови [553].

У квітні 1966р. керівництво Міністерства культури УРСР, Академії наук УРСР, Держбуд УРСР доповіло Раді Міністрів УРСР про хід виконання урядової Постанови від 18 вересня 1965 р. № 911 та запропонувало відзначити пам'ятними знаками:

- 6 місць, де були розташовані Запорозькі Січі;
- 4 – де відбувалися традиційні козацькі ради;
- 39 місць бойової слави запорозьких козаків;
- 7 місць, де були центри запорозьких паланок;
- 10 місць колишніх укріплень та сторожових постів запорозьких козаків;
- 6 місць колишніх запорозьких переправ та перевозів;
- 35 місць, де були розташовані поселення запорозьких козаків;
- 14 пам'ятників архітектури, пов'язаних з історією запорозького козацтва;
- 8 запорозьких кладовищ та окремих могил запорозьких козаків.

Держбудом УРСР було виготовлено карту-схему розміщення історичних місць, де потрібно встановити пам'ятні знаки [295, с.51-52]. Серед них - м. Нікополь, с. Городище, с. Капулівка, с. Покровське, де були Запорозькі Січі [295, с.54].

З метою популяризації ідеї збереження культурної спадщини українського козацтва і Запорозьких Січей старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР к.і.н. Апанович О.М. виклала її основні положення в «Українському історичному журналі», а також в інших виданнях [21].

Відповідно до рішення виконкому Дніпропетровської обласної Ради депутатів трудящих № 618 від 8 серпня 1970 р. пам'ятник Б. Хмельницького та пілон з меморіальною дошкою про перебування на території м. Нікополь Микитинської Запорозької Січі та обрання в ній Б. Хмельницького гетьманом України - були взяті на державний облік та під охорону. Наукові працівники Нікопольського краєзнавчого музею в 1975-1976 рр. для вищезгаданих пам'яток уклали паспорти та облікові картки нового зразка [487; 488]. На той момент охоронні зони жодної з названих пам'яток не були встановлені, паспорти мали окремі недостовірні дані щодо них.

Держбуд УРСР і Міністерство культури УРСР планували на території Нікопольського краю встановити в 1971-1975 рр. пам'ятні знаки, присвячені запорозькому козацтву [567, арк.13]. Серед них, зокрема, були такі:

№ з/п	Місце спорудження	Історична довідка	Коли має споруджуватися
12.	м. Нікополь	Місце, де знаходилась Микитинська Запорізька Січ, яка існувала з 1638 по 1652 роки. У цій Січі козаки обрали Б. Хмельницького Гетьманом України.	1972 р.
14.	с. Городище (територія к/п ім. Орджонікідзе)	У с. Городище знаходиться місцевість, яка зараз іменується «Острів». Тут у першій половині XVIIIст. був острів Томаківка, де з 1568 по 1593 рр. розташовувалась Томаківська Запорізька Січ.	1972 р.
15.	с. Капулівка Нікопольський район	У районі цього села з 1652 по 1709 рр. знаходилась Запорізька Січ, яку називали Чортомлицькою, оскільки вона розташовувалась у гирлі річки Чортомлик.	1972 р.
16.	с. Покровське Нікопольський район	На місці, де знаходилась остання Запорізька Січ (1734-1775рр.)	1972 р.

Проте на початку 1970-х р. ідеологи Компартії фактично призупинили поглиблене вивчення історії українського козацтва та Запорозької Січі, що призвело до повного припинення виконання вищезгаданої Постанови.

Встановлення вищезгаданих пам'ятних знаків у Нікопольському районі не відбулося за вищеозначених причин.

Отже, з огляду на вищеозначене можна констатувати, що правове забезпечення пам'яток козацької доби у радянський період відбувалось лише внаслідок ініціативи партійно-радянських органів влади, які керувалися принципами комуністичної ідеології, а не всебічним науковим вивченням історії запорозького козацтва, центром якого був Нікопольський край. Не зважаючи на вкрай обмежену кількість взятих на державний облік та під охорону пам'яток козацької спадщини інтерес до українського козацтва і Запорозьких Січей не зникав [250, с.140-141; 480].

Тільки під час відзначення 500-річчя українського козацтва влітку 1990 р., що відбувалось з ініціативи Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка та Народного руху України за перебудову, під їхнім впливом Нікопольський райвиконком організував встановлення пам'ятних знаків на місцях розташування Запорозьких Січей – на о. Томаківка, в с. Капулівка, с. Покровському, західному в'їзді гідротехнічної споруди №8, а також на місці старої могили І.Д. Сірка в с. Капулівка та на честь останнього кошового отамана П.І. Калнишевського в с. Покровському (Дод.Б.50, Дод.Б.52, Дод.Б.53, Дод.Б.55, Дод.Б.56, Дод.Б.61).

У липні 1990 р. зусиллями активістів українських національних організацій Нікопольського краю та за підтримки керівництва Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату було створено Курган Пам'яті на честь 500-річчя українського козацтва на перехресті шляхів Нікополь-Кривий Ріг і Нікополь-Капулівка. Також встановлено пам'ятний хрест на о. Томаківка та пам'ятний знак на тому місці, де був зимівник І.Д. Сірка на р.Грушівка (Дод.Б.48, Дод.Б.49, Дод.Б.62, Дод.Б.63).

Громадськість м. Нікополь і Нікопольського району зверталася до вищих органів влади УРСР з проханням надати статус заповідних територій пам'ятним місцям запорозького козацтва [94; 297] (Дод.В.05.1).

Переддень проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. та бурхливий процес українського державотворення на початку 90-х рр. ХХ століття стали потужними факторами формування правової бази охорони культурної спадщини нашої країни, у т.ч. тієї, що належить до часів запорозького козацтва в Нікопольському краї.

Одним із перших заходів всеукраїнського рівня була підготовка й проведення урочистостей в Україні, присвячених 400-річчю народження Гетьмана України Богдана Хмельницького в 1995р., зніційованих за розпорядженням Президента України Л.М. Кравчука в лютому 1993 р. [507].

Під впливом громадських організацій українського козацтва Президент України Л.Д. Кучма підписав Указ від 04 січня 1995 р. за № 14/95 «Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва». Ним, зокрема, було передбачено «відновлення в установленому порядку історичних назв населених пунктів, місцевостей, об'єктів соціально-культурного та іншого призначення, пов'язаних з істо-рією Українського козацтва» та «підкування про пам'ятки історії і культури Українського козацтва, здійснення у відповідних пам'ятних місцях природо-охоронних заходів та сприяння науковій роботі» [511].

У лютому 1995 р. Національна Академія наук України підготувала і направила до Кабінету Міністрів України перелік заходів щодо наукового опрацювання матеріалів з історії українського козацтва на виконання вищезначеного указу Президента України, зокрема розроблені комплексні програми археологічних досліджень пам'яток життя і побуту козаків, місця найвидатніших битв [642, с.32].

28 березня 1995 р. Кабінет Міністрів України розглянув питання про хід реалізації програми заходів щодо відзначення 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького, яку було розроблено на виконання розпорядження Президента України від 19 лютого 1993 р. за №15-93/р. Згідно з матеріалами урядової наради були ухвалені доручення Міністерствам і відомствам, облвиконкомам, зокрема "п.7 Дніпропетровському і Херсонському

облвиконкомам розглянути питання і прийняти рішення про оголошення пам'ятних місць колишньої Чортомлицької, Кам'янської і Олешківської козацьких Січей заповідними територіями з встановленням відповідного режиму охорони пам'яток" [642, с.31-35].

На той час уже було наукове обґрунтування для розгляду цього питання, підготовлене провідним фахівцем Українського товариства охорони пам'яток історії та культури к.і.н. Титовою О.М. [626, с.37-38]. Документальні матеріали щодо розгляду цього питання в Дніпропетровському облвиконкомі не виявлені.

Важливу роль у збереженні напрямів науково-пошукової роботи, вивчення та збереження пам'яток козацької доби мала Постанова Кабінету Міністрів України від 26 січня 1998 р. № 95 «Про відзначення 350-річчя початку Визвольної війни Українського народу середини XVII століття». Серед ухвалених заходів урядового оргкомітету з відзначення в 1998 році цієї вікопомної події, зокрема в п.3 передбачено: «Розглянути питання про створення на базі пам'ятних місць колишніх Чортомлицької, Кам'янської та Олешківської Козацьких Січей історико-культурних заповідників з встановленням відповідного режиму охорони пам'яток» на рівні Дніпропетровської та Херсонської обласних держадміністрацій [506].

На підставі вищезгаданих документів було видано розпорядження Голови Дніпропетровської ОДА від 02 березня 1998 р. за № 63-р «Про відзначення 350-річчя Визвольної війни українського народу середини XVII століття». Ним передбачалося, зокрема, визначити стан усіх пам'ятників козацької доби на території Дніпропетровського, Криворізького, Магдалинівського, Софіївського та Широківського районів. П.16 вищезгаданого розпорядження передбачав: «Розглянути питання про створення на базі пам'ятних місць колишніх Микитинської (м. Нікополь), Томаківської (м. Марганець), Нової Січі (с. Покровське Нікопольського району), Базавлуцької і Чортомлицької (с. Капулівка Нікопольського району) Козацьких Січей історико-культурних заповідників з установленням

відповідного режиму охорони пам'яток» на рівні Нікопольського міськвиконкому, Марганецького міськвиконкому, Нікопольської райдержадміністрації, управління культури облдержадміністрації впродовж 1998-1999 рр. (Дод.В.05.2.; Дод.В.05.3).

Прикладом конкретної реалізації Постанови Уряду України від 26 січня 1998р. за № 95 та виконання Постанови Уряду України від 17 серпня 1998р. за № 1314 «Про заходи щодо подальшого соціального розвитку м. Чигирин та Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» [528]. Організація у подальшому широкомасштабної науково-дослідницької роботи, зокрема археологічних досліджень, реставрації й реконструкції об'єктів культурної спадщини, надали можливість максимально відкрити для громадян України та іноземних гостей у Чигирині резиденцію Гетьмана України Богдана Хмельницького.

На відзначення 400-річчя з дня народження Гетьмана України Б. Хмельницького та 350-річчя початку національно-визвольної війни українського народу сер.ХVІІ ст. під проводом Б.Хмельницького стали науково-практична конференція, наукові розвідки співробітниками Нікопольського краєзнавчого музею місця історичних подій 1648 р. на Запорозжжі [70; 212; 213; 416].

Наступним етапом для створення загальної правової бази для вивчення, збереження та популяризації місць Запорозьких Січей та інших пам'яток запорозького козацтва на території Нікопольського краю стали Укази Президента України:

- від 07 серпня 1999 р. за № 966/99 «Про День Українського козацтва», який став відзначатися в День Святої Покрови Божої Матері [517];

- від 06 жовтня 1999 р. за № 1283/99 «Про положення про Координаційну раду з питань розвитку українського козацтва» [538].

Вищезазначені укази отримали підтримку громадськості Нікопольського краю, яка вшановувала пам'ять про запорозьких козаків.

15 листопада 2001 р. Президент України Л.Д. Кучма видав Указ №1092/2001р. «Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002-2005 рр.» [534]. У відповідних розділах вищенаведеної програми були визначені основні завдання, пов'язані із вивченням та збереженням пам'ятних місць запорозького козацтва в Нікопольському краї, серед яких необхідно назвати найголовніші у розділі II:

«п.9 Створити реєстр об'єктів історико-архітектурної спадщини Українського козацтва; здійснити облік нерухомих пам'яток історії та культури, що перебувають під охороною держави у сфері архітектурно-містобудівної спадщини регіонів України, пов'язаних з історією Українського козацтва.

п.10 Здійснювати заходи щодо реставрації, відбудови, використання за призначенням та охорони пам'яток історії та культури Українського козацтва.

п.13 Упорядкувати могили і поховання, споруди, пам'ятники, що пов'язані з історією Українського козацтва.

п.16 Упорядкувати території та відремонтувати будівлі колишніх Микитинської, Підпільненської, Чортомлицької, Кам'янської та Олешківської Січей, Інгульської, Прогнойської та Кінбурнської паланок».

Для реалізації вищеназваної Національної програми голова Дніпропетровської ОДА видав розпорядження від 22 січня 2002 р. за №18-р «Про обласні заходи щодо виконання національної програми відродження та розвитку Українського Козацтва на 2002-2005 роки». Зокрема, у розділі II «У сфері відродження та охорона заповідних місць, пов'язаних з історією Українського козацтва» п.7 передбачалось одним із завдань проведення роботи з обстеження та впорядкування пам'яток козацької доби – будівель Микитинської, Підпільницької, Чортомлицької Січей (Дод.В.10.5; Дод.В.10.6).

На той час Нікопольська археологічна експедиція Нікопольського краєзнавчого музею розпочала науково-пошукову роботу щодо пошуку залишків укріплень Микитинської Запорозької Січі, фрагмент яких був виявлений у 2002 р. [187; 188; 200; 201; 202].

Після завершення дії Національної програми 2002-2005 рр. Президент України Ющенко В.А. видав 22 травня 2007 р. Указ за № 378 «Про заходи щодо підтримки розвитку Українського козацтва», де зазначалося про те, що необхідно сприяти, зокрема: науково-пошуковій та громадсько-пошуковій роботі для виявлення нових об'єктів з історії Українського козацтва, публікацій, документів з історії України козацької доби; створенню реєстру об'єктів історико-культурної спадщини та здійснення обліку нерухомих пам'яток культурної спадщини, пов'язаних з історією Українського козацтва; реалізації заходів із реставрації, відбудови, впорядкування пам'яток історії і культури Українського козацтва, у тому числі ремонту будівельних споруд колишніх Січей та паланок, зі збереженням природних історичних ландшафтів, де відбувались козацькі битви, розташовувалися Козацькі Січі, паланки та інші об'єкти, пов'язані з історією Українського козацтва [527].

На виконання вищезгаданого Указу Дніпропетровська обласна рада 23 травня 2008 р. ухвалила рішення № 413-15 «Про програму розвитку Українського козацтва в Дніпропетровській області на 2008-2012 роки», у якому, зокрема, було передбачено виділення Нікопольською РДА з обласного бюджету 680 тис. грн. упродовж 2009-2010 рр. на розробку проєкту охоронної зони могили І. Д. Сірка та побудову каплички біля неї [539] (Дод.В.11.2; Дод.В.11.3).

На звернення представників Нікопольської громадської організації «Микитинська Січ» Президент України Ющенко В.А. 01 лютого 2008 р. підписав Указ №78 «Про відзначення в 2008 році 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком національно – визвольної війни українського народу середини XVII століття» [509]. Вищеназаний Президентський указ надав можливість організувати заходи і привернути увагу громадськості до пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва в Нікопольському краї, зокрема до історичного значення Микитинської Запорозької Січі на початку створення Б.Хмельницьким Української козацько-гетьманської держави в 1648р.

17 вересня 2008 р. Кабінет Міністрів України видав розпорядження №1237-р «Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми розвитку Українського козацтва на 2009-2011 роки». Передбачалось, що одним із основних способів розв'язання проблем у сфері розвитку українського козацтва є «наукове дослідження історії Українського козацтва, його ролі в боротьбі за українську державність; підготовка і видання наукових праць, науково-популярних творів з історії Українського козацтва» тощо [541].

Відзначення 360-річчя початку національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. закономірно перейшло наступного року в новий етап заходів, визначених в Указі Президента України Ющенка В.А. від 21 січня 2009р. № 3/2009 «Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних зі створенням Української козацької держави» [510].

Важливою подією в процесі охорони пам'яток запорозького козацтва Нікопольського краю було внесення могили І.Д. Сірка до «Переліку об'єктів культурної спадщини національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», затвердженого відповідною Постановою Кабінету Міністрів України від 03 вересня 2009 р. №928 [490].

Створений весною 2010 р. Кабінет Міністрів України видав 13 серпня 2010 р. розпорядження №1627-р, згідно з яким визнав нечинним розпорядження уряду України від 17 вересня 2008 р. №1237 [505].

Верховна Рада України, враховуючи військово-політичне та культурне значення в історії України діяльності Чортомлицької Запорозької Січі, зокрема героїчні та переможні походи її кошового отамана І.Д. Сірка, ухвалила Постанову від 05 липня 2012 р. №5106–VI «Про відзначення на державному рівні 14 жовтня 2012 року 360-ти річчя заснування Чортомлицької Запорозької Січі та вшанування пам'яті кошового отамана І.Сірка» [508] (Дод.В.11.5). Вищезазвана парламентська постанова для Нікопольського краю була першим знаком уваги з боку вищого законодавчого органу влади України до культурної спадщини запорозького козацтва. Проведення урочистих заходів

по всій Україні і, зокрема, біля могили І.Д. Сірка мало широкий громадський відгук (Дод.В.11.16).

Отже, у незалежній Україні наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. було сформовано певну і достатньо повну нормативно-правову базу для пошуку, вивчення, охорони та використання пам'яток та пам'ятних місць українського козацтва, у т.ч. у Дніпропетровській області та в Нікопольському краї відповідно до Указів і розпоряджень Першого, Другого і Третього Президентів України, Постанов Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України. Проте заходи щодо виконання вищеназваних нормативно-правових документів обласними, міськими і районними органами влади мали обмежений характер унаслідок недостатнього фінансування або його відсутності взагалі.

4.2. Музейні колекції предметів козацької доби Нікопольського краю

Цінним джерелом інформації про пам'ятки і пам'ятні місця запорозького козацтва є музейні предмети козацької доби, які зберігаються в музеях Нікопольського краю, провідним з яких є Нікопольський краєзнавчий музей. Він відкрився 18 травня 1919 р. в м.Нікополі як народний музей витончених мистецтв. Основою його експозиції стали залишки художньої колекції нікопольських поміщиків Нечаєвих. Музей було розташовано в будівлі нікопольського купця С. Гусєва [406, с.12].

За п'ять років діяльності музею в його фондах виокремилась група «Історія, археологія», до складу якої ввійшли зібрані співробітниками музею предмети різних історичних періодів, у т.ч. й часів запорозького козацтва - люльки, сокири, ножі, пістоль, монети, кахлі, якірці, алебарда, казан, шабля, дві срібні чарочки, глечик, баклажка тощо.

У 1925 р. Нікопольський музей витончених мистецтв отримав із Нікопольської Свято-Покровської церкви унікальний комплекс культового начиння останньої Січової церкви в кількості 56 одиниць. Їх походження

простежується тільки за окремими документами музею та публікаціями, оскільки архів церкви не зберігся [246, с. 312].

У 1930 р. фонди музею поповнились надзвичайно цікавими знахідками з південного берега о. Томаківка – трьома козацькими гарматами, які було виявлено на березі р. Річище [246, с. 312].

Усі вищеназвані предмети козацької доби дали можливість дирекції краєзнавчого музею організувати експозиційний зал, присвячений історії запорозького козацтва та Запорозьких Січей.

На початку нацистсько-радянської війни частину козацької колекції музею в серпні 1941 р. було вивезено на Північний Кавказ у м. Модзок, де вона безслідно зникла. Музей працював під час нацистської окупації [580, с. 20-21]. Значну частину музейних предметів було пошкоджено або викрадено. Їх кількість зменшилась від 5000 у 1941р. до 1450 у 1944р.[246, с. 312].

У 1946 р. в Нікопольському краєзнавчому музеї відкрився експозиційний зал, присвячений історії запорозького козацтва на території краю [392, с.16-19].

У 1951 р. Нікопольський краєзнавчий музей став базою для археологічної експедиції з м. Києва по обстеженню місць Запорозьких Січей. Її представники - Копилов Ф.Б. та Апанович О.М. описали зброю та предмети побуту запорозьких козаків, а також ікони, які збереглися [650, с.261]. Після проведення археологічних досліджень у с. Капулівка на місці Чортомлицької Запорозької Січі, частину знахідок було передано до Нікопольського краєзнавчого музею [650, с.261].

З метою поповнення козацької колекції Нікопольського краєзнавчого музею відповідно до наказу Міністерства культури УРСР Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького передав йому комплекс бойових сокир та гарматних ядер XVI-XVIII ст. [246, с.313].

У зв'язку із закриттям Нікопольського краєзнавчого музею з 01 січня 1977 р. на капітальний ремонт, його експозицію, у т.ч. зал, присвячений запорозькому козацтву, було демонтовано [453].

Лише в 1988-1989 рр. у тимчасово пристосованому приміщенні колишньої військової казарми було відкрито у виставочному варіанті музейну експозицію, присвячену історичним періодам від минулого м. Нікополя до сьогодення, у т.ч. запорозького козацтва, на основі експонатів, які зберігалися в його фондах [246, с.313].

Надходження артефактів козацької доби до музею є незначним. Під час шурфування, яке здійснювала Нікопольська археологічна експедиція музею на місцях залишків Микитинської Запорозької Січі в 2002-2007 рр., Свято-Покровської церкви в 2003-2004 рр., 2006-2007 рр. та в м. Нікополі було виявлено окремі предмети козацької доби - цвяхи, підбор чобота, підківка, які було передано до фондів музею [246, с.313].

У 2008 р. Нікопольський краєзнавчий музей опублікував «Перелік музейних предметів, що розкривають козацько-гетьманський період з історії України з фондів Нікопольського краєзнавчого музею» [489]. До нього внесено 44 позиції предметів і груп предметів [489, с.97-102] (Дод.В.18.1).

Головною групою пам'яток козацької доби в Нікопольському краєзнавчому музеї є предмети із Січової Свято-Покровської церкви, у т.ч.:

1. Ікона-ставротека (двобічна) Війська Запорозького Низового, що була виготовлена на його кошти в 1747 р. Про це свідчить різьблений напис кириличним шрифтом по периметру ікони, який подається у сучасній транскрипції: «Сия тяблица до Храму Покрови прчия БЦИ сооружена коштом Всего Войска Запорозкого а старанием ктигора Павла за Атамана Кошового Павла Козилецкого 1747 году мця октября 2 дня» [204, с.118].

Ікона-ставротека є сховищем Хреста. Її основою є срібна масивна овальна пластина - тяблица, у центрі якої вмонтований різьблений кипарисовий хрест.

На лицьовій та зворотній сторонах ікони-ставротеки є гравійовані та вирізьблені малюнки святих образів - Бога-Отця, Святого Духа, Ісуса Христа, Діви Марії, Марії Магдалени, архістратиґа Михаїла та янголів, імператора Костянтина та його матері Олени, архієпископа Макарія.

Вкладний Хрест 1747 р. є видатним твором українського бароко. У Хресті зберігається частка Святого Хреста, на якому був розп'ятий Христос. Про це свідчить напис «У сем кресте животворящее древо». Імовірно, що делегація запорожців Олешківської Січі відвідала в першій чверті XVIII ст. місто Іерусалим, уклонила Гробу Господньому та отримала від Іерусалимського Православного Патріархату святу частку древа Хреста Животворного.

Ікона-ставротека занесена до Реєстру Державного Музейного фонду України як національна реліквія українського народу та його держави. Аналогів ікони-ставротеки у світовому православ'ї до цього часу не виявлено, що дає підставу вважати її унікальною пам'яткою козацької доби України [204, с.117-121] (Дод.Б.105; Дод.Б.106; Дод.Б.107; Дод.Б.108).

2. Аналой. V ст. від Р.Хр. Підставка для читання Євангелія. Виготовлений з дерева, що арабською називається «абонос» (чорне дерево). Складається з чотирьох вигнутих тростин, які вгорі закінчуються змійними голівками, а посередині скріплені невеликим валиком. Усі тростини вгорі з'єднані шматком товстої буйволячої шкіри. Ззовні вони інкрустовані черепахою, річковим перламутром, слоною кісткою. Аналой був подарований Вселенським Константинопольським Патріархатом запорожцям Олешківської Січі. За перказами належав Іоану Златоусту. [17, с.501-509] (Дод.Б.109).

3. Плащаниця 1756 р., яка виготовлена за кошти козака Гаркуші Війська Запорозького Низового. Зшита з двох шматків чорного та малинового оксамиту. У центрі - на чорному оксамиті срібними нитками вишите тіло Ісуса Христа. Навколо його голови - німб, а по кутках - ангели у вигляді людини, орла, бика та лева. Біля підніжжя Спасителя по каймі - вишитий золотом вкладений напис: «сия плащаниця раба Божия Иоанна Гаркуши куреня Тимошевского». Вишито, також тропар: «Благообразній Іосіфь с древа снемь пречистое Тьло твое, плащаницею чтою/ бавив й благоуханми во гробь, новь, закривь положи». Малинові краї плащаниці оздоблені ажурним рослинним

орнаментом, шитим золотом, у який вплетені (по кутках і з обох боків) зображення голів жінок-мироносиць, написаних олійними фарбами. Україна. [13, с.158-160] (Дод.Б.110).

4. Хрест з бані Микитинської Січової Свято-Покровської церкви. За легендою, виготовлений запорозькими ковалями. Угорі на перехресті хреста колоподібне зображення сонця, а в нижній його частині - зображення півмісяця, перевернутого догори, під ним – металева куля. Основа суцільна, відлита, донизу розширена й закруглена. На кінцях - оздоблення, які мають фігурну форму. Між двома раменами хреста - орнамент у вигляді хвилястої лінії. Залізо, лиття, карбування. Виготовлений на Запорозжжі в Січі. Середина XVII ст. [361, с.254-255] (Дод.Б.111).

5. Било з Січової Свято-Покровської церкви. Використовувалось як дзвін. Металева квадратна дошка з опором для підвішування угорі. Використовувалась для дзвону «на сполох», тобто сповіщала сигнал тривоги для запорозьких козаків під час нападів татар, для збору козаків на січову раду тощо. Виготовлено в Україні невідомим ковалем у XVIII ст. [489, с.101, п.33].

Окремої уваги заслуговує бронзовий дзвін з Нікопольської Свято-Покровської церкви. Він має форму перевернутого циліндра, закругленого вгорі й розширеного донизу. Угорі до дзвону прикріплено петлеподібну хрестовину для підвішування. На верхній зовнішній частині дзвону по колу насічкою зроблено напис, який подається в сучасній транскрипції: «Сей звон сделан к Никопольской покровской церкви фундаторами Яковом и Иваном Шиянами всем обществом старанием священника Григория Деева, 1790 года». Поверхня дзвону вгорі оздоблена рослинним орнаментом. На сьогодні вищеназваний дзвін знаходиться на дзвіниці Спасо-Преображенської церкви в м. Нікополі [320, с.533] (Дод.Б.38).

Вказані нижче групи предметів козацької доби у фондах Нікопольського краєзнавчого музею поділяються на три групи:

1. «Озброєння» - до цієї групи входять кремнійові замки від пістолетів та рушниць, бойові сокири XVII- XVIII ст. (6 од.), наконечники списів, алебарди, якірці, кулі рушничні (27 штук), гарматні ядра (11 штук), спис, шабля XVII ст., порохівниця, тромбон, рушниця - яничарка, пістолі (3 шт.), рушниці (2 шт.). Окремо слід назвати гармати - фальконети (3 шт.), мортира, човнова гармата, які належать до XVI-XVIII ст. [246, с.315] (Дод.Б.113).

2. «Історико-побутова» - речі побуту та знаряддя праці запорожців: кахлі та їх фрагменти, фляга скляна, гудзики, пляшки, штоф, скоби залізні, грузила й гачки рибальські, наперсток для шиття, кремій від огнива, замки навісні, фрагменти посуду, пряжки залізні, зразки залізної руди, кістяні предмети, люльки козацькі, цегла будівельна, ножиці, ключ, підковки. Унікальним є сволок із запорозького куреня з орнаментом і написом, який подається в сучасній транскрипції: «І поспешенієм сина и совершенієм Святого дух сооружен дом сей старанієм і коштом раба Божия Григорієм Леонтієвічем Потоцьким его милостію паном сотником Кишенським року 1733» [246, с.315].

2. «Художня» - портретний живопис: картина у стилі українського бароко «Козак Мамай» XVIII ст., акварельні портрети братів Якова та Івана Шиянів - копії оригіналів, створених на замовлення парафії Нікопольської Свято-Покровської церкви в 80-х рр. XVIII ст. і вивезених до музею Одеського товариства історії та старожитностей [246, с.315] (Дод.Б.39; Дод.Б.40; Дод.Б.112).

Більшість предметів козацької доби представлено в постійно діючій експозиції Нікопольського краєзнавчого музею [69].

У лапідаріумі Нікопольського краєзнавчого музею знаходяться чотири козацькі хрести грецького типу. Один із них був встановлений на могилі козака Мукосія, померлого в 1732 р. Могила вищеназваного козака у с. Кут була описана в працях Д.І. Яворницького [177, с.218] (Дод.Б.103; Дод.Б.104). Інші хрести мають епітафії, тексти яких частково пошкоджені.

Ікона-ставроетка Війська Запорозького Низового 1747 р. експонувалась за межами музею двічі - на Першому Всеукраїнському музейному фестивалі «Музеї третього тисячоліття» у м. Дніпропетровську в 2005 р. та на Всеукраїнській виставці «Шедеври сакрального мистецтва України XVI- XVIII ст.» у національному культурно-мистецькому та музейному комплексі «Мистецький арсенал» у м. Києві в 2010 р. [205; 206; 207].

Баневий хрест Січової Свято-Покровської церкви експонувався на Всеукраїнській виставці «Історія Державного Герба України» в Запорозькому обласному краєзнавчому музеї в 2018 р. [309].

Фото предметів Нікопольського краєзнавчого музею: ікона-ставроетка Війська Запорозького Низового 1747 р., Аналой Іоана Златоуста, баневий хрест Микитинської Січової Святої Покрови Божої Матері церкви, било Нової Січової Свято-Покровської церкви, плащаниця 1756 р. та плащаниця XVIII ст., чотири епітрахілі, ризи, стародруки з Січової Свято-Покровської церкви, зброя запорожців, а також дзвін, відлитий на кошти козаків братів Івана та Якова Шиянів для Нікопольської Свято-Покровської церкви та інші були опубліковані В. Недяком - автором проекту ілюстрованої історії українського козацтва - в унікальному виданні «Україна - козацька держава» [644, с.83-85, 98-101, 240, 872]. Колекція пам'яток козацької доби в Нікопольському музеї є однією з найцінніших колекцій в Україні, яка викликає особливий інтерес у мешканців Нікопольського краю та його гостей.

Чимало предметів козацької старовини, виявлених Яворницьким Д.І. на території Нікопольського краю наприкінці XIX - на початку XX ст., були передані до Катеринославського обласного музею ім. О.М. Поля. У музейному каталозі, виданому в 1910 р., є спеціальний розділ «XI. Древності Запорозькія» [323, с.135-166].

У переліку запорозької старовини зазначено 765 різноманітних предметів, значна кількість яких відноситься до знахідок на території Запорозької Січі в с. Капулівка та с. Покровське – предмети побуту, зброя, речі із поховань запорожців, будівельні матеріали та їх рештки. Значна

частина вищеназваних експонатів загинула під час Другої світової війни [340, с.15].

Згідно з каталогом козацьких старожитностей Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького в його колекції знаходяться такі предмети, що мають відношення до запорозького козацтва та Запорозьких Січей на території Нікопольського краю:

1. Із архівних матеріалів – рапорти кошового отамана Війська Запорозького Низового П.І. Калнишевського часів Нової Січі до державної влади Російської імперії, Глейти (охоронні грамоти) і Коша Нової Січі козакам Війська Запорозького низового [340, с.26-27].

2. Церковні стародруки XVIII ст. із Нікопольських церков [340, с.46-47].

3. Картографічні матеріали, на яких є зображення регіону Базавлуцько-Томаківського межиріччя [340, с.54].

4. Культове начиння із Свято-Покровської церкви часів Нової Січі – ризи, спітрахіль, аналой, 4 плащаниці (передані з Нікопольського краєзнавчого музею), ікона Покрова Пресвятої Богородиці із запорожцями (копія ікони), хрести натільні. Кам'яний хрест з могили отамана Сергіївського куреня Івана Каписа, вивезеного із с. Покровського, хрест з могили козака Шербинівського куреня Федора Товстоного із с. Капулівки [340, с.62, 68-72, 74-75; 630, с.35].

5. Групи «Зброя» - гармата XVII ст., яку знайдено в 1870-х рр. в районі м. Нікополя, 4 ядра з с. Покровського (Нікопольський район) і ядро з о.Томаківка [340, с.94, 101, 103].

6. Предмети історико-побутової групи - 2 люльки і чорнильниця, знайдені на Чортомлицькій Січі у с. Капулівці Нікопольського району; посудина, знайдена на місці Нової Січі у с. Покровському, а також пряслиця, кахлі тощо [340, с.109, 113, 125, 129, 136, 139].

7. Художні твори - копії портретів колишніх запорозьких козаків, ктиторів Нікопольської Свято-Покровської церкви Івана і Якова Шиянів у 1780-х рр., написані художником В.О Строменком, малюнки запорозької хати в с.Капулівка, малюнок «Чортомлицька Січ» художника П.А. Левченка

(1912 р.), будинок кошового отамана В.Г. Сича в м. Нікополі, малюнок запорозького куреня в м. Нікополі художника В.С. Солянка [340, с.148, 151, 153]. Також є літографія пам'ятника І.Д. Сірка в с.Капулівка [340, с.156].

8. Серед скульптур варто назвати тиражоване погруддя кошового отамана І.Д.Сірка, створеного в лабораторії пластичної антропологічної реконструкції при Інституті етнографії АН СРСР Лебединською Г.В. [340, с.155].

9. Фото із колекції Д.І.Яворницького, на яких зафіксовано церкви м. Нікополя, с. Покровського та с. Шолохово. Особливу цінність має світлина із зображенням запорозької Свято-Покровської церкви у м. Нікополі, збудованої в 1795 р. за образом січового храму. У 1890 р. її було розламано [340, с.161]. Також є фото старовинних хрестів на цвинтарях м. Нікополя, якір запорозького човна, знайденого у с. Покровському, культове начиння із Нікопольської Свято-Покровської церкви: престольний хрест, ризи, аналой, напрестольні хрести, запорозький дзвін, літографії [340, с.161-164].

Створена в 1970-і рр. експозиція Дніпропетровського Національного історичного музею ім. І.Д.Яворницького, присвячена запорозькому козацтву, доповнює уявлення екскурсантів про духовну культуру запорозького козацтва і, зокрема, козацьку історію Нікопольського краю.

Цікаві артефакти виявили науковці Національного заповідника «Хортиця» під час підводних археологічних пошуків у 2003 р. та 2005 р. біля с. Покровського на місці останньої Запорозької Січі - уламки залізних предметів побутового призначення, кахлів, люльок тощо [160, с.16-20; 690, с.32].У колекції заповідника є два сволоки часів Нової Січі із куренів, що залишились у с.Покровському. Вони були описані і вивезені Д.І. Яворницьким у Катеринославський музей. Вже у радянські часи їх передали в заповідник [442, с.243-245].

В експозиції КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» представлені предмети козацької доби, знайдені науковцями музею в с. Капулівці та с. Покровському– кам'яні гарматні ядра XIV-XVI ст., люльки,

кресало, підкови, глечик, кухоль, мундштук від трубки [685, с.12-19] (Дод.В.18.2).

Експозиційні розділи, присвячені історії запорозького козацтва, представлені у таких музеях Нікопольського краю: міському історико-краєзнавчому музеї ім. Занудька М.А. у м. Покров, народному історико-краєзнавчому музеї ім. П.І. Калнишевського в с.Покровському, шкільному музеї історії с. Капулівки, Марганецькому міському історико-краєзнавчому музеї.

Особливо треба відзначити той факт, що в перші роки своєї роботи історико-краєзнавчий музей м.Орджонікідзе не мав навіть експозиції, присвяченої запорозькому козацтву [284]. В експозиціях вищезазначених музеїв, як правило, представлені знахідки – широко поширені предмети козацького побуту й праці (люльки, кулі, цяхи, кахлі, уламки зброї тощо). Виняток складає дворучний кухоль-побратим у Покровському музеї ім. П.І. Калнишевського [406, с.33-42].

З огляду на вищезначене можна констатувати, що колекції предметів козацької доби, які зберігаються в Нікопольському краєзнавчому музеї та музеях Нікопольського краю, мають важливе значення у соціокультурній сфері регіону. Представлені в постійно діючій експозиції музеїв, вони викликають великий інтерес не тільки в нікопольців, а й у гостей міста та краю, які знайомляться з нею як в індивідуальному порядку, так і у складі туристично-екскурсійних груп.

4.3. Проблеми літочислення населених пунктів Нікопольського краю, заснованих запорозьким козацтвом

Одним із питань національно-культурного відродження українського народу є визначення його ролі в освоєнні території власної держави, усунення фальсифікацій і перекручень щодо його першості протягом усієї своєї історії. Це має також і правовий аспект, тому що вищі і місцеві керівні органи сучасної адміністративно-територіальної системи України повинні

використовувати об'єктивні історичні дані про виникнення і розвиток населених пунктів України, зміни правового статусу та науково обгрунтовані дати їхнього заснування тощо. Зокрема, у 1980-х рр. час надання категорії міст отримало своє відображення в офіційному довіднику Президії Верховної Ради Української РСР – «Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій» [645]. У ньому подано довідки про населені пункти у всіх областях республіки, а міста всіх категорій мають вказівку про рік віднесення їх до певного статусу - республіканського, обласного та районного підпорядкування.

Певна історична і правова джерельна база для вивчення питання про заснування міських і сільських населених пунктів України представлена у такій фундаментальній праці як 26-ти томна «Історія міст і сіл Української РСР», укладеної в 1965-1984 рр., різноманітних збірниках історичних документів, публікацій правових актів як давнього часу - України-Русі, Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського, Королівства Польщі, Речі Посполитої, Української козацької держави, Російської імперії, так і вищих органів державної влади й управління СРСР, УРСР, з 1991 р. - Української самостійної держави тощо. Також цей багатий матеріал вивчається і аналізується представниками органів влади, юристами, архітекторами, істориками, краєзнавцями з різних методологічних позицій. Зокрема, науковці по – різному використовують історичні та правові акти давнини, нового і новітнього часу щодо встановлення дати заснування або літочислення населеного пункту. Тому цілком логічним є виникнення дискусії з даної проблеми.

Відомості про адміністративно-територіальний устрій Української РСР, подані в довідниках Президії Верховної Ради УРСР у 1968-1987 рр. про віднесення до категорій міста міських населених пунктів Дніпропетровської області обласного підпорядкування, свідчать про їх певну неузгодженість з офіційними заходами по відзначенню урочистих дат із заснування населеного пункту. Наприклад, Дніпропетровськ віднесено до категорії міста в 1783 р., а

200-річчя його заснування відзначали в 1976 р.; Кривий Ріг – у 1926 р., проте 200-річчя - у 1975 р.; Нікополь – у 1782 р., а 200-річчя - у 1980 р.; Павлоград – у 1797 р., відзначали 200-річчя в 1984 р. [645, с.50; 252, с.95].

Вивчення та аналіз історичних джерел і наукової літератури показує, що вищезгадані міста об'єднує одна суттєва риса: вони розвинулись із старовинних поселень Війська Запорозького, яке освоювало придніпровські степи в XVI-XVIII ст. [221; 257]. Вольності Війська Запорозького Низового – територія останньої української козацької республіки - були захоплені військами Російської імперії в червні 1775 р., що означало завершення державного періоду існування українського народу. Це дає обґрунтовано поставити під сумнів дати офіційного літочислення вищезазначених міст Дніпропетровської області згідно з нормативно-правовими актами Російської імперії та дати урочистого проведення їх ювілеїв. Зокрема, наприкінці існування СРСР після проголошення незалежності України історики та краєзнавці розпочали всебічний розгляд питання про дату заснування м. Дніпропетровськ [315; 316; 428].

В Українській РСР щодо правового статусу міст чинним був такий документ – «Положення про порядок перетворення, обліку, найменування і реєстрації населених пунктів, а також розв'язання деяких інших адміністративно-територіальних питань в Українській РСР», затверджений Указом Президії Верховної Ради УРСР 28 червня 1965 р. [502]. Після прийняття Конституції Української РСР у 1978 р. - «Положення про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою в Українській РСР» від 12 березня 1981 р. [501]. Обидва вищезгадані «Положення» ніяким чином не регламентували визначення дати заснування населених пунктів. Тому визначенням пам'ятної дати - початку існування міст у УРСР займалися обласні комітети Компартії та обласні ради народних депутатів. Від них подавались клопотання про відзначення ювілейної дати у вищі партійні та державні органи УРСР та СРСР. Відповідно до результатів розгляду видавалися Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження ряду міст

Дніпропетровської області орденами Союзу РСР. Це було остаточним офіційним підтвердженням їх дати заснування, яке базувалося в основному на правових актах Російської імперії та відповідало засадам ідеології КПРС.

Проголошення незалежності України в 1991 р. змінило правову основу відзначення дати заснування населених пунктів України. Відтоді це регулювалося Указами Президента України від 02 грудня 1995 р. №1116/95 (із змінами, внесеними згідно з Указом Президента від 27 січня 1999 р.), від 17 грудня 1999 р. №1583/99 та Постанови Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2003 р. №1249 [512; 519; 524]. Перше місто, яке відзначило свій 250-річний ювілей за вищезгаданим Указом Президента України було місто Дніпродзержинськ [664].

Однією з найважливіших подій для збереження культурної спадщини України стала Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 «Про затвердження історичних населених місць України», до списку якої увійшли міста та селища міського типу [525]. До вищезазначеного урядового «Списку...» внесено м. Нікополь Дніпропетровської області із датою заснування або першої згадки про нього - 1594 р. [525, с.235]. Це активізувало діяльність Нікопольської міської ради та її виконавчих органів щодо створення історико-архітектурного опорного плану міста, робота над яким тривала протягом 2012-2014 рр. [306; 522]. Однак у 2001 р. дата заснування міста згідно з урядовим «Списком...» була сприйнята неоднозначно.

Це було пов'язано з існуванням проблеми, яка виникла в нікопольському краєзнавстві з сер. 1970-х рр. - визначення дати заснування м. Нікополя. За часів існування СРСР вищезгадане питання було вирішено вищими і місцевими органами партійно-радянської влади з позицій ідеологічних засад КПРС, що отримало висвітлення в опублікованих історичних нарисах про м.Нікополь упродовж 1969-1980 рр. [423; 424; 425]. Протягом вищезгаданого періоду за підтримки істориків наукових закладів всесоюзного, республіканського рівня поступово утвердилася офіційна

концепція про заснування м. Нікополя в 1780 р. з ініціативи російської царської адміністрації після знищення Запорозької Січі [256; с.34-37].

Зв'язок між існуванням на місцевості, де знаходиться м. Нікополь, Микитинської Січі в 1630-ті – 1650-ті рр., де запорозькі козаки обрали в 1648 р. Богдана Хмельницького Гетьманом України та існування містечка Микитин Перевіз у 1660-ті – 1770-ті рр., їх роль у генезі сучасного міста до уваги не приймалися. З огляду на вищезазначене за підтримки Дніпропетровського обкому партії, ЦК КПУ та ЦК КПРС в Нікополі 18-20 вересня 1980 р. відбулися урочисті заходи у зв'язку з 200-річчям його заснування, яке пов'язувалось тільки з діяльністю адміністрації Російської імперії [256, с.37; 254, с.65-68].

З метою збереження історико-культурної спадщини міста, Нікопольський міськком КПУ та міськвиконком у 1988 р. запросив групу співробітників Науково-дослідного інституту теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві Державного комітету по архітектурі і містобудуванню УРСР при Держбуді СРСР (далі Київ НДІТІ - прим. авт.) на чолі з доктором архітектури Ясієвичем В. [214, с.235-236]. Метою їх роботи була розробка наукових рекомендацій до історико-архітектурного опорного плану міста і проекту зон охорони пам'ятників історії та культури тощо [214, с.236].

Авторська група вивчила історію міста, його природну підоснову, містобудівельну еволюцію, архітектурне середовище, склад та розташування пам'ятників історії та культури, їх композиційно-видовищний вплив тощо. Результатом роботи став 2-х томний звіт під назвою «Научные рекомендации к историко-архитектурному опорному плану и проекту зон охраны памятников истории и культуры г. Никополя». (Далі – «Научные рекомендации...» - прим. авт.) [214, с.235-236].

Щодо питання про дату заснування м. Нікополя, то, посилаючись на працю Шапошнікова Г.С. «Як виникло місто Нікополь», Н.Кондель-Пермінова констатує: «Краткое упоминание местности Никитин Рог приводит в своих

записях Эрих Лясота, посол австрійського імператора к запорожцям в 1594 году» [214, с.236]. Далі вона вказує, що «существование небольшого поселения возле Никитинога Рога, Шапошников относит предположительно к первой половине XVIII в., ссылаясь на С.Мышецкого» [214, с.236].

Отже, обгрунтований історичний аналіз джерел про виникнення поселення з 1594 р. відсутній.

Авторський колектив науковців Київ НДІТІ склав «Заключение о необходимости включения г. Никополя Днепропетровской области в «Список старинных городов, поселков и сел Украинской ССР, проекты планировки и застройки которых должны согласовываться с органами охраны памятников истории и культуры», де безпідставно стверджується про документальні згадки поселення Микитин Ріг у кінці XVI – початку XVII ст. [214, с.236].

18 жовтня 1988 р. директор КиївНДІТІ Дахно В.М. затвердив вищезгадані «Научные рекомендации...» [214, с.236].

Наказом Держбуду УРСР №76 від 24 червня 1991 р. було затверджено «Інструкцію до складання історико-архітектурних опорних планів населених місць України», у якій додатком №3 подано «Список міст і селищ України з цінною історико-культурною спадщиною». У цей список включили 375 населених пунктів міського типу і серед них під №62 м. Нікополь Дніпропетровської області. У графі «дата заснування або першої писемної згадки» по Нікополю значився 1594 р. [214, с.236-237].

Упродовж 1999 р. вищезгаданий «Список...» був остаточно опрацьований у Держбуді України, де був підготовлений «Список історичних населених місць України». Зокрема, у розділ «Дніпропетровська область» було внесено м. Нікополь з датою заснування або першої писемної згадки – 1594 р. [77, с.105-107]. Вищеназвана дата увійшла до «Списку історичних населених місць України», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. №878.

Для з'ясування достовірності вищезначеної дати необхідно проаналізувати, що саме повідомив Е.Лясота у своєму щоденнику в 1594 р.

Він чітко і точно описував місцевість, через яку він проїжджав, вказував про наявність фортець, міст і сіл, відстань між ними, річки та урочища, а на Запорозжі навіть місця козацьких засідок тощо. Розглянемо уривки із його записів про місцевість, де знаходиться сучасний Нікополь: «Дня 2 липня... Далі до Кам'яного Затону (затока Дніпра по татарському боці, яка має кам'яний берег і від того отримала свою назву). Тут татари взимку, коли Дніпро замерзає, звичайно влаштовують свою переправу й перехід, а також відкуп, тобто викуп полонених. Звідси берегом аж до Білого озера тягнеться високий насипний вал... Звідси до Микитиноного Рогу, що на лівій стороні або руській стороні. Недалеко звідси заночували на острові.

Дня 3 липня. До Лисої Гори по лівому або руському боці...» [400, с.107-108].

Даний фрагмент «Щоденника» показує відсутність існування поселень на території Білоозера, Кам'яного Затону, Микитиноного Рогу, Лисої Гори. Проте є згадка про наявність переправи татар між Кам'яним Затонем і Микитиним Рогом, якою вони постійно користувалися. З огляду на безперервну війну з татарами, їхніми нападами на розташування Січі, козацьке поселення на Микитиному Розі не могло реально існувати й розвиватись. Ось чому Е.Лясота нічого і не повідомляє про його наявність.

Таким чином, твердження в «Научных рекомендациях...», КиївНДІТІ 1988 р., що в 1594 р. було зафіксовано поселення Микитин Ріг є безпідставним. Отже, можна зробити такі висновки:

1. Дата 1594 р., що подається в «Научных рекомендациях...» як рік заснування або першої згадки про Нікополь, не підтверджується аналізом джерела «Щоденника» Е.Лясоти.

2. «Щоденник» Е.Лясоти свідчить про Микитин Ріг, Кам'яний Затон як назви природно-географічних об'єктів на кордоні запорозьких козаків з кримськими татарами по Дніпро, де існувала татарська переправа.

3. У «Щоденнику» Е.Лясоти відсутні відомості про наявність поселення на Микитиному Розі. У той же час як автор обов'язково описував інші населені пункти на своєму шляху.

4. «Щоденник» Е.Лясоти містить першу писемну згадку про місцевість Микитин Ріг, що не є тотожним року заснування ані однойменного поселення, ані м. Нікополя.

Автором дисертації створено концепцію про початок літочислення м. Нікополя від 1639 р. - часу заснування козаками Війська Запорозького в урочищі Микитин Ріг міста-фортеці Січ. На південний схід від неї утворилось торгово-ремісниче січове передмістя. Тут сходилися шляхи із заходу, півночі і сходу на місце переправи з правого берега Дніпра на лівий. Після перенесення Січі на Чортомлицький ріг на основі січового передмістя виникло козацьке містечко Микитин Перевіз. Після ліквідації Запорозької Січі Російською імперією в 1775 р. його було перейменовано російськими органами влади в 1780 р. на Нікополь [256, с.38-43].

На підставі наукових досліджень автора дисертації, що були в сер. 1990-х рр., виконавчий комітет Нікопольської міської ради народних депутатів ухвалив рішення від 20 серпня 1997 р. №539 «Про літочислення м.Нікополя та підготовку документів, необхідних для надання Нікополю статусу історично міста» [256, с.57-58] (Дод.В.06.1).

Вищевказана концепція була предметом розгляду в Інституті історії України НАН України в 1997 р. та в 2001 р. Група науковців під керівництвом Академіка НАН України Тронька П.Т. після проведення науково-дослідницької роботи склала історичну довідку про м. Нікополь, де було встановлено дату початку м. Нікополя - 1639 р. [254, с.69]. 12 грудня 2001 р. Вчена Рада Інституту історії України НАН України під керівництвом Академіка НАН України Смолія В.А. ухвалила вищеназану історичну довідку [254, с.69].

Розглянувши результати вищезгаданої наукової роботи, виконавчий комітет Нікопольської міської ради ухвалив рішення від 24 квітня 2002 р. №

203 про те, що офіційною датою заснування міста є 1639 рік [254, с.69] (Дод.В.06.2). Нікопольська міська рада звернулася до Кабінету Міністрів України з проханням внести науково-обґрунтовану дату заснування м. Нікополя у «Список історичних населених місць України», ухваленого урядовою Постановою від 26 липня 2001 р. №878, але позитивного результату не було [532]. В умовах зростання уваги громадськості м. Нікополя до наукових висновків Інституту історії НАН України про встановлення дати заснування м.Нікополя Нікопольська міська рада ухвалила 29 липня 2011 р. рішення №70-9/VI «Про дату заснування м.Нікополь» (Дод.В.06.3). Дата заснування м. Нікополя – 1639 р. – внесено до Статуту територіальної громади м. Нікополя як одна з його пам'ятних дат [596, с.5].

Таким чином, м. Нікополь став єдиним містом в Україні, що походить від історичного центру українського державотворення, яким була Микитинська Запорозька Січ (1639 - 1652 рр.) [214, с.238-239]. Однак органи Дніпропетровської обласної ради ігнорують як Постанову Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. №878, так і вищезазначені рішення Нікопольської міської ради з питання дати заснування м. Нікополя. У своїх організаційно-установчих документах зазначають лише рік віднесення Нікополя до категорії міста - 1782 р., так як означено в останньому виданні Президії Верховної Ради УРСР про адміністративно-територіальний устрій республіки [173, с.9; 214, с.239]. Отже, на початку ХХІ ст. склалась парадоксальна ситуація в Україні, коли на різних рівнях влади і на принципово різних методологічних засадах, є три дати заснування м. Нікополя. З огляду на вищеозначене, існує проблема встановлення офіційного літочислення населених пунктів Нікопольського краю – с.Покровського, с.Капулівки, с.Шолохове, с.Олексіївки, смт Червоногригорівки – населених пунктів, які засновані запорозьким козацтвом [258; 259]. Якщо подивитись ширше на цю проблему, а саме проліточислення місті і сіл Дніпропетровської області, то є всі підстави вважати важливою складовою роботи над створенням на новій науковій основі основі фундаментального видання «Історія міст і сіл України» [257, с.92; 566,

с.3-17]. Це один із аспектів підготовчих заходів щодо їх внесення до «Списку історичних населених місць України» (Дод.В.09.1; Дод.В.09.2).

Висновки до розділу 4

Автором дисертації окреслена сукупність нормативно-правових актів вищих і місцевих органів державної влади, місцевого самоврядування Радянської України та Української самостійної держави щодо пам'яткоохоронних аспектів вивчення, збереження і охорони пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва на території Нікопольського краю.

Важливе місце посідає огляд музейних предметів часів козацтва, які зберігаються в Нікопольському краєзнавчому музеї та в окремих музеях Дніпропетровської й Запорізької областей. Їхня популяризація та проведення на їхній основі просвітницької роботи є важливим напрямом національно-патріотичного виховання громадян України. Доцільною є пропозиція автора дисертації здійснити роботу по складанню та публікації каталогів козацьких старожитностей на прикладі Дніпропетровського Національного історичного музею ім.Д.І. Яворницького [340].

Важливим є науковий напрям встановлення на наукових засадах об'єктивного літочислення населених пунктів Нікопольського краю, які засновані запорозьким козацтвом. Автор дисертації вважає, що ця проблема залишається актуальною для міст і сіл Південної України. Для її вирішення є доцільним використати досвід не тільки Нікопольської міської ради, а й Запорізької міської ради, яка уточнила дату заснування м. Запоріжжя та змінила її з 1770 р. на 952 р. [164; 521; 533].

Огляд об'єктів культурної спадщини козацької доби Нікопольського краю необхідно пов'язати з відвідуванням Нікопольського краєзнавчого музею та музеїв с.Покровського, м.Покров, м.Марганця, у яких представлені експозиційні розділи предметів козацького часу. В цілому це дає можливість створити оптимальні туристично-екскурсійні маршрути місцевого, всеукраїнського та міжнародного рівня.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження зроблено наступні висновки.

Доведено, що тільки після проголошення незалежності України під впливом процесу національно-державного відродження українського народу розпочався сучасний етап – широкомасштабний процес дослідження історії українського козацтва, у тому числі запорозького, і, зокрема, пам'яток і пам'ятних місць Нікопольського краю. За останні майже 30 років вищеназваний процес в українській історичній науці відбувається у складних політичних і соціально-економічних умовах. Науковцями визначено, що на початку XXI ст. склалася ситуація, коли внаслідок антропогенного впливу, зокрема будівництва та функціонування Каховського водосховища, більшість пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва на території Нікопольського краю, знищено, а ті, що збереглися, знаходяться в стані руйнації або є під її загрозою і тому потребують термінових заходів охорони, збереження та дослідження.

1. У процесі наукової розробки теми доведено, що в сучасному пам'яткознавстві України відсутнє спеціальне комплексне дослідження пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва на території Нікопольського краю. Вивчення різноманітних джерел, відповідних наукових праць і досліджень за темою надало можливість автору узагальнити і систематизувати наявні і виявлені нові дані про об'єкт дослідження дисертації.

2. З'ясовано, що тільки з 1920-х рр. в умовах політики українізації в Радянській Україні розпочався процес взяття на облік та під охорону пам'яток запорозького козацтва і Запорозьких Січей на території Нікопольського краю, який триває з перервами під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів до сьогодні.

3. У результаті аналізу історико-археологічних та історико-архітектурних досліджень, вивчення відповідних публікацій з метою виявлення методів увічнення та збереження історії запорозького козацтва та

Запорозьких Січей у нерухомих і рухомих пам'ятках від останньої чверті XVIII до початку XXI ст., автор дисертації встановив:

- за часів Російської імперії жодна козацька пам'ятка чи предмет не були об'єктом збереження, за винятком культового начиння Січової Святої Покрови Божої Матері церкви;

- практично відсутнє їх увічнення в топонімах та пам'ятних знаках, оскільки маніфестом Катерини II від 3 серпня 1775 р. після ліквідації Запорозької Січі її назва була заборонена;

- за часів радянської влади під впливом політики «українізації» у 1920-х рр. розпочався процес взяття на облік і збереження козацьких пам'яток – Запорозьких Січей, могили І.Д. Сірка тощо;

- методи радянських органів влади в пам'яткоохоронній сфері щодо козацьких пам'яток були кон'юнктурними і несистемними, що призводило до їх часткового або повного знищення. Тому понад 200-літню історію запорозького козацтва і Запорозьких Січей на території Нікопольського краю представляли лише одна пам'ятка республіканського і дві пам'ятки місцевого значення.

- тільки в Українській самостійній державі були створені політичні і правові умови для пошуку, виявлення і збереження козацьких пам'яток цього краю. Це дало можливість подолати обмеження комуністичної ідеології для їх дослідників, хоча територія Базавлуцько-Томаківського межиріччя зазнала значних антропогенних змін.

4. Узагальнення та систематизація документальних даних щодо наявних на державному обліку пам'яток запорозького козацтва, зокрема Запорозьких Січей на території Нікопольського краю дає підстави стверджувати, що їхній технічний стан вимагає заходів щодо повної або часткової реставрації. Наявний культурний потенціал не використовується повністю в освітньо-виховному процесі та туристично-екскурсійній сфері.

5. Встановлено, що основні наукові дослідження пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва мають місце у наступних наукових центрах та закладах України:

– в Інституті історії України НАН України, Інституті археології НАН України, Інституті української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Центрі пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, історичних факультетах Дніпровського Національного університету ім. Олеся Гончара та Запорізького Національного університету, Національному заповіднику «Хортиця», Інституті гуманітарних і соціальних наук Національного ТУ «Дніпровська політехніка», Запорізькому обласному краєзнавчому музеї, Дніпропетровському національному музеї ім. Д.І. Яворницького, Нікопольському краєзнавчому музеї результати досліджень з цього питання публікуються в збірках матеріалів конференцій і наукових статтях тощо;

– Дніпропетровському обласному центрі охорони історико-культурних цінностей, який опублікував матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури» по містах Нікополю і Марганцю, Нікопольського району;

– громадських організаціях і благодійних фондах Нікопольського краю, які, відповідно до статутних завдань, здійснюють заходи із збереження, вивчення і використання козацьких пам'яток в інтересах не тільки місцевих громад, а й українського суспільства в цілому.

Вивчення пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва, зокрема Запорозьких Січей, неможливе без проведення масштабних наземних археологічних та гідроархеологічних досліджень із залученням сучасного пошукового обладнання.

6. Фотофіксація та відповідні документи показали основні форми увічнення історії запорозького козацтва і Запорозьких Січей у Нікопольському краї: встановлення з 1954 р. монументів, пілонів, меморіальних дощок тощо.

7. Визначено перелік пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва на території Базавлуцько-Томаківського межиріччя, які автором дисертації

пропонується взяти на державний облік та під охорону. Це, передусім, місця залишків земляних укріплень і цвинтаря козацької доби на острові Томаківка.

8. Розроблено пропозиції щодо музеєфікації і використання пам'яток і пам'ятних місць запорозького козацтва на території Нікопольського краю, зокрема м. Нікополя на місці розташування Микитинської Січі, Свято-Покровської церкви тощо, їх використання у культурному житті українського суспільства, туристично-екскурсійній сфері на вітчизняному та міжнародному рівнях.

Для вирішення проблем дослідження, охорони і збереження культурної спадщини запорозького козацтва на території Нікопольського краю необхідно реалізувати такі завдання: розглянути відповідно до чинного законодавства питання про взяття на державний облік та під охорону пам'ятних знаків про Запорозькі Січі та місця їх археологічних досліджень, козацьких цвинтарів, культових споруд тощо.

У складних політичних та соціально-економічних умовах, в яких перебуває Українська держава та український народ, автор розглядає вищезазначене завдання як складову частину національно-патріотичного виховання в суспільстві й розвитку пам'яткоохоронної справи в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Абросимова С. В. Дмитро Іванович Яворницький / С. В. Абросимова. Запоріжжя : Тандем-У, 1997. 60 с.
2. Акимов А. С. Нікополь : путеводитель / А. С. Акимов. Днепропетровск : Промінь, 1988. 111 с. : іл.
3. Акт технічного стану пам'ятника культурної спадщини № 1 від 26 жовтня 2010 р. // Арх. від. Покров. міськ. ради. Копія (завірена 05.05.2018 р.).
4. Актуальні проблеми збереження могили кошового отамана І. Д. Сірка : прес-реліз авторської виставки [реставратора вапняково-піщаної пластики середньовічної Наддніпрянщини, музейних і приватних колекцій, головного спеціаліста лабораторії митної експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей Академії митної служби України, радника митної служби 3-го рангу] Сердюка Олександра Семеновича у Нікопольському краєзнавчому музеї (28 лип. 2010 р.) // Наук. частина Нікоп. краєзнав. музею. Окр. відбиток. 1 арк.
5. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией : [в 15 т]. Т. 1: 1340-1506. СПб. : Тип. II Отд.Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1846. 375, 24, 15 с.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией : [в 15 т]. Т. 11: 1672-1674. Прибавления 1657. СПб. : Тип. М. Эгтингера, 1879. [6] с., 24, 820 стб., 18.
7. Андреев А. Р. Запорожская Сечь. Тайный орден Днепра / А. Р. Андреев, М. А. Андреев, А. В. Мастеров. М. : Алгоритм : Эксмо, 2008. 240 с. – (Серия «Южная Русь»).
8. Андрущенко В. Л. Запорозька Січ як український феномен / Андрущенко В. Л., Федосов В. М. К. : Заповіт, 1995. 173 с.
9. Антоненко-Давидович Б. Там, де тіні забутих предків / Борис Антоненко-Давидович // Запорозжці. До історії козацької культури / [упоряд. тексту, передм. І. Кравченка ; упоряд. іл. матеріалу, комент до іл. Ю. Іванченка ; ред. Ю. Косенко]. К. : Мистецтво, 1993. С. 140-154.

10. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / Володимир Антонович ; [післямова М. Ф. Слабошпицького ; комент. О. Д. Василюк та І. Б. Гирича]. К. : Дніпро, 1991. 238 с.

11. Анцишкін І. В. Доля ювелірних виробів із Свято-Покровської церкви Нової Січі / І. В. Анцишкін // Музейні читання : матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» (Київ, Музей іст. коштовностей України, 12-14 листоп. 2012 р.). К. : МІКУ. С. 231-239.

12. Анцишкін І. В. Нікопольська Свято-Покровська соборна козацька церква // Історія Запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці : матеріали наук.-практ. конф. / голов. ред. М. А. Остапенко. Запоріжжя : Нац. заповідник «Хортиця», 2008. С. 92-102.

13. Анцишкін І. В. Плащаниця 1756 р. – оригінальний витвір українського ювелірного мистецтва / І. В. Анцишкін // Музейні читання : матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 12-14 листоп. 2007 р. / М-во культури України, Нац. музей історії України, Музей іст. коштовностей [та ін. ; редкол.: Л. В. Строкова та ін.]. К. : [б. в.], 2008. С. 158-160.

14. Анцишкін І. В. Потири XVIII ст. з Нікопольської Свято-Покровської Соборної церкви в колекції Нікопольського краєзнавчого музею / І. В. Анцишкін // Музейні читання : матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 14-16 листоп. 2011 р. / М-во культури і туризму України, Нац. музей історії України, Музей іст. коштовностей України ; [редкол.: Л. В. Строкова, Л. С. Ключко, С. А. Березова]. К. : [б. в.], 2012. С. 164-167.

15. Анцишкін І. В. Реставрація ікони-ставротеки з фондів Нікопольського краєзнавчого музею / І. В. Анцишкін // Музейні читання : матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 11-13 груд. 2006 р. / М-во культури і мистецтва України, Нац. музей історії України, Музей іст. коштовностей України [та ін. ; редкол.: Л. В. Строкова та ін.]. К. : [б. в.], 2007. С. 219-223.

16. Анцишкін І. В. Хроніка меморіалізації історичної спадщини запорозьких козаків на теренах Нікопольщини / І. В. Анцишкін // Заповідна Хортиця : зб. наук. пр. : до 50-ої річниці створення заповідника на о. Хортиця / М-

во культури України, Нац. заповідник «Хортиця» ; [ред. кол.: О. П. Мірущенко (відп. ред.), М. А. Остапенко та ін.]. Запоріжжя: ПП Антіпов В. І., 2017. С. 93-100.

17. Андцишкін І. Нікопольський аналой – святиня Січової церкви / Ігор Андцишкін // Історія релігій в Україні : наук. щоріч. / Ін-т релігієзнавства – філія Львів. музею історії релігії [та ін. ; упоряд.: О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. Львів : Логос, 2014. Кн. 2. С. 501-509.

18. Апанович Е. М. Исторические места событий освободительной войны украинского народа, 1648-1654 гг. / Е. М. Апанович ; АН УССР, Ин-т истории. К. : Изд-во АН УССР, 1954. 103 с.

19. Апанович Е. М. Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе освободительной войны (1648 г.) / Е. М. Апанович // Воссоединение Украины с Россией. 1654-1954 : сб. ст. / АН УССР, Ин-т истории ; АН СССР, Ин-т истории ; Ин-т славяноведения ; [редкол.: А. И. Баранович и др.]. М. : Изд-во АН СССР, 1954. С. 145-177.

20. Апанович О. Експедиція «Запорозька Січ: зруйнуване і уціліле» / Олена Апанович // Книжник. 1990. № 6. С. 25-37.

21. Апанович О. М. Достойно увічнимо пам'ять славних запорожців / О. М. Апанович // Укр. іст. журн. 1967. № 7. С. 124-131.

22. Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50-70-ті роки XVII ст. / О. М. Апанович ; АН УРСР, Ін-т історії. К. : Вид-во АН УРСР, 1961. 299 с.

23. Апанович О. М. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович ; АН УРСР, Ін-т історії. К. : Наук. думка, 1969. 224 с.

24. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. К. : Дніпро, 1991. 335 с.

25. Апанович О. М. Січові землі наприкінці 80-х років XX ст. / О. М. Апанович // Старожитності Русі-України : зб. наук. пр. / П. П. Толочко (відп. ред.). К. : Київ. акад. євробізнесу, 1994. С. 222-234.

26. Апанович О. М. Славетний кошовий отаман Іван Сірко / О. М. Апанович // Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. К. : Дніпро, 1991. С. 191-206.

27. Апанович О. М. Чортомлицька Запорозька Січ / О. М. Апанович. К. : Укр. козацтво, 1998. 80 с.

28. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. : навч. посіб. / Д. Я. Телегін (відп. ред.) [та ін.]. К. : ІЗМН, 1997. 336 с.

29. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе : [в 37 т.] Ч. VII. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. 85, 647, XII с.

30. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів, 1734–1775. Т. 1 / упоряд.: Л. З. Гісцова [та ін.] ; наук. ред. І. Л. Бутич. Київ, 1998. 696 с.

31. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів, 1734–1775. Т. 2 / упоряд.: Л. З. Гісцова [та ін.] ; наук. ред. І. Л. Бутич. Київ, 2000. 752 с.

32. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів, 1734–1775. Т. 3 / упоряд.: Л. З. Гісцова [та ін.] ; наук. ред. І. Л. Бутич. Київ, 2003. 952 с.

33. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів, 1734–1775. Т. 4 / упоряд.: Л. З. Гісцова [та ін.] ; наук. ред. І. Л. Бутич. Київ, 2006. 888 с.

34. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ, 1713-1776 / Голов. архів. упр. при Кабінеті Міністрів України [та ін. ; упоряд.: Л. З. Гісцова (ст. упоряд.), Л. Я. Демченко ; редкол.: О. М. Апанович та ін.]. Вид. 2-ге, доп. і випр. К. : Наук. думка, 1994. 232 с.

35. Атлас Днепровского бассейна. Каховское водохранилище / сост. и подгот. к изд. Киев. воен.-карт. ф-кой в 2004 г. ; гл. ред. И. Гиль ; ред.: В. Омельчук [и др.]. Київ : КП МОУ «КВКФ», 2004. 1 атл. (50 с.) : цв.

36. Афанасьев (Чужбинский) А. С. Собрание сочинений Александра Степановича Афанасьева (Чужбинского). Т. VII: Поездка в южную Россию. Очерки Днепра / Александр Степанович Афанасьев (Чужбинский) ; под ред. П. В. Быкова. СПб. : Кн-во Герман Гоппе, 1891. 220 с.

37. Афанасьєв-Чужбинський О. Подорож у Південну Росію : [іст. моногр.] / Олександр Афанасьєв-Чужбинський. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 470 с.
38. Бабюх В. Методологічні критерії та принципи датування, виникнення міст / В. Бабюх // Регіональна історія України : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України, Від. іст. регіоналістики ; редкол.: В. Смолій (голов. ред.) [та ін.]. К. : [б. в.], 2009. Вип. 3. С. 261-272.
39. Бабюх В. Регіональні особливості відзначення ювілеїв міст / В. Бабюх // Регіональна історія України : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України, Від. іст. регіоналістики ; редкол.: В. Смолій (голов. ред.) [та ін.]. К. : [б. в.], 2010. Вип. 4. С. 217-226.
40. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. К. : Час, 1993. 656 с.
41. Бачинська О. А. Українське козацтво. Золоті сторінки історії / [Бачинська О. А., Чухліб Т. В., Щербак В. О.]. Київ : Кристал Бук, 2015. 398, [24] с.: кольор. іл.
42. Безовлук // Географическо-статистический словарь Российской империи / сост. по поручению Императ. рус. геогр. о-ва д. чл. О-ва П. Семенов, при содействии д. чл. В. Зверинского, Н. Филиппова и Р. Маака. Санктпетербург : [В тип. В. Безобразова и Комп.], 1863. Т. I. С. 229.
43. Березовець Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут / Д. Т. Березовець // Археологічні пам'ятки УРСР. Т. IX. Дослідження на території Каховського водосховища. Результати робіт Нікопольсько-Гаврилівської експедиції / АН УРСР, Ін-т археології. К. : Вид-во АН УРСР, 1960. С. 39-87.
44. Бізнес-проект Міжнародного відкритого акціонерного товариства «Січ Відроджена». Нікополь : Міська друкарня, 1994. 64 с.
45. Богдан Хмельницький та його доба : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовт.

1995 р.) / НАН України, Ін-т історії України ; [редкол.: Смолій В. А. (відп. ред.) та ін.]. К.: [Ін-т історії України], 1996. 272 с.

46. Богуш П. Доля запорозьких куренів у Нікополі / Павло Богуш // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / Н.-д. центр «Часи козацькі», Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК ; відп. ред. Д. Я. Телегін. К., 2000. Вип. 9. С. 145-148.

47. Богуш П. Встановити пам'ятні знаки отаману Івану Сірку та мушкетеру д'Артаньян / Павло Богуш // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2003. Вип. 12. С. 232-236.

48. Богуш П. До пошуків зимівника кошового отамана Івана Сірка / Павло Богуш // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва / редкол.: Заремба С. З. (голова), Телегін Д. Я., Титова О. М. ; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Н.-д. центр «Часи козацькі». К., 1992. Вип. 1. С. 55-60.

49. Богуш П. Нікопольська Покровська церква – козацьке чудо XVIII ст. / Павло Богуш // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.), Титова О. М., Симоненко І. М. К., 1998. Вип. 7. С. 88-92.

50. Богуш П. Пам'ятник Богдану Хмельницькому Івана Кавалерідзе в Нікополі / Павло Богуш // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.), Титова О. М., Симоненко І. М. К., 1996. Вип. 5. С. 32-34.

51. Богуш П. Персональна медаль кошового отамана П. І. Калнишевського / Павло Богуш // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 1994. Вип. 3. С. 23-25.

52. Богуш П. М. Ілля Репін на Нікопольщині : док. повість / Павло Богуш. Дніпропетровськ : Пороги, 1993. 46 с.

53. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття / А. В. Бойко. Запоріжжя : РВП «Видавець», 1995. 56 с. – (Серія «Історія Запорозького козацтва»; вип. 1).

54. Болтрик Ю. В. Переправи Нижнього Дніпра в скифське время / Ю. В. Болтрик // Проблема скифо-сарматської археології Северного Причорномор'я (к 100-летию Б. Н. Гракова) / Запоріж. гос. ун-т; Моск. гос. ун-т; Ін-т археології НАН України [и др.; редкол. П. П. Толоченко (отв. ред.) и др.] Запоріжжє : [б. и.], 1999. С. 45-47.

55. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Левассер де Боплан; [пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк; передм. Я. Д. Ісаєвича, В. А. Смолія]. К. : Наук. думка; Кембридж : Укр. наук. ін-т, 1990. 256 с. : іл. – (Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники / АН УРСР; Археог. коміс.; Ін-т історії; Ін-т сусп. наук; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту).

56. Борисенко В. Й. Пам'ятні місця боротьби українського народу за незалежність України в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко // Праці центру пам'яткознавства : наук. вид. / НАН України, УТОПІК, Центр пам'яткознавства. К. : Бізнесполіграф, 2001. Вип. 3. С. 93-108.

57. Боряк Г. В. Акти адміністративних межувань XIV – середини XVI ст. і реконструкція адміністративно-територіального поділу українських земель / Г. В. Боряк // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів в Україні : зб. наук. пр. / АН УРСР, Ін-т історії; редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Наук. думка, 1988. С. 89-90.

58. Боса Л. Зміни ландшафту Подніпров'я у XX столітті як соціокультурна проблема / Любов Боса // Нар. творчість та етнографія. 2012. № 4. С. 53-64. – Бібліогр.: с. 63-64.

59. Бурда Л. Визвольна війна і Чортомлицька Січ (участь у Визвольній війні запорожців Чортомлицької Січі) / Л. Бурда // Нові дослідження пам'яток

козацької доби в Україні / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 1999. Вип. 8. С. 144-147.

60. Бурда Л. До питання про місцезнаходження Базавлуцької Січі / Л. Бурда // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва / редкол.: Заремба С. З. (голова), Телегін Д. Я., Титова О. М. К., 1993. Вип. 2. С. 63-68.

61. Бурда Л. Історичні пам'ятки села Капулівка на Нікопольщині / Л. Бурда // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.), Титова О. М., Симоненко І. М. К., 1997. Вип. 6. С. 33-36.

62. Бурда Л. Капулівка – найстаріше козацьке село Нікопольщини / Л. Бурда // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.), Титова О. М., Довженко Н. Д. К., 1995. Вип. 4. С. 81-82.

63. Бурда Л. Перезахоронення останків Сірка у 1967-2000 роках / Л. Бурда // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2001. Вип. 10. С. 253-255.

64. Бурда Л. Сучасний стан комплексу «Могила Івана Сірка» і перспективи його реконструкції / Л. Бурда // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 1994. Вип. 4. С. 76-77.

65. Бурда Л. Чи упокоїться душа І. Сірка після перепоховання? / Л. Бурда // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2000. Вип. 9. С. 217-219.

66. Вавричин М. Маловідомі карти України Г. Боплана / М. Вавричин // Боплан і Україна : зб. наук. пр. Львів : Наук.-вид. підприємство «МЕТА», 1998. С. 114-122.

67. Вавричин М. Г. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Г. Вавричин, Я. Р. Кришталович, Я. Р. Дашкевич. К. : ДНВП «Картографія», 2006. 208 с. : іл.

68. Варивода Л. П. Старожитності Січової Покровської церкви в колекції Нікопольського краєзнавчого музею. / Л. П. Варивода // Наукові записки : зб. пр.

молод. вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запороз. від. Нікополь : КП «Нікопол. тип.», 2001. Т. 6. С. 155-159.

69. Варивода Л. П. Тематико-експозиційний план експозиційного розділу «Запорозьке козацтво та Запорозькі Січі у XVI-XVIII ст. на території краю» : постійно діюча експозиція від. історії запороз. козацтва та історії краю КЗ «Нікоп. краєзнав. музей» / Л. П. Варивода // Наук. частина КЗ «НКМ» 2014 р. 35 арк.

70. Варивода Л. П. Богдан Хмельницький і наш край : іст.-літ. нарис / Л. П. Варивода, М. П. Жуковський. Дніпропетровськ : Пороги, 1998. 52 с.

71. Ватченко А. Ф. Судебно-медицинские и археологические материалы к захоронению 288-летней давности / Ватченко А. Ф., Крылова Л. П., Рубежанский А. Ф. // Судебно-медицинская экспертиза. М. : Медицина, 1970. № 2. С. 11-13.

72. Величко С. В. Літопис / Самійло Величко ; пер. з кн. укр. мови Валерій Шевчук ; [редкол.: О. Т. Гончар та ін. ; відп. ред. О. В. Мишанич ; вступ. ст., комент., геогр. та імен. покажч., упоряд. іл. матеріалу В. О. Шевчука]. Т. 1. К. : Дніпро, 1991. 371 с. : іл. – (Давньоруські та давні українські літописи).

73. Величко С. В. Літопис / Самійло Величко ; пер. з кн. укр. мови Валерій Шевчук ; [редкол.: О. Т. Гончар та ін. ; відп. ред. О. В. Мишанич ; вступ. ст., комент., геогр. та імен. покажч., упоряд. іл. матеріалу В. О. Шевчука]. Т. 2. К. : Дніпро, 1991. 642 с. : іл. – (Давньоруські та давні українські літописи).

74. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методики літочислення / Я. В. Верменич ; наук. ред. В. А. Смолій. К. : Ін-т історії України НАНУ, 2011. 306 с.

75. Верменич Я. В. Міська історія України: проблеми початкового датування / Ярослава Верменич, Володимир Дмитрук, Світлана Архипова ; НАН України, Ін-т історії України, Сектор теор.-метод. пробл. іст. регіоналістики. К. : [Ін-т історії України НАН України], 2010. 140 с. : табл.

76. Вертильяк Д. Надписи, находящиеся на могильных крестах и склепах. II. Надписи на домовых свококах / Д. Вертильяк // Записки Одесского общества

истории и древностей. Одесса : Въ гор. тип., 1850. Т. II. С. 823-825.

77. Вечерський В. В. Національна програма: облік пам'яток та історичних міст як перший етап розробки / В. В. Вечерський // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. К., 2000. Вип. 4. С. 102-110.

78. Взятіе и разореніе Запорожской Сѣчи въ маѣ 1709 г. / сообщ. Н. Бѣляшевскій // Кіевская старина : ежемѣсячный ист. журналъ. 1896. Т. 53, май. С. 36-39. – (Документы, извѣстѣя и замѣтки).

79. Визначні місця Дніпропетровщини / авт. кол.: Г. Ф. Ватченко [та ін.]. Дніпропетровськ : Промінь, 1967. 196, [4] с.

80. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козаччини / Любомир Винар // Книжник, 1990. № 6. С. 6-13.

81. Винокур І. С. Археологія України : підруч. для іст. спец. вузів / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Тернопіль : Навч. кн. Богдан, [2005]. 480 с. Бібліогр.: с. 472-477.

82. Вирський Д. С. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) : у 2 ч. Ч. 1 / Д. С. Вирський. К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. 326 с.

83. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) : [монографія] : у 2 ч. Ч. 2: Додатки / Дмитро Станіславович Вирський. К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. 466 с.

84. Вирський Д. С. «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI- середини XVII ст.) / Дмитро Станіславович Вирський ; НАН України, Ін-т історії України. К. : [б. в.], 2005. 112 с. – Бібліогр.: с. 108-109.

85. Вирський Д. С. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) : у 2 ч. Ч. 2: (Додатки) / Д. С. Вирський. К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. 174 с.

86. Вирський Д. С. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) : [монографія] : у 2 ч. Ч. 1 / Дмитро Станіславович Вирський. К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. 502 с.

87. Вирський Д. Козацьке Запорозжя за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) / Д. Вирський // Запорозька Січ і Українське козацтво : зб. наук. пр. К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 16-30.

88. Витанович І. Козацтво / І. Витанович // Енциклопедія українознавства : [словникова частина / голов. ред. Володимир Кубійович]. Перевид. в Україні = [Репр. відтворення вид. 1955-1984 рр.]. К. : Глобус, 1994. Т. 3. – [Репр. відтворення вид. 1959 р.]. С. 1067-1068.

89. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба : в XVII т. Т. XI, ч. 4: Екатеринославская губерния. СПб. : В тип. Департамента генерал. штаба, 1850. 186 с., [35 с.] табл.

90. Воссоединение Украины с Россией : документы и материалы в 3 т. / [редкол.: П. П. Гудзенко и др. ; АН СССР, Ин-т истории]. Т. I: 1620-1647 годы. М. : Изд-во АН СССР, 1953. 588 с.

91. Воссоединение Украины с Россией : документы и материалы в 3 т. / [редкол.: П. П. Гудзенко и др. ; АН СССР, Ин-т истории]. Т. II: 1648-1651 годы. М. : Изд-во АН СССР, 1954. 560 с.

92. Воссоединение Украины с Россией : документы и материалы в 3 т. / [редкол.: П. П. Гудзенко и др. ; АН СССР, Ин-т истории]. Т. III: 1651-1654 годы. М. : Изд-во АН СССР, 1953. 646 с.

93. Выписки из документов по истории г. Никополя из Центрального государственного исторического архива СССР в Ленинграде // Держ. архів. Дніпропетр. обл. Ф. 4540. Оп.1. Од. зб. 889. Арк. 2-3.

94. Гайовий Г. Там за порогами / Г. Гайовий // Старожитності. 1993. Ч. 2 (38). С. 10-11.

95. Ганжа П. Сумна доля останків з могили кошового отамана Івана Сірка (або Про мозок з «конфігурацією») / П. Ганжа // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 1999. Вип. 8. С. 42-45.

96. Гваньїні О. Хронїка європейської Сарматїї / Олександр Гваньїні ; уряд. та пер. з пол. Ю. Мицик ; Нац. ун-т «Києво-Моги́л. акад.» [та ін.]. К. : ВД «Києво-Моги́л. акад.», 2007. 1006 с.

97. Географический энциклопедический словарь : понятия и термины / гл. ред. А. Ф. Трёшников ; редкол.: Э. Б. Алаев (зам. гл. ред.) [и др.]. М. : Сов. энциклопедия, 1988. 432 с. : ил., карт.

98. Географічна енциклопедія України : в 3 т. / редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) [та ін.]. Т. 1: А-Ж. К. : «Укр. Рад. Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989. 416 с. : іл.

99. Географічна енциклопедія України : в 3 т. / редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) [та ін.]. Т. 2: З-О. К. : «Укр. Рад. Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. 416 с. : іл.

100. Географічна енциклопедія України : в 3 т. / редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) [та ін.]. Т. 3: П-Я. К. : «Укр. Рад. Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1993. 480 с. : іл.

101. Геральдика Днепропетровщины. Офіційні символи територіальних і муніципальних утворень : [іст. нариси]. Дніпропетровськ : АРТ-Прес, 2012. 192 с.

102. Гламазда М. Книга про українське козацтво / Микола Гламазда // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2009. Вип. 18. С. 379-381.

103. Годовой отчет Никопольского района о состоянии учета и охраны памятников истории археологии и искусства за 1953 г. // Держ. архів Дніпропетр. обл. Ф. 4359. Оп. 1. Од. зб. 172. Арк. 31-32.

104. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. К. : Гос. изд-во полит. УССР, 1957. 464 с.

105. Голобуцкий В. А. Сечь Запорожская / В. А. Голобуцкий // Большая Советская Энциклопедия / гл. ред. Прохоров А. М. 3-е изд. М. : Изд-во «Сов. энцикл.», 1976. Т. 23: Сафлор-Соан. С. 327-328.

106. Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / Владимир Голобуцкий. К. : Гос. изд-во полит. лит. УССР, 1962. 521 с.

107. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775 рр.) / В. О. Голобуцький ; передм. Володимира Мороза. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 424 с. : іл.

108. Голобуцький В. О. Запорозька Січ / В. О. Голобуцький // Українська Радянська Енциклопедія / голов. редкол.: Антонов О. К. [та ін.]. Вид. 2-ге. К. : Голов. ред. Укр. рад. Енциклопедії, 1979. Т. 4: Електрод-Кантаридин. С. 206-209.

109. Голобуцький В. О. Запорозькі козаки / В. О. Голобуцький // Українська Радянська Енциклопедія / голов. редкол.: Антонов О. К. [та ін.]. Вид. 2-ге. К. : Голов. ред. Укр. рад. Енциклопедії, 1979. Т. 4: Електрод-Кантаридин. С. 211-212.

110. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / Володимир Голобуцький. К. : Вища шк., 1994. 539 с.

111. Голобуцький В. О. Запорізька Січ / В. О. Голобуцький // Радянська енциклопедія історії України / редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) [та ін.]. К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1970. Т. 2: Державін-Лестригони. С. 189-193.

112. Голубчик Л. 16.2. Курган «Сторожова Могила» (археол.) / Лідія Голубчик, Наталія Жарикова // Пам'ятки історії та культури Нікопольського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури») / Дніпропетр. обл. держадмін., Упр. культури, національностей і релігій ; Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г. [та ін.] ; упоряд.: Л. М. Голубчик та ін.]. Дніпро : Журфонд, 2017. С. 146.

113. Гончар І. «Повернути народові його героїв» : [інтерв'ю з лауреатом Держ. премії ім. Т. Шевченка Іваном Гончаром / розмовляв Олександр Неживий] // Старожитності. 1991. Ч. 1 (5). С. 6.

114. Горобець В. Зірки і терени козацької революції. Історія звитяг і поразок / Віктор Горобець. Харків : Клуб сімейн. дозвілля, 2017. 480 с.

115. Горобець В. Кам'янська Січ (1709-1711, 1730-1731 рр.) / Віктор

Горобець // Історія Запорозької Січі / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : Арій, [2015]. С. 117-140.

116. Горобець В. М. Українська Козацько-Гетьманська держава / В. М. Горобець // Історія України в особах. Козаччина / [авт. кол.: Горобець В. М. та ін.]. К. : Україна, 2013. С. 5-30.

117. Горобець В. Кам'янська Січ (1709-1711, 1730-1734 рр.) / Віктор Горобець // Козацькі Січі : (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / Ін-т історії України НАН України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ ; Запоріжжя : [б. в.], 1998. С. 109-131.

118. Горобець В. М. Запорозький кіш в політичній структурі Козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. М. Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості : матеріали міжнар. наук. конф. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. ; Запоріжжя : [б. в.], 1997. С. 33-43.

119. Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре / Б. Н. Граков ; [отв. ред. В. Д. Блаватский]. М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1954. 240 с. – (Материалы и исследования по археологии СССР / Акад. наук. СССР, Ин-т истории материал. культуры ; вып. 36).

120. Грибовський В. В. «Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский» Д. І. Яворницького в історії вивчення постаті Петра Калнишевського / В. В. Грибовський // Козацька спадщина : альм. Нікоп. регіон. від-ня НДІ козацтва Ін-ту історії України НАН України. Дніпропетровськ : Пороги, 2006. Вип. 3. С. 6-15.

121. Грибовський В. В. Всеукраїнська наукова конференція «Іван Сірко в контексті досліджень феномена українського степового порубіжжя» (Нікополь, 25-26 листоп. 2005 р.) / В. В. Грибовський // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України [Запоріз. держ. ун-ту] / Запоріз. наук. т-во ім. Я. Новицького ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріз. від-ня ; Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських, Запоріз. від-ня. Запоріжжя : РА «Тандем-

У», 2008. Вип. 9. С. 299-300.

122. Грибовський В. В. Всеукраїнська наукова конференція «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району» / В. В. Грибовський // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України [Запоріз. держ. ун-ту] / Запоріз. наук. т-во ім. Я. Новицького ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріз. від-ня ; Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських, Запоріз. від-ня. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. Вип. 7. С. 336-339.

123. Грибовський В. В. Всеукраїнська науково-практична конференція «Історико-культурна спадщина Нікопольського району і проблеми історії запорозького козацтва» / В. В. Грибовський // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України [Запоріз. держ. ун-ту] / Запоріз. наук. т-во ім. Я. Новицького ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріз. від-ня. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. Вип. 6. С. 320-321.

124. Грибовський В. В. Історичний нарис / В. В. Грибовський // Пам'ятки історії та культури міста Марганець (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. обл. держ. адмін., Упр. культури, національностей і релігій ; Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г., Кот С. І., Голубчик Л. М. та ін. ; упоряд.: Голубчик Л. М., Колесник О. С., Царенко Т. А.]. Дніпро : Журфонд, 2018. С. 29-107.

125. Грибовський В. В. Історичний нарис / В. В. Грибовський // Пам'ятки історії та культури міста Нікополь (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. облдержадмін., Упр. культури, національностей і релігій ; Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г., Кот С. І., Голубчик Л. М. та ін. ; відп. за вип.: Голубчик Л. М., Тарапацький В. В.]. Дніпро : Журфонд, 2018. С. 29-95.

126. Грибовський В. В. Історія Нікополя на перехресті історіографічних традицій / В. В. Грибовський // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко [та ін.]. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2010. Вип. 8. С. 77-95.

127. Грибовський В. В. Кошовий отаман Петро Калнишевський : монографія / В. В. Грибовський ; НАН України, Нікоп. регіон. від. НДІ козацтва при Ін-ті історії України. Дніпропетровськ : Пороги, 2004. 128 с.

128. Грибовський В. В. Містечко Микитине і Микитин Перевіз: козацька передісторія міста Нікополя / В. В. Грибовський // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки : наук. щоріч. Дніпропетровськ : ДНГУ, 2006. Вип. 3. С. 93-104.

129. Грибовський В. Петро Калнишевський / Владислав Грибовський. К. : Видавець ПП Н. Брехуненко, 2007. 72 с. – (Кошові отамани).

130. Грибовський В. В. Історичний нарис / В. В. Грибовський // Пам'ятки історії та культури Нікопольського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. обл. держ. адмін., Упр. культури, національностей і релігій, Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [упоряд.: Л. М. Голубчик та ін.]. Дніпро : Журфонд, 2017. С. 50-92.

131. Грибовський В. В. Козацтво в усній традиції Нікопольщини / В. В. Грибовський, О. М. Приймак // Козацька спадщина : альманах Нікоп. регіон. від-ня НДІ козацтва Ін-ту історії України НАН України. Нікополь ; Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. Вип. 1. С. 165-168.

132. Грибовський В. В. Петро Калнишевський: нариси до політичного портрету / В'ячеслав Грибовський // Запорозька Старовина / НАН України, Ін-т історії України, НДІ козацтва, Запоріз. від-ня ; [авт. кол.: О. А. Бачинська та ін. ; редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя : [«Мотор Січ»], 2005. Вип. 3. С. 112-117. – Бібліогр.: 14 назв.

133. Грибовський В. Неопалима купина козацька : до 350-ї річниці заснування Чортомлицької Запорозької Січі. 1652-2002 роки / В. Грибовський ;

Нікоп. р-на держ. адмін. ; Військо Запорізьке Низове (козацьке т-во Нікоп. р-ну).
Нікополь : ВЦ «Південна зоря», 2002. 26 с.

134. Грибовський В. В. Іван Сірко в історичній спадщині Нікопольщини / В. В. Грибовський. Нікополь : КП ТРК «Південна Зоря», 2005. 36 с.

135. Грибовський В. В. Проблема подальшого облаштування меморіального комплексу «Могила кошового отамана Івана Сірка» у світлі громадських ініціатив відродженого козацтва / В. В. Грибовський // Проблеми і перспективи розвитку козацтва в сучасних умовах : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21-22 жовт. 2005 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя, 2006. С. 62-68.

136. Грушевський М. Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці / Михайло Грушевський // Твори : у 50 т. / Михайло Грушевський ; голов. редкол.: П. Сохань (голов. ред.) [та ін.]. Львів : Світ, 2009. Т. 9: Серія «Історичні студії і розвідки» (1917-1923). С. 244-247.

137. Грушевський М. С. Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа) / М. С. Грушевський // Твори : в 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич [та ін.]; голов. ред. П. Сохань. Львів : Світ, 2007. Т. 8. Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». С. 342-350.

138. Грушевський М. Ілюстрована Історія України / М. Грушевський. Репр. відтворення вид. Київ-Львів. 1913 р. К. : ІСЕ-Україна, 1990. 525 с.

139. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. IX, кн. 1: Роки 1650-1654 / Михайло Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Репр. вид.]. К. : Наук. думка, 1996. 880 с. – (Пам'ятки історичної думки).

140. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. IX, кн. 2: Роки 1654-1657 / Михайло Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Репр. вид.]. К. : Наук. думка, 1997. 776 с. – (Пам'ятки історичної думки).

141. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. VII: Козацькі часи – до року 1625 / Михайло Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Репр. вид.]. К. : Наук. думка, 1995. 628 с. – (Пам'ятки історичної думки).

142. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. X: Роки 1657-1658 / Михайло Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Репр. вид.]. К. : Наук. думка, 1998. 408 с. – (Пам'ятки історичної думки).

143. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 томах, 12 кн. Т. VIII: Роки 1626-1650 / Михайло Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Репр. вид.]. К. : Наук. думка, 1995. 856 с. – (Пам'ятки історичної думки).

144. Гумилев Л. Н. Сочинения. От Руси до России: очерки этнической истории / Лев Н. Гумилев ; сост. Н. В. Гумилева ; [подгот. к изд., предисл., коммент., карты, общ. ред. А. И. Куркчи ; вступ. ст. А. М. Панченко]. М. : ДИ ДИК, 1995. 552 с., [16] л. ил. – (Альманах «Мир Л. Н. Гумилева». Серия 1, Свод сочинений и документов ; № 4).

145. Гурбик А. Томаківська Січ (70-ті рр. XVI ст. – 1593 р.) / Андрій Гурбик // Історія Запорозької Січі / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : Арій, [2015]. Історія Запорозької Січі. С. 19-42.

146. Гурбик А. Томаківська Січ (70-ті роки XVI – 1593 р.) / Андрій Гурбик // Козацькі Січі : (нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.) / Ін-т історії України НАН України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ ; Запоріжжя : [б. в.], 1998. С. 22-44.

147. Гурбик А. О. Генеза та шляхи розвитку запорозького козацтва / А. О. Гурбик, В. О. Щербак // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : ВД «Києво-Могил. акад.», 2006. Т. 1. С. 532-536.

148. Гурбик А. О. Проблема територіальної та хронологічної локалізації першої Запорозької Січі / А. О. Гурбик // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості : матеріали міжнар. наук. конф. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. ; Запоріжжя : [б. в.], 1997. С. 14-27.

149. Гурбик А. О. Томаківська Січ / А. О. Гурбик // Енциклопедія історії України : [у 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Наук. думка, 2013. Т. 10: Т-Я. С. 121.

150. Гурбик А. О. Томаківська Січ / А. О. Гурбик // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 536-547.

151. Гуржій О. Олешківська Січ (1711-1728 рр.) / Олександр Гуржій // Історія Запорозької Січі / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : Арій, [2015]. С. 141-156.

152. Гуржій О. Олешківська Січ (1711–1728 рр.) / Олександр Гуржій // Козацькі Січі : (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / Ін-т історії України НАН України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К.; Запоріжжя : [б. в.], 1998. С. 132-148.

153. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / Олександр Гуржій. К. : Основи, 1996. 223 с.

154. Гуржій О. І. 100 великих постатей і подій козацької України / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. К. : Арій, 2008. 464 с. : іл. – (100 великих).

155. Гуслистий К. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу : монографія / К. Гуслистий, О. Апанович. К. : Держполітвидав, 1954. 88 с.

156. Давидко І. М. Запорозьке козацтво в легендах і переказах Нікопольщини / І. М. Давидко // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості : матеріали міжнар. наук. конф. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. ; Запоріжжя : [б. в.], 1997. С. 307-314.

157. Де наш розум, де твій череп, Іване Сірко? // Старожитності, 1991. Ч. 1 (5). С. 7.

158. Дело И. Д. Сирка (1964-1970 гг.) // Наук. архів Дніпропетр. нац. іст. музею ім. Д. І. Яворницького. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 573. 168 арк.

159. Дем'янов Г. С. Шолохове / Г. С. Дем'янов, А. В. Кравченко, Г. Г. Шестопапов // Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область /

редкол. тома: Пашенко А. Я. (голова редкол.) [та ін.]. К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1969. С. 467-476.

160. Деменко П. Підводні дослідження на місці Нової Січі у 2003 та 2005 роках / П. Деменко, М. Остапенко, Д. Кобалія // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2008. Вип. 17. С. 16-20.

161. Деменко П. Г. Картографічні джерела до історії Чортомлицької (Старої) Січі / П. Г. Деменко // Заповідна Хортиця : зб. наук. пр. / відп. ред. Остапенко М. А. Запоріжжя : ФОП Антипов В. І., 2018. С. 90-94.

162. Демиденко О. О. Проблеми збереження історії козацтва в пам'ятках культури України / О. О. Демиденко // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : ВД «Києво-Могилян. акад.», 2007. Т. 2. С. 462-478.

163. Демьянов Г. С. Шолохово / Г. С. Демьянов, Г. Г. Шестопалов // История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область / редкол. тома: Васильев И. В. (пред. редкол.) [и др.]. К. : Глав. ред. Укр. сов. энцикл., 1977. С. 455-464.

164. Денисенко О. В. Запоріжжю – 1065 років // Краєзнавство Запорозжя, 2017. № 2. С. 48-56. – Бібліогр.: 9 назв.

165. Джерела про зруйнування Запорозької Січі : збірка / зібрав та упоряд. Василь Сокіл ; НАН України, Ін-т народознавства, Від. фольклористики ; [наук. ред. Степан Павлюк]. Львів : Афіша, 2005. 127 с.

166. Дзира Я. І. Базавлук / Я. І. Дзира // Енциклопедія історії України : [у 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Наук. думка, 2003. Т. 1: А-В. С. 165.

167. Дзира Я. Хроніка Мартина та Йоахіма Бельських / Ярослав Дзира // Україна. Наука і культура / АН УРСР, Т-во «Знання» України ; [редкол.: О. Сергієнко (голов. ред.) та ін.]. К., 1991. Вип. 25. С. 121-139.

168. Дизайн-проект історико-археологічного і туристично-екскурсійного комплексу «Микитинська Січ» у м. Нікополі Дніпропетровської області

№15929/1 / Мішин О. Д., Клявлін Ю. І., Жуковський М. П. ; Нікоп. філія держ. підприємства «Дніпропетр. держ. проект. ін-т житл. і цивіл. буд-ва «Дніпроцивільпроект». Нікополь, 2008. 17 с.

169. Діптан І. І Українське козацтво: соціально-історичний нарис : посібник для студентів, аспірантів, учителів історії : у 2 ч. Ч. 1 / І. І. Діптан, П. А. Кравченко ; Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2008. 380 с.

170. Діптан І. І. Українське козацтво: соціально-історичний нарис : посібник для студентів, аспірантів, учителів історії : у 2 ч. Ч. 2 / І. І. Діптан, П. А. Кравченко ; Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. 448 с.

171. Дмитров Л. Д. Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935-1936 рр. (спостереження за земляними роботами на о-ві Томаківка) / Л. Д. Дмитров // Археологія. [Т.] III / АН УРСР, Ін-т археології. К. : Вид-во АН УРСР, 1950. С. 151-167.

172. Дневник похода против казаков запорожских (1625 г.) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2 (пер. половина VII ст.) / пер. К. Мельник ; под ред. В. Антоновича. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1896. С. 127-147.

173. Дніпропетровська область. Адміністративно-територіальний устрій. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2001. 156 с.

174. Довідка про погодження проекту Постанови Ради міністрів УРСР «Про затвердження списку пам'яток мистецтва, історії та археології Української РСР» від 13 липня 1965 р. // Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України. ФР-2. Оп. 13. Т. 1. Од. зб. 88. Арк. 62.

175. Документи Богдана Хмельницького / упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич ; відп. Ф. П. Шевченко. К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1961. 740 с.

176. Достопримечательности Украины / редкол.: Игнаткин И. А. [и др.] ; сост.: Д. И. Гнапюк, Б. И. Силян. – 2-е перераб. и доп. изд. К. : Госполитиздат УССР, 1960. 800 с. : ил.

177. Еварницький Д. І. (Яворницький Д. І.) Запорожжя в залишках старовини і переказах народу : для ст. шк. віку : в 2 ч. / [упоряд., передм. М. М. Олійник-Шубровської ; худож. оформ. О. В. Ковалю]. К. : Веселка, 1995. 447 с. : іл.

178. Егоров В. Л. Историческая география Золотой орды в XIII-XIV вв. / В. Л. Егоров ; отв. ред. д. и. н. проф. В. И. Буганов. М. : Наука, 1985. 246 с.

179. Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків / Енгель Йоганн-Христіан ; [заг. ред., вступ. ст. В. В. Кравченка ; упоряд. Т. О. Чугуй ; пер. з нім.: Ю. О. Голубкін, Л. М. Назаренко, Є. В. Ходун] ; [Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Схід ін-т українознавства ім. Ковальських, Центр укр. студій ім. Д. І. Багалія Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна]. Харків : Факт, 2014. 639 с.

180. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / Дніпропетр. нац. іст. музей Д. І. Яворницького ; [уклад.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін. ; за заг. ред. Н. Капустіної]. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. 500 с.

181. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / Дніпропетр. нац. історичний музей Д. І. Яворницького ; [уклад.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін. ; за заг. ред. Н. Капустіної]. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2010. 952 с.

182. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького : каталог музейної колекції / Дніпропетр. іст. музей ім. Д. І. Яворницького ; Дніпропетр. від-ня Ін-ту укр. археографії АН України ; [уклад.: С. В. Абросимова та ін. ; ред.: Г. П. Калиниченко та ін.]. Вид. 2-ге, доп. Дніпропетровськ : Пороги, 1992. 221, [1] с.

183. Ємець О. Дослідник старовини Іван Каманін (1850-1921 рр.) / Ольга Ємець // Старожитності. 1993. Ч. 1 (37). С. 26-27.

184. Житников В. В. Проект комплексних зон охорони пам'ятки історії національного значення «Могила кошового отамана Івана Сірка» (охорон.

№ 040010-Н) та пам'ятки археології місцевого значення – кургану (охорон. № 3383) / В. В. Житников. Дніпропетровськ : ПП «Ареал-центр», 2012. 85 с.

185. Жуковський М. П. Актуальні проблеми збереження могили І. Д. Сірка / М. П. Жуковський // Старожитності Вишгородщини : зб. тез, доп. і повідомл. 17-ї наук.-практ. конф., присвяченої Дню пам'яті Ярослава Мудрого (26-27 трав. 2011 р., м. Вишгород) / упоряд. А. М. Плотнікова. Вишгород : ВІКЗ, 2012. С. 123-128.

186. Жуковський М. П. Археологічна розвідка на острові Томаківка у 2006-2008 роках / М. П. Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / редкол.: Д. Я. Телегін [та ін.]. К., 2010. Вип. 19. С. 18-24. – («Бібліотечка «Часи козацькі»).

187. Жуковський М. П. Археологічна розвідка у місті Нікополі / Жуковський М. П., Шатунов В. В. // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. : зб. наук. пр. / під ред. Н. О. Гаврилюк. К. : ІА НАНУ, 2002. С. 120-123.

188. Жуковський М. П. Археологічна розвідка у місті Нікополі / М. П. Жуковський // Археологічні відкриття в Україні 2001-2003 рр. : зб. наук. пр. / під ред. Н. О. Гаврилюк. К. : ІА НАНУ, 2003. С. 14-15.

189. Жуковський М. П. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби в м. Нікополі у 2003-2004 рр. / М. П. Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2005. Вип. 14. С. 5-7.

190. Жуковський М. П. Базавлуцька Запорозька Січ (1593-1638 рр.) (до 425-річчя її заснування) / М. П. Жуковський ; М-во культури України, Нікоп. міськрада, КЗ «Нікоп. краєзнав. музей», наук. част. / [відп. за вип. Жуковський М. П.]. Нікополь : НЧ КЗ «НКМ», 2018. 40 с.

191. Жуковський М. П. До питання про археологічні дослідження на острові Томаківка в 1953 р. / М. П. Жуковський // Сьомі Зарембівські читання : матеріали Сьомих Заремб. наук. читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» (м. Київ, 17 квіт. 2019 р.) : [зб. наук. пр.] / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК ; Нац. іст.-архітект. музей «Київ.

фортеця» ; [редкол.: Титова О. М. (голова), Бесов Л. М., Бичковська Г. М. та ін.]. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2017. С. 160-170.

192. Жуковський М. П. До питання про дослідження музеями історії міст і сіл / М. П. Жуковський // Музеї на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи : зб. тез доп. та повідомл. міжнар. наук. конф., присвяч. 150-літтю від дня заснування Дніпропетр. іст. музею ім. Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ : Вересень, 1999. С. 46-48.

193. Жуковський М. П. До питання про перепоховання І. Д. Сірка в 2000 р. / М. П. Жуковський // Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району : матеріали Всеукр. наук. конф., (Нікополь, 10-11 жовт. 2002 р.). Нікополь ; Запоріжжя ; Херсон : ТанDEM-У, 2002. С. 22-25.

194. Жуковський М. П. Доля могили І. Д. Сірка / М. П. Жуковський // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. / Титова О. М. (голов. ред.) [та ін.] ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2012. Вип. 22. С. 275-291.

195. Жуковський М. П. Доля могили І. Д. Сірка / М. П. Жуковський // Заповідна Хортиця : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія Запорозького Козацтва: в пам'ятках та музейній практиці» : спец. вип. : зб. наук. пр. / М-во культури і туризму України, Нац. заповідник «Хортиця» ; [редкол.: М. А. Остапенко (голова) та ін.]. Запоріжжя : [A&V.Art.GROUP], 2010. С. 302-305.

196. Жуковський М. П. Дослідження місць розташування Запорозьких Січей у м. Нікополі і Нікопольському районі у 2002-2007 рр. / М. П. Жуковський // Археологічні дослідження в Україні 2006-2007 рр. К. : ІА НАНУ, 2010. С. 96-99.

197. Жуковський М. П. Екохронографія козацького міста Нікополь / М. П. Жуковський // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки : наук. щоріч. Дніпропетровськ : ДНГУ, 2008. Вип. 5. С. 58-65.

198. Жуковський М. П. Екохронографія міста Нікополя / М. П. Жуковський // Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку ХХ

століття) / редкол.: В. І. Наулко (голов.ред.) [та ін.]. К. ; Нікополь ; Запоріжжя : Тандем-У, 2002. С. 134-146.

199. Жуковський М. П. Запорозькі Січі XVI-XVIII на території Нікопольського краю та їх значення в історії України : стисла інформ. довідка / М. П. Жуковський. Нікополь : НЧ КЗ «НКМ», 2018. 40 с.

200. Жуковський М. П. Звіт про археологічну розвідку, проведену на території м. Нікополя у 2000 р. / М. П. Жуковський // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2000/24 (Дніпропетр. обл.). 86 арк.

201. Жуковський М. П. Звіт про археологічну розвідку, проведену на території м. Нікополя у 2001 році / М. П. Жуковський // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2001/40 (Дніпропетр. обл.). 44 арк.

202. Жуковський М. П. Звіт про проведені археологічні дослідження на території м. Нікополя та Нікопольського району у 2002 році / М. П. Жуковський // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2002/23 (Запоріз. обл.). 62 арк.

203. Жуковський М. П. Ікона-ставротека Війська Запорозького Низового 1747 р. – національна реліквія українського народу / М. П. Жуковський. 3-ге вид., допов. Нікополь : НЧ НКМ, 2017. 24 с.

204. Жуковський М. П. Ікона-ставротека Війська Запорозького Низового 1747 року – національна реліквія українського народу та його держави / Мирослав Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / О. М. Титова [та ін.]. К., 2012. Вип. 21, ч. II. С. 117-121. – (Бібліотечка «Часи козацькі»).

205. Жуковський М. П. Ікона-ставротека Війська Запорозького Низового 1747 р. – національна реліквія українського народу та його держави / М. П. Жуковський // Проспект міні-виставки Ікона-ставротека з Нікопольського краєзнавчого музею на виставці «Шедеври сакрального мистецтва України XVI-XVIII ст.» у національному культурно-мистецькому та музейному комплексі «Мистецький арсенал», (15-26 груд. 2010 р.). 2-ге вид., допов. Нікополь, 2010. С. 2.

206. Жуковський М. П. Ікона-ставротека Війська Запорозького Низового 1747 р. – національна реліквія українського народу та його держави / М. П. Жуковський // Музеї України, 2005. № 6. С. 10-11.

207. Жуковський М. П. Ікона-ставротека Війська Запорозького Низового 1747 р. – національна реліквія українського народу та його держави / М. П. Жуковський. Нікополь, 2005. 12 с.

208. Жуковський М. П. Історико-правові аспекти генези м. Нікополя. Про літочислення с. Покровського Нікопольського району : виступи на Другій Всеукр. наук.-практ. конф. «Козацька спадщина в музейній експозиції, сучасній музеєфікації та науковій реконструкції», (16-18 квіт. 1992 р.) / М. П. Жуковський ; Нац. заповідник «Хортиця» ; Всеукр. спілка краєзнавців. К. ; Нікополь : [б. в.], 1999. 15 с.

209. Жуковський М. П. Історико-правові аспекти генезису м. Нікополя / М. П. Жуковський // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович : зб. ст. / Дніпропетр. обл. ін-т післядиплом. освіти пед. працівників ; [упоряд. О. А. Удод]. Дніпропетровськ : Промінь, 1995. С. 155-159.

210. Жуковський М. П. Історичне значення Микитинської Січі / М. П. Жуковський // Микитинська Запорозька Січ і початок національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Нікополь : РПЦ «Січ», 2008. С. 16-23.

211. Жуковський М. П. Історичні місця початку Визвольної війни середини XVII століття / М. П. Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2008. Вип. 17. С. 211-215.

212. Жуковський М. П. Історичні місця початку Визвольної війни середини XVII століття / М. П. Жуковський // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник : матеріали першої міжрегіон. іст.-краєзнав. конф., (м. Дніпропетровськ, 8-9 жовт. 1998 р.). Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. Вип. 1. С. 46-50.

213. Жуковський М. П. Історичні місця початку Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького / М. П. Жуковський // Богдан Хмельницький як

історична постать і літературний персонаж : матеріали міжвуз. наук. конф., присвяч. 400-річчю від дня народження Б. Хмельницького, (20 груд. 1995 р.). К. : Живиця, 1996. С. 149-151.

214. Жуковський М. П. Історіографічні аспекти проблеми офіційної дати заснування м. Нікополя у 1969-2002 р. / Жуковський М. П. // Заповідна Хортиця : зб. наук.пр. / [редкол.: Остапенко М. А. та ін.]. Запоріжжя : Кругозір, 2016. С. 235-240.

215. Жуковський М. П. Капулівка / М. П. Жуковський // Енциклопедія сучасної України / [голов.редкол.: Дзюба І. М. (співголова) та ін.]. К. : [Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України], 2012. Т. 12: Кал-Киї. С. 263.

216. Жуковський М. П. Карта Г. Л. де Боплана «2.Запорозжя» / М. П. Жуковський // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК ; [редкол.: О. М. Титова (голов. ред.), Акуленко В. І., Бесов Л. М. та ін.]. К. : [Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК], 2017. Вип. 31. С. 198-217.

217. Жуковський М. П. Козацька Атлантида / М. П. Жуковський // Матеріали міжобл. наук.-практ. конф. «Сучасні підходи до розробки басейнового принципу охорони водних ресурсів Каховського водосховища». Нікополь, 2000. С. 53-58.

218. Жуковський М. П. Концепція проекту «Історико-археологічний і туристично-екскурсійний комплекс «Микитинська Запорозька Січ» / М. П. Жуковський ; КЗ «Нікоп. краєзнав. музей» Нікоп. міськ. ради, наук. частина. Нікополь, 2016. 37 с.

219. Жуковський М. П. Культурна спадщина козацької доби села Покровського Нікопольського району Дніпропетровської області / М. П. Жуковський // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. / Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознав. НАН України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. Київ ; Глухів : Центр пам'яткознав. НАН України і УТОПІК, 2017. Вип. 10. С. 72-81.

220. Жуковський М. П. Літопис археологічних досліджень Нікопольського краю (сер. XIX – поч. XXI ст.) / М. П. Жуковський. Нікополь : НЧ НДКМ, 2008. 32 с.

221. Жуковський М. П. Літочислення міст обласного підпорядкування Дніпропетровської області / М. П. Жуковський // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки : наук. щоріч. Дніпропетровськ : ДНГУ, 2006. Вип. 3. С. 85-93.

222. Жуковський М. П. Локалізація картографічним методом місця розташування Микитинської Запорозької Січі у м. Нікополі / Жуковський М. П., Слущкий М. А. // Заповідна Хортиця : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці» : спец. вип. : зб. наук. пр. / М-во культури України, Нац. заповідник «Хортиця» ; [редкол. : М. А. Остапенко (голова) та ін.]. Запоріжжя : [A&V.Art GROUP], 2011. С. 89-90.

223. Жуковський М. П. Локалізація місця розташування Нової Запорозької Січі / М. П. Жуковський // Зарембівські питання : матеріали п'яти Всеукр. Зарембів. наук. читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвяч. 100-річчю від дня народження акад. П. Т. Тронька (м. Київ, 15 квіт. 2015 р.) : зб. наук. пр. / Титова О. М. (голова редкол.) [та ін.]. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2015. С. 127-134.

224. Жуковський М. П. Маловідома карта Г. Л. де Боплана про Запорозжя / М. П. Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2011. Вип. 20, ч. 1. С. 313-319.

225. Жуковський М. П. Микитинська Запорозька Січ : (до 380-річчя її заснування – початку літочислення м. Нікополя) / М. Жуковський ; М-во культури України, Нікоп. міськрада, КЗ «Нікоп. краєзнав. музей», наук. част. ; [відп. за вип. Жуковський М. П.]. Нікополь : НЧ КЗ «НКМ», 2019. 36 с. : фото.

226. Жуковський М. П. Микитинська Запорозька Січ у світлі картографічних та археологічних джерел / М. П. Жуковський // Придніпров'я:

історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / [відп. ред. С. І. Світленко]. Дніпропетровськ : ДНУ, 2007. Вип. 4. С. 217-225.

227. Жуковський М. П. Микитинська Січ (про початок літочислення м. Нікополя) / М. П. Жуковський // Богдан Хмельницький та його доба : матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана, (Київ, 24-25 жовт. 1995 р.). К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. С. 257-260.

228. Жуковський М. П. Микитинська Січ (про початок літочислення м. Нікополя) / М. П. Жуковський // Регіональне і загальне в історії : тези міжнар. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду, (листоп. 1995 р.). Дніпропетровськ : Пороги, 1995. С. 213-215.

229. Жуковський М. П. Народні перекази про заснування міста Нікополя / М. П. Жуковський // Козацька спадщина : альм. Нікоп. регіон. від-ня Н.-д. ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України. Нікополь ; Запоріжжя : ТанDEM-У, 2005. Вип. 1. С. 154-158.

230. Жуковський М. П. Нікополь : довідкові дані з історії міста / М. П. Жуковський. Нікополь : НВ МФД, 2001. 16 с.

231. Жуковський М. П. Нікополь : стислий історико-статистичний нарис з історії міста / М. П. Жуковський. Нікополь : НВ МФД, 2006. 43 с.

232. Жуковський М. П. Науковий звіт про археологічні дослідження в районі пам'ятки історії та культури «Могила І. Д. Сірка» на території Нікопольського району Дніпропетровської області у 2011 році / М. П. Жуковський // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2011/65 (Дніпропетр. обл.). 257 арк.

233. Жуковський М. П. Науковий звіт про археологічні дослідження залишків Цвинтарної церкви прп. Іоанна Дамаскіна (1858-1943 рр.) у м. Нікополі та залишків земляних укріплень першої Запорозької Січі (сер. XVI ст.–1593 р.) на о. Томаківка Нікопольського району Дніпропетровської області у 2008 р. /

М. П. Жуковський // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2008/81 (Дніпропетр. обл.). 280 арк.

234. Жуковський М. П. Науковий звіт про археологічні дослідження залишків Цвинтарної церкви прп. Іоана Дамаскіна (1858-1943 рр.) у м. Нікополі Дніпропетровської області у 2009 році / М. П. Жуковський // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2009/194 (Дніпропетр. обл.). 47 арк.

235. Жуковський М. П. Науковий звіт про археологічні дослідження залишків Цвинтарної церкви прп. Іоанна Дамаскіна (1858-1943 рр.) у м. Нікополі та прилеглої до них території по вул. Лапинській, 49 м. Нікополя Дніпропетровської області у 2010 році / М. П. Жуковський // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2010/95 (Дніпропетр. обл.). 101 арк.

236. Жуковський М. П. Науковий звіт про археологічні дослідження залишків Цвинтарної церкви прп. Іоанна Дамаскіна (1858-1943 рр.) по вул. Лапинській, 49 м. Нікополя Дніпропетровської області у 2012 році / М. П. Жуковський // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2012/40 (Дніпропетр. обл.). 64 арк.

237. Жуковський М. П. Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Нікополі і Нікопольському районі Дніпропетровської області у 2004 році / М. П. Жуковський // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2004/91 (Дніпропетр. обл.). 192 арк.

238. Жуковський М. П. Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Нікополі Дніпропетровської області у 2005 році / М. П. Жуковський // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2005/166 (Дніпропетр. обл.). 28 арк.

239. Жуковський М. П. Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Нікополі і Нікопольському районі Дніпропетровської області в 2006 р. / М. П. Жуковський // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2006/25 (Дніпропетр. обл.). 89 арк.

240. Жуковський М. П. Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Нікополі і Нікопольському районі Дніпропетровської області у 2007 році /

М. П. Жуковський. // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2007/104 (Дніпропетр. обл.). 210 арк.

241. Жуковський М. П. Науковий звіт про проведені археологічні дослідження у м. Нікополі у 2003 році / М. П. Жуковський // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. 2003/96 (Запоріз. обл.). 140 арк.

242. Жуковський М. П. Незабутий ювілей / М. Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / Н.-д. центр «Часи козацькі» [та ін. ; Титова О. М. (відп. ред.) та ін.]. К. : [Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК], 2016. Вип. 25. С. 268-274.

243. Жуковський М. П. Нікополь: стислий історико-статистичний нарис з історії міста / М. П. Жуковський. Нікополь : СПД Фельдман О.О., 2013. 95 с.: іл.

244. Жуковський М. П. Нова Січ і Військо Запорозьке Низове (1734-1775 рр.) (до 285-річчя її заснування) / М. П. Жуковський ; М-во культури України, Нікоп. міськрада, КЗ «Нікоп. краєзнав. музей», наук. част. / [відп. за вип. Жуковський М. П.]. Нікополь: НЧ КЗ «НКМ», 2019. 36 с. : фото.

245. Жуковский М. П. О времени основания и месте расположения Микитинской Запорожской Сечи / Жуковский М. П. // Запорожская старина. К.; Запорожье : [Мотор-Сич :НИИ казачества, Запорож. отд-ние], 2007. Спец. вып. № 4. С. 237-243.

246. Жуковський М. П. Пам'ятки козацької доби в Нікопольському краєзнавчому музеї / Мирослав Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. : Присвячується 100-річчю від дня народження Д. Я. Телегіна / Н.-д. центр «Часи козацькі» [та ін. ; Титова О. М. (відп. ред.) та ін.]. К. : [Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК], 2019. Вип. 28. С. 312-317.

247. Жуковський М. П. Перепоховання кошового отамана Івана Сірка в 1967 році / М. П. Жуковський // Заповідна Хортиця : зб. наук. пр. / [відп. ред. Остапенко М. А.]. Запоріжжя : ФОП Антипов В. І., 2018. С.112-122.

248. Жуковський М. П. Перший археолог Нікополя / М. П. Жуковський // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки : наук. щоріч. /

МОН України, Держ. вищ. навч. заклад «Нац. гірн. ун-т». Дніпропетровськ : НГУ, 2009. Вип. 6. С. 186-189.

249. Жуковський М. П. Петро Калнишевський – останній кошовий отаман, словецький в'язень... / М. П. Жуковський // Наук. частина Нікоп. держ. красзнав. музею, 2013. 20 с.

250. Жуковський М. П. Правове забезпечення пам'яток козацької доби Нікопольського краю в 1950-1980-х роках / М. П. Жуковський // Шості Зарембівські читання : матеріали Шостих Всеукр. Зарембів. наук. читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвячених 70-річчю від дня народження доктора іст. наук С. З. Заремби (м. Київ, 18 квіт. 2017 р.) : зб. наук. пр. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК ; [Титова О. М. (гол. ред. кол.), Бесов Л. М., Гриффен Л. О. та ін.]. К. : [Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК], 2017. С. 136-142.

251. Жуковський М. П. Призабутий ювілей з історії міста Нікополя / Мирослав Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / Н.-д. центр «Часи козацькі» ; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК [та ін. ; Титова О. М. (відп. ред.), Біляєва С. О., Виноградська Л. Т. та ін.]. К. : [Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК], 2017. Вип. 26. С. 240-247.

252. Жуковський М. П. Про генезу та історико-правове забезпечення літочислення міст Дніпропетровської області / М. П. Жуковський // З минувшини Подніпров'я : зб. матеріалів наук. конф., присвяч. Міжнар. дню музеїв, 17 трав. 1994 р. Дніпропетровськ : Дніпро, 1995. С. 95-100.

253. Жуковський М. П. Про засади екохронографії м. Нікополя / М. П. Жуковський // Всеукр. наук. конф. «Нікопольський регіон – центр запорозького козацтва у XVII-XVIII ст.» : матеріали конф. Нікополь, 2006. С. 14-20.

254. Жуковський М. П. Про історико-правове забезпечення дати заснування м. Нікополь / Мирослав Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / НДЦ «Часи козацькі» [та ін.] ; [редкол.:

Титова О. М. (відп. ред.) та ін.]. Київ ; Нікополь, 2013. Вип. 22, ч. II. С. 65-71. – Бібліогр.: 22 назви.

255. Жуковський М. П. Про кошового отамана Чортомлицької Січі Івана Дмитровича Сірка та його могилу / М. П. Жуковський // Гетьман, 2009. № 4/5. С. 34-36.

256. Жуковський М. П. Про літочислення м. Нікополя / Жуковський Мирослав. К. : ТОВ «Укр. Вид. Спілка», 2000. 58 с.

257. Жуковський М. П. Про літочислення населених пунктів України, заснованих запорозьким козацтвом / М. П. Жуковський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. / НАН України, Ін-т історії України [та ін.] ; відп. ред. П. Т. Тронько. К. ; Донецьк, 2001. Вип. 16. С. 264-270.

258. Жуковський М. П. Про літочислення с. Покровського Нікопольського району / М. П. Жуковський // Нариси історії Південної України. Запоріжжя : Х-ПРЕСС, 1997. С. 34-37. – (Бібліотека науково-красназничого часопису «Запорозька старовина». Сер. 1).

259. Жуковський М. П. Про літочислення сільських населених пунктів Дніпропетровської області, заснованих запорозьким козацтвом / М. П. Жуковський // Музей і майбутнє : доп. та повідомл. наук. конф. до Міжнар. дня музеїв, трав. 1997 р. Дніпропетровськ : Поліграфіст, 1998. С. 80-84.

260. Жуковський М. П. Про місце вручення гетьманських клейнодів Б. Хмельницькому 19 квітня 1648 р. / М. П. Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2005. Вип. 15. С. 16-20.

261. Жуковський М. П. Про місце розташування Базавлуцької та Чортомлицької Запорозьких Січей [Електронний ресурс] / М. П. Жуковський // Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека : офіц. сайт. Текст. та картогр. дані. – URL: <https://zounb.zp.ua/node/5881>.

262. Жуковський М. П. Про місце розташування Базавлуцької та Чортомлицької Запорозьких Січей / М. П. Жуковський // Заповідна Хортиця : зб. наук. пр. : до 50-ї річниці створення заповідника на о. Хортиця / М-во культури

України, Нац. заповідник «Хортиця» ; [редкол.: О. П. Мірущенко (відп. ред.), М. А. Остапенко та ін.]. Запоріжжя : ПП Антіпов В. І., 2017. С. 39-42.

263. Жуковський М. П. Про плани перенесення Нової Січі до Микитиноного Перевозу / М. П. Жуковський // Козацька спадщина : альм. Нікоп.регіон. від-ня Н.-д. ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України. Дніпропетровськ : Пороги, 2006. Вип. 3. С. 205-206.

264. Жуковський М. П. Про плани перенесення Нової Січі до Микитиноного Перевозу / М. П. Жуковський // Матеріали наук.-практ. семінару «Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва», м. Запоріжжя, 1-2 квіт. 2005 р. / Н.-д. ін-т козацтва Ін-ту історії України НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Запоріз. наук.-во ім. Я. Новицького ; [редкол.: В. О. Богуслаєв та ін.]. Запоріжжя : [Мотор Січ], 2005. С. 29-32.

265. Жуковський М. П. Про походження прапора гетьмана Богдана Хмельницького / М. П. Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2009. Вип. 12. С. 152-154.

266. Жуковський М. П. Про реалізацію проекту «Створення і розвиток історико-археологічного комплексу «Микитинська Січ» / М. П. Жуковський // Матеріали наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці» (Нац. заповідник «Хортиця»). Запоріжжя, 2008. С. 74-77.

267. Жуковський М. П. Про сучасну локалізацію залишків укріплень Запорозької Січі на о. Томаківка / М. П. Жуковський // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні проблеми в дослідженні історії Запорозького козацтва», (м. Запоріжжя, 11-12 жовт. 2007 р.). Запоріжжя : Мотор-Січ, 2007. С. 59-67.

268. Жуковський М. П. Про час заснування і місце розташування Микитинської Запорозької Січі / М. П. Жуковський // Запорозька старовина / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва, Запоріз. від-ня ; [авт. кол.: О. А. Бачинська та ін. ; редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя: [Мотор-Січ], 2005. Вип. 3. С. 42.

269. Жуковський М. П. Про час заснування і місце розташування Микитинської Запорозької Січі / М. П. Жуковський // Наук. зап. Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріж. від-ня / П. Сохань (відп. ред.). Нікополь : КП «Нікоп. тип.», 2001. Т. 6. С. 78-85.

270. Жуковський М. П. Символіка територіальної громади м. Нікополя / М. П. Жуковський. Нікополь : НВ МФД, 2005. 23 с.

271. Жуковський М. П. Слава за життя – безсмертя після нього = THEFAMEDURINGLIFE – IMMORTALITYAFTERIT / Мирослав Жуковський ; [пер. з англ.: Зоренко Ірина, Салащенко Ганна, Кулабухова Любов]. 5-те вид., допов. Нікополь : СПД Фельдман О. О., 2016. 86 с. : іл. – Парал. текст укр. та англ.

272. Жуковський М. П. Слава за життя – безсмертя після нього: стислий перелік походів і боїв І. Д. Сірка / М. П. Жуковський ; передм. В. П. Глядченко. 2-ге вид., допов. Нікополь : СПД Фельдман О. О., 2012. 32 с. : іл.

273. Жуковський М. П. Слава за життя – безсмертя після нього: стислий перелік походів і боїв І. Д. Сірка / М. П. Жуковський ; передм. В. П. Глядченко. Нікополь : Південна зоря : НМО ВСК, 2010. 16 с.

274. Жуковський М. П. Створення та розвиток історико-археологічного комплексу «Микитинська Запорозька Січ» / М. П. Жуковський // Наук. частина КЗ «Нікоп. краєзнав. музей», 2006. 93 арк.

275. Жуковський М. П. Томаківська Запорозька Січ (до 450-річчя її заснування) / М. П. Жуковський ; М-во культури України, Нікоп. міськрада, КЗ «Нікоп. краєзнав. музей», наук. част. / [відп. за вип. Жуковський М. П.]. Нікополь : НЧ КЗ «НКМ», 2018. 40 с.

276. Жуковський М. П. Увічнення місць Запорозьких Січей на території Нікопольського краю в 1953-1990 рр. / Мирослав Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / О. М. Титова (відп. ред.) [та ін.]. К., 2014. Вип. 23. С. 363-369.

277. Жуковський М. П. Уходи Черкаського замку в середині XVI ст. в районі Базавлуцько-Томаківського межиріччя / М. П. Жуковський // Нові

дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / Н.-д. центр «Часи козацькі» та ін. ; [редкол.: Титова О. М. (відп. ред.) та ін.]. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, 2018. Вип. 27. С. 186-195.

278. Жуковський М. П. Хронологічна та територіальна локалізація Микитинської Запорозької Січі / М. П. Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2003. Вип. 12. С. 137-144.

279. Жуковський М. П. Д. І. Яворницький – дослідник Микитинської Січі / М. П. Жуковський // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі : зб. матеріалів загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяч. 160-річчю заснування Дніпропетр. іст. музею ім. Д. І. Яворницького / [упоряд. В. М. Бекетова ; редкол.: Н. І. Капустіна (голова) та ін.]. Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2009. Вип. 11. С. 419-424.

280. Жуковський М. П. Яворницький і Нікополь / М. П. Жуковський // Регіональне і загальне в історії: тези міжнар. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-ліття XIII Археол. з'їзду, (листоп. 1995 р.). Дніпропетровськ : Пороги, 1995. С. 22-25.

281. Жуковський М. П. Д. І. Яворницький про Микитинську Січ / М. П. Жуковський // Літописець слави козацької : до 150 роковин народження Д. І. Яворницького (1855-2005 рр.). Нікополь : Південна зоря, 2003. С. 10-12.

282. Задунайський В. В. Громадські ініціативи щодо відродження козацтва в сучасній Україні / Задунайський В. В., Чухліб Т. В. // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : ВД «Києво-Могилян. акад.», 2006. Т. 2. С. 478-488.

283. Зайцев В. М. PODHORODECKI L. Sicz zaporoska. Wydanie 2. Warszawa: Ksiazka iWiedza, 1970 / Зайцев В. М. // Укр. іст. Журн., 1973. № 11. С. 151.

284. Занудько М. О. Орджонікідзевський народний історико-краєзнавчий музей / М. О. Занудько. Дніпропетровськ : Вид-во «Промінь», 1973. 88 с.

285. Записки о Южной Руси : в 2 т. / сост. и изд. Пантелеймона Кулиша. – [Репр. воспр. изд. 1856, 1857 гг.]. К. : Днипро, 1994. XXVI, 324, XIV, 358 с.

286. Запоріжжя / за Б. Крупницьким // Енциклопедія українознавства : [словникова частина / голов. ред. Володимир Кубійович]. Перевид. в Україні = [Репр. відтворення вид. 1955-1984 рр.]. К. : Глобус, 1994. Т. 2. – [Репр. відтворення вид. 1955-1957 рр.]. С. 747-749.

287. Запорожская Сечь. М. : Эксмо : Алгоритм, 2004. 608 с.

288. Запорожці: до історії козацької культури / [упоряд. тексту, передм. І. Кравченка ; упоряд. іл. матеріалу Ю. Іванченка]. К. : Мистецтво, 1993. 400 с. : іл.

289. Запорозька старовина : щоріч. зб. наук.-краєзнав. матеріалів. Вип. 1 / упоряд.: К. Бакуров, В. Шевченко, О. Шостак ; худож. оформл. Є. Прокоф'єв. Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1995. 165 с.

290. Запорозька Старовина. Вип. 3 / НАН України, Ін-т історії України, НДІ козацтва, Запорізі. від-ня ; [авт. кол.: О. А. Бачинська та ін. ; редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя : [«Мотор Січ»], 2005. 220 с.

291. Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 2-4 жовт. 1997 р.). Секції I, II. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. 264 с.

292. Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 2-4 жовт. 1997 р.). Секції III, IV, V. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. 280 с.

293. Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості : матеріали міжнар. наук. конф. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. ; Запоріжжя : [б. в.], 1997. 376 с.

294. Заруба В. М. Яворницький Дмитро Іванович (1855-1940) : біобібліографія : (до 150-річчя від дня народження та у 65-ліття смерті) /

В. М. Заруба ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ : [б. в.], 2005. 72 с. – (Бібліографія визначних вчених-юристів ; вип. 5 (Серія «Історики держави і права»).

295. Збережемо твою славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-80-х рр. ХХ ст. : зб. док. та матеріалів / НАН України, Ін-т історії України ; [упоряд. О. Г. Бажан (керівник) та ін.]. К. : Рідний край, 1997. 474 с.

296. Збережена спадщина: Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років : зб. матеріалів і док. / Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури ; Центр пам'ятокознавства НАНУ ; [упоряд.: О. М. Титова, М. Т. Пархоменко, О. О. Демиденко]. К., 2007. 280 с. : іл.

297. Звернення Товариства української мови імені Тараса Шевченка міста Нікополя та Нікопольського району до Верховної Ради Української РСР, Ради Міністрів Української РСР // Старожитності, 1991. Ч. 1 (5). С. 7.

298. Знайдено докази розташування острова Базавлук : прес-реліз прес-служби Нікоп. міськ. ради від 12 жовт. 2015 р. : [окр. відбиток] // Архів Жуковського М. П. 1 арк.

299. Зуев В. О бывших промыслах запорожских Козаков и наипаче рыбном / В. Зуев // Південна Україна ХУІІІ – ХІХ століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України [Запоріж. держ. ун-ту] / Запоріж. наук. т-во ім. Я. Новицького ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріж. від-ня. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2001. Вип. 6. С. 271-274.

300. Зуев В. Ф. Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / Василий Зуев / подгот. текста, вступ. ст., комент. М. Э. Кавуна ; Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. С. Грушевського НАН Украины. Днепропетровск : Герда, 2011. ХХVІІІ, 394 с., ил., карт. – (Серія «ЕДІТІОPRINCEPS»)

301. Иванов П. А. Материалы по истории Запорожья в XVIII веке / П. А. Иванов // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса : «Экон. тип. и литогр.», 1897. Т. XX. С. 59-100.

302. Игнаткин И. А. Охрана памятников истории и культуры : справ. пособие / И. А. Игнаткин. К. : Выща шк., 1990. 223 с. : ил.

303. Исследования на месте Запорожской Сечи // Археологическая летопись Южной России : историческая литература / ред.-изд. Н. Ф. Беляшевский. Киев : Тип. Императ. ун-та, 1903. Т. 6. С. 400-401.

304. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область / редкол. тома: Васильев И. В. (пред. редкол.) [и др.]. К. : Глав. ред. Укр. сов. энцикл., 1977. 840 с.

305. Исторія о козакахъ запорожскихъ, какъ оныя изъ древнихъ лѣтъ зачалися, и откуда свое происхождение имѣють, и въ какомъ состояніи нынѣ находятся. М. : Въ Унив. Тип., 1847. VIII, 44 с.

306. Історико-архітектурний опорний план, межі і режими використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів м. Нікополь Дніпропетровської області / О. В. Харлан (наук. керівник) [та ін.]. К. : НДІ пам'яткоохорон. дослідж. М-ва культури України, 2012. 101 с. – URL: http://www.nikopol-mrada.dp.gov.ua/otdel_arh/istorplan.rar

307. Историчний атлас України / Укр. іст. т-во ; ред. Любомир Винар ; опрац.: Іван Тесля, Євген Тютюко. Монреаль ; Нью-Йорк ; Мюнхен : [б. в.], 1980. 190 с.

308. Історіографія історії України : курс лекцій / Коцур В. П., Коцур А. П. Чернівці : Золоті литаври, 1999. 520 с.

309. Історія державного герба України : каталог виставки 23 серп.-23 верес. 2018 р. / Нац. музей історії України [та ін. ; редкол.: Г. І. Шаповалов (голова редкол.) та ін.]. Запоріжжя : АА Тандем, 2018. 60 с. : іл.

310. Історія Запорозької Січі / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : Арій, 2015. 242 с. : іл. – (Таємниці історії). – Бібліогр.: с. 229-232 (64 назви).

311. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область / редкол. тома: Пашенко А. Я. (голова редкол.) [та ін.]. К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1969. 958 с.

312. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. Т. 1 / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : ВД «Києво-Могил. акад.», 2006. 800 с. : іл. – Бібліогр.: с. 690-781.

313. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. Т. 2 / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : ВД «Києво-Могил. акад.», 2007. 724 с. : іл.

314. Кабузан В. М. Матеріали для «Історичного атласу України» XVIII ст., що зберігаються в центральних державних архівах Москви та Ленінграда / В. М. Кабузан, Г. П. Махнова // Укр. іст. журн., 1967. № 3. С. 132-142.

315. Кавун М. Е. Актуальні питання літочислення міст Півдня та Сходу України / М. Е. Кавун // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. К. : Донецьк, 2001. Вип. 16. С. 259-264.

316. Камеко В. Ф. Городок запорозьких козаків Новий Кодак: Красзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя / В. Ф. Камеко, В. В. Бинкевич. Дніпропетровськ: Пороги, 2007. 171 с.

317. Каменцева Е. И. Русская метрология / Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Изд. 2-е. М. : Высш. шк., 1975. 214 с.

318. Капуловка // Географическо-статистический словарь Российской империи / сост. по поручению Императ. рус. географ. о-ва д. чл. О-ва П. Семенов, при содействии д. чл. В. Зверинского, Р. Маака, Л. Майкова и Н. Филиппова. Санктпетербург : [В тип. В. Безобразова и Комп.], 1865. Т. II. С. 480.

319. Карелинь І. Запорожскія городища / Іоаннь Карелинь // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса : Въ гор. тип. Сод. Х. Алексамати, 1875. Т. IX. С. 433-442.

320. Карелинъ І. Никополь / Іоаннъ Карелинъ // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса : Въ гор. тип. Сод. Х. Алексамати, 1867. Т. VI. С. 523-538.

321. Картографічна колекція В. Г. Фоменка : [путівник] / уклад. Г. Нагорна. Запоріжжя : Поліграф, 2001. 24 с.

322. Картографічні матеріали у складі проектної документації фондів ЦДНТА України : довідник / Держ. арх. служба України, Центр. держ. наук.-техн. арх. України ; [уклад.: А. О. Алексеєнко [та ін.] ; наук. ред.: І. Б. Матяш, Р. І. Сосса]. К. : Картографія, 2012. 464 с. – Бібліогр.: с. 462.

323. Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав : Типография губернского правления, 1910. 426 с.

324. Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в музее Императорского Одесского общества истории и древностей / сост. А. Л. Б. Д. Одесса : Тип. А. Шульц, 1888. 51 с.

325. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Південно-східний інститут у Перемишлі / Януш Качмарчик ; з пол. пер. Іван Сварник. Перемишль ; Львів, 1996. 328 с.

326. Кашенко А. Великий Луг Запорозьський / А. Кашенко. Екатеринослав : Тип. Катеринин. ж. д., 1917. 106 с.

327. Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове / А. Ф. Кашенко ; [ред.-упоряд. М. А. Шудря]. Дніпропетровськ : Січ, 2001. 494 с.

328. Кепін Д. В. Охорона палеоприродної та археологічної спадщини : [монографія] / Д. В. Кепін, О. М. Титова ; Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПШ. К. : Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПШ, 2015. 152 с.

329. Килимовъ П. Надписи на надгробныхъ крестахъ / Платонъ Килимовъ // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса : Въ гор. тип. Сод. Х. Алексамати, 1867. Т. VI. С. 538-539.

330. Кіранов Т. Археологічна робота 1929 року / Т. Кіранов // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. ВУАК. Од. зб. 309. 10 арк.

331. Кіранов Т. Археологічна розвідка на Нікопольщині Криворізької округи. 1929 р. / Т. Кіранов // *Наук. архів Ін-ту археології НАН України*. Ф. ВУАК. Од. зб. 309. 11 арк.

332. Кіранов Т. Наслідки рекогносцировки на Нікопольщині за 1928 р. / Т. Кіранов // *Наук. архів Ін-ту археології НАН України*. Ф. ВУАК. Од. зб. 519. 27 арк.

333. Кіранов Т. Щоденник досліджень могили № 6 м. Нікополя на Криворіжжі. 1929 р. / Т. Кіранов // *Наук. архів Ін-ту археології НАН України*. Ф. 309. 13 арк.

334. Книга Большому Чертежу / подгот. к печати и ред. К. Н. Сербиной. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. 229 с.

335. Коваленко С. С. Україна під булавою Богдана Хмельницького : енциклопедія у 3 т. Т. 1 / С. С. Коваленко. К. : Стікс-Ко, 2007. 376 с. : іл.

336. Ковалець Т. «Реляція з обозу в Крилові»: джерело до історії запорозького повстання в 1638 року / Тарас Ковалець, Альберт Боровяк // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. пр. / Н.-д. центр «Часи козацькі»; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК [та ін. ; Титова О. М. (відп. ред.), Біляєва С. О., Виноградська Л. Т. та ін.]. К. : [Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК], 2017. Вип. 26. С. 421-429.

337. Коваль А. П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А. П. Коваль. К. : Либідь, 2001. 304 с.

338. Ковтонюк Б. М. Січеславщина козацька: учора, сьогодні, завтра / Б. М. Ковтонюк. Дніпропетровськ : Баланс-клуб, 2013. 368 с.

339. Козацькі Січі : (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / Ін-т історії України НАН України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ ; Запоріжжя : [б. в.], 1998. 252 с.

340. Козацькі старожитності в колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького : [каталог]. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2016. 432 с.

341. Козловський А. О. Козацькі старожитності пониззя Дніпра / Козловський А. О., Іл'їнський В. Є. // Археологія, 1991. № 4. С. 42-57.

342. Колесник О. С. Пам'ятник Б. Хмельницькому, 1954 р. / Оксана Колесник // Пам'ятки історії та культури міста Нікополь (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. облдержадмін., Упр. культури, національностей і релігій ; Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г., Кот С. І., Голубчик Л. М. та ін. ; відп. за вип.: Голубчик Л. М., Тарапацький В. В.]. Дніпро : Журфонд, 2018. С. 97-98.

343. Копилов Ф. Б. Короткий звіт про роботу групи по дослідженню запорізьких пам'яток Нікопольсько-Гаврилівської експедиції, 1953 р. / Ф. Б. Копилов // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. 1953/1д, ф. експ. № 1987. Арк. 1-3.

344. Копилов Ф. Б. Лист до Інституту Археології Академії наук УРСР. 19.10.1939 р. : рукопис / Ф. Б. Копилов // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. 1953-1д, ф. експ. б/н. Арк.1-4.

345. Копилов Ф. Б. Щоденник групи по дослідженню Запорозьких Січей Нікопольсько-Гаврилівської експедиції Ін-ту Археології АН УРСР 17.7.53 р.-31.7.53 р. // Наук. архів Ін-ту Археології НАН України. 1953-1д, ф. експ. № 1988. Арк. 1-18.

346. Копилов Ф. Б. Щоденник. Капулівський загін Нікопольської експедиції 1951 р. 27.VII.51 р.-16.VIII.51 р. // Наук. архів Ін-ту Археології НАН України. Ф. експ. б/н. Арк. 1-30.

347. Копылов Ф. Б. Описание материалов к отчету о работе группы по исследованию Запорожских Сечей Никопольско-Гавриловской экспедиции за 1953 г., сданная в научный архив Института археологии Академии наук Украинской ССР 29.6.1954 г. // Наук. архів Ін-ту Археології НАН України. 1953-1д, ф. експ. № 1989. Арк. 1, 3, табл. I-III, кресл. 1-2.

348. Копылов Ф. Б. Отчет о работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 года по обследованию запорожских

пам'ятников / Ф. Б. Копылов // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. 1951/2г, ф. експ. № 1527. Арк. 1-24.

349. Копылов Ф. Б. Археологическое изучение остатков Запорожских Сечей / Ф. Б. Копылов // Краткие сообщения Института археологии АН УРСР. Материалы VII научной конференции Института Археологии. К. : Изд-во АН УССР, 1955. Вып. 4. С. 52-53.

350. Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловка, Никиты Леонтьевича Коржа. Репр. изд. Днепропетровск, 1991. 63 с.

351. Коробов О. І. Базавлуцька Січ / О. І. Коробов // Українське козацтво : мала енциклопедія / [редкол.: Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. Вид. 2-ге, доп. і перероб. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. С. 566-567.

352. Коробов О. І. Запорозька Січ / О. І. Коробов // Українське козацтво : мала енциклопедія / [редкол.: Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. Вид. 2-ге, доп. і перероб. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. С. 190-193.

353. Коробов О. І. Микитинська Січ / О. І. Коробов // Українське козацтво : мала енциклопедія / [редкол.: Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. Вид. 2-ге, доп. і перероб. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. С. 370.

354. Коробов О. І. Томаківська Січ / О. І. Коробов // Українське козацтво : мала енциклопедія / [редкол.: Ф. Г. Турченко (керівник), С. Р. Лях та ін.]. Вид. 2-е, доп. і перероб. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. С. 566-567.

355. Королев В. Босфорская война / Владимир Королев. М. : Вече, 2007. 608 с. : ил. – (История казачества).

356. Косенко Л. О. Козаки. Лицарський орден України. Факти. Міфи. Коментарі / Леонід Косенко. Вид. 2-ге, доопрац. [Харків : Школа, 2009]. 608 с. + [8] арк. кол. вкл. : іл.

357. Костенко Т. Каплиця кошовому / Т. Костенко // Старожитності, 1991. Ч. 1 (5). С. 7.

358. Костомаров М. І. Богдан Хмельницький : іст. монографія / пер. з рос. Т. С. Завгородньої ; передм. В. С. Мороза ; худ. оформ. А. П. Дерев'янка. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 843 с.

359. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров. М. : Чарли, 1994. 768 с. – (Серия «Актуальная история России»).

360. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров ; [сост. и авт. ист.-биогр. очерка В. А. Замлинский ; примеч. И. Л. Бутича]. К. : Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. С. 425-651. – («Памятники исторической мысли Украины»).

361. Коцюбинська Л. В. Хрест Січової церкви у колекції Нікопольського краєзнавчого музею / Л. В. Коцюбинська // Козацька спадщина : альм. Нікоп. регіон. від-ня Н.-д. ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України. Нікополь ; Запоріжжя: Тандем-У. Вип. 1. С. 254-255.

362. Кочергін І. О. Відбулася VIII Всеукраїнська краєзнавча конференція «Шляхи сполучення Придніпров'я: від давнини до сьогодення» [Електронний ресурс] / І. О. Кочергін. – URL: <http://nsku.org.ua/?p=13279>

363. Кочергін І. О. Історичний нарис / І. О. Кочергін // Пам'ятки історії та культури Апостолівського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. обл. держ. адмін., Упр. культури, національностей і релігії ; Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г., Кот С. І., Голубчик Л. М. ; упоряд.: Голубчик Л. М., Колесник О. С., Царенко Т. А.]. Дніпро : Журфонд, 2016. С. 41-72.

364. Кошлатий В. П. Остання битва Івана Сірка / В. П. Кошлатий. Запоріжжя : Дике Поле, 2007. 183 с.

365. Кравець Н. В. Лясота / Н. В. Кравець, І. М. Кулинич // Енциклопедія історії України : [у 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла-Мі. С. 405-406.

366. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. Харків : Основа, 1996. 376 с.

367. Кравченко В. В. Нове джерело з історії Запорозької Січі / В. В. Кравченко // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України [Запоріж. держ. ун-ту] / Запоріж. держ. ун-т ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2000. Вип. 5. С. 28-31.

368. Крайник В. І. Томаківська Січ : іст. нарис. Нікополь : ВК КП ТРК «Південна зоря», 2007. 78 с.

369. Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы / О. А. Кривцова-Гракова. Москва : Изд-во АН СССР, 1955. 168 с. – (Материалы и исследования по археологии СССР ; вып. 46).

370. Кругляк Ю. М. Ім'я вашого міста. Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР / Ю. М. Кругляк. К. : Наук. думка, 1978. 152 с.

371. Крылова Л. П. Отчет об археологических раскопках о обследовании останков кошевого атамана Запорожской Сечи И. Д. Сирко во время перезахоронения их на курган, произведенного 23-24 нояб. 1967 г. / Л. П. Крылова // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. експ. № 5037. 13 арк.

372. Кузик Т. Л. Січ, як термін / Т. Л. Кузик // Енциклопедія історії України : [у 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил.-С. С. 587-588.

373. Ластовський В. Правовий статус Запорозької Січі / В. Ластовський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.], К., 2002. Вип. 11. С. 110-112.

374. Ленченко В. Листи Кошового отамана П. Калнишевського 1763 року про устрій Запорізької Січі / Володимир Ленченко // Пам'ятки України, 1989. № 3. С. 28-30.

375. Ленченко В. Остання козацька столиця на Дніпрі / В. Ленченко // Пам'ятки України: історія і культура : наук. часоп., 1989. № 2. С. 38-42.
376. Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття / Володимир Ленченко // Укр. археогр. щорічник. Нова серія. К., 2004. Вип. 8/9. С. 157-189. – На тит. арк.: Укр. археогр. зб. Т. 11/12.
377. Ленченко В. Томаківська Січ у джерелах XVI-XIX ст. / Володимир Ленченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / редкол.: О. Я. Телегін (відп. ред.) [та ін.]. К., 2010. Вип. 19. С. 255-259.
378. Ленченко В. Традиції Запорозької Січі в забудові Катеринодара й Тамані / Володимир Ленченко // Пам'ятки України: історія і культура : наук. часоп., 2005. № 3/4. С. 164-177.
379. Ленченко В. О. З історії географічних досліджень України Російською Академією наук у XVIII ст. / В. О. Ленченко // Проблеми історичної географії України : зб. наук. пр. / АН УРСР, Ін-т історії України ; редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. К. : Наук. думка, 1991. С. 124-132.
380. Ленченко В. О. Нова Січ / В. О. Ленченко // Українське козацтво : мала енциклопедія / [редкол.: Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. Вид. 2-ге, доп. і перероб. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. С. 410-412.
381. Ленченко В. О. С. І. Мишецький – автор «Історії козаків запорізьких» / В. О. Ленченко // Укр. іст. журн., 1989. № 11. С. 36-39.
382. Ленченко В. О. Чортомлицька Січ / В. О. Ленченко // Українське козацтво : мала енциклопедія / [редкол.: Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. Вид. 2-ге, доп. і перероб. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. С. 644-645.
383. Ленченко О. Запорозька Січ у картах, планах та кресленнях XVII-XVIII ст. / О. Ленченко // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва / редкол.: Заремба С. З. (голова), Телегін Д. Я., Титова О. М. К., 1993. Вип. 2. С. 19-22.
384. Леонтій, архімандрит. Подорожі на Запорозьку Січ у 1749 -1750 і 1751 рр. : [археогр. публ.] / Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський) ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріж.

від. ; [упоряд.: В. Грибовський, В. Мільчев]. К. : [б. в.], 2012. 100 с. – Тит. л. укр., англ.

385. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI століття в Україні / С. Леп'явко. Чернігів : Сіверян. думка, 1996. 285 с.

386. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Год третий / изд. под ред. товарища пред. комис. А. Синявского. Екатеринослав : Тип. губерн. земства, 1907. 176 с.

387. Лиман І. І. Церква в духовному світі запорозького козацтва / І. І. Лиман. Запоріжжя : Тандем-У, 1997. 61 с. – (Серія «Запорозька спадщина» ; вип. 2).

388. Лист кошового отамана Григорія Федорова, військового судді Петра Калнишевського та всіх курінних отаманів і товариства Війська Запорозького Низового Гетьману України Кирилу Розумовському. 7 липня 1761 р. // ЦДІАК України. Ф. 269. Оп. 1, од.зб. 377, арк. 2 і зв.

389. Лист Міністерства культури України в Раду Міністрів УРСР від 05.07.1954 р. № 05-566 // Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України. Ф. Р-2. Оп. 8. Од. зб. 11408. Арк. 4-5.

390. Лист творчої молоді Дніпропетровська // Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена : зб. ст. та док. : у 5 т. Дніпропетровськ : Моноліт, 2013. Т. 1. Боротьба з інакодумством на Дніпропетровщині / [упоряд.: Є. І. Бородін та ін.]. С. 251-258.

391. Листи Івана Сірка : матеріали до українського дипломатарію / уклад.: Ю. А. Мицик, М. В. Кравець. К. : Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1995. 84 с.

392. Литвин М. К. Нікопольський красназничий музей : путівник по експозиції / М. К. Литвин. Дніпропетровськ : Вид-во «Промінь», 1968. 60 с.

393. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / т-во «Знання» України ; [пер. із староукр. Р. Г. Іванченка]. К. : [Т-во «Знання» України], 1992. 192 с.

394. Літопис руський / за іпатським списком переклав Леонід Махновець ; [відп. ред. О. В. Мишанич]. К. : Дніпро, 1989. XVI+591 с.
395. Літопис Самовидця : [історіогр. пам'ятка другої половини XVII ст.] / вид. підгот. Я. І. Дзира ; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) [та ін.] ; АН УРСР, Ін-т історії, Джерела з історії України. К. : Наук. думка, 1971. 207 с.
396. Лоза Ю. Історичний Атлас України / Юрій Лоза ; [уклад. мап: Ольга Герасименко, Марія Овсенко, Віра Бахтіярова, Дмитро Зуб]. К. : Вид-во «Мапа», 2015. 320 с. : мапи.
397. Лопушинський А. І. В. І. Гошкевич – дослідник Запорозьких Січей / Лопушинський А. І. // Заповідна Хортиця : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці» : спец. вип. : зб. наук. пр. / М-во культури України, Нац. заповідник «Хортиця» ; [редкол.: М. А. Остапенко (голова) та ін.]. Запоріжжя : [A&V.Art GROUP], 2011. С. 71-74.
398. Люта Т. Мапа Великого князівства Литовського 1613 р. Миколая-Христофора Радивіла / Тетяна Люта // Пам'ятки України: історія і культура : наук. часоп., 1996. № 2. С. 81-88.
399. Люта Т. Україна на старожитніх картах / Тетяна Люта // Пам'ятки України: історія і культура : наук. часоп., 1996. № 2. С. 51-65.
400. Лясота Е. Щоденник / Е. Лясота // Жовтень. 1984. № 10. С. 97-110.
401. Макаревський Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття / Феодосій Макаревський ; упоряд. Долгополий В. К. ; вступ. ст. і комент. Швидько Г. К. Дніпропетровськ : ВАТ «Дніпрокнига», 2000. 1082 с.
402. Макаров А. М. Світло українського бароко : [нариси] / Анатолій Макаров. К. : Мистецтво, 1994. 286 с. : іл.
403. Максимов Е. В. Отчет об охранных раскопках кургана в г. Никополе в 1964 г. / Е. В. Максимов, Е. А. Петровская, Е. В. Черненко // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. ІАГЕК. Од. зб. 4292. 13 арк.
404. Максимович Н. И. Днепр и его бассейн: история и гидрография рѣки. Современные материалы по гидрологии Днѣпра и его главнѣйших

притоковъ, съ приложеніємъ картъ, графиковъ, плановъ, видовъ важнѣйшихъ мѣстностей и гидротехническихъ сооружений и поверстнымъ указателемъ (судоходнымъ дорожникомъ) рѣки / Н. И. Максимовичъ. К. : Типографія С. В. Кульженко, 1901. 400 с.

405. Максимовичъ Н. И. Приложение къ сочиненію Днѣпръ и его бассейнъ : поверстный указатель рѣки Днѣпра (судоходный дорожникъ). Таблицы вскрытія и замерзанія водъ. Выписки изъ историческихъ памятниковъ. Карты бассейна / Н. И. Максимовичъ. К. : Тип. С. В. Кульженко, 1901. 118 с.

406. Мальована Т. Г. Музеї Придніпров'я : історико-краєзнавчий нарис / Т. Г. Мальована, О. Г. Дьоміна. Дніпропетровськ : ІМА-Прес, 2012. 144 с.

407. Маріна З. П. Археологічний нарис / З. П. Маріна // Пам'ятки історії та культури міста Нікополь (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. облдержадмін., Упр. культури, національностей і релігій ; Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г., Кот С. І., Голубчик Л. М. та ін. ; відп. за вип.: Голубчик Л. М., Тарапацький В. В.]. Дніпро : Журфонд, 2018. С. 5-28.

408. Маріна З. П. Археологічний нарис / З. П. Маріна // Пам'ятки історії та культури Нікопольського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. обл. держ. адмін., Упр. культури, національностей і релігій, Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [упоряд.: Л. М. Голубчик та ін.]. Дніпро : Журфонд, 2017. С. 5-49.

409. Маркевич М. А. Історія Малоросії / М. А. Маркевич ; заг. ред. і авт. передм. Ю. С. Шемшученко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. 664 с. – Бібліогр.: с. 13-16.

410. Маркевич Н. Історія Малоросії. Т. 3 / Николая Маркевича. – Изд. книгопродавца О. И. Хрусталева. М. : в тип. Августа Семена, при Императ. Медико-Хирург. Академіи, 1842. 390 с.

411. Маслійчук В. Кошовий отаман Іван Сірко / В. Маслійчук, Ю. Мицик. К. : Вид. ПП Н. Брехуненко, 2007. 76 с.

412. Маслійчук В. Л. *Altera patria* : нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні / В. Л. Маслійчук. Харків : Харків. приват. музей міськ. садиби, 2004. 72 с.

413. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / сост. Генерал. штаба капитан В. Павлович. СПб. : Тип. Департамента Генерал. штаба, 1862. 396 с.

414. Материалы по истории русской картографии. Вып. II. Карты всей России и западных ее областей до конца XVII ст. / собрал В. Кордт. – Изд. комис. для разбора древних актов, состоящей при Киев., Подол. и Волын. генерал-губернаторстве. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1910. 31 с., 45 табл.

415. Матеріали науково-практичного семінару «Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва», м. Запоріжжя, 1-2 квіт. 2005 р. / Н.-д. ін-т козацтва Ін-ту історії України НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України : Запоріж. наук. т-во ім. Я. Новицького ; [редкол.: В. О. Богуслаєв та ін.]. Запоріжжя : [Мотор Січ], 2005. 104 с.

416. Матеріали Нікопольської науково-практичної конференції «Початок Хмельниччини», присвяченої 350-річчю початку національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького у середині XVII ст., 6 травня 1998 р. Нікополь : НКМ, 1998. 150 с.

417. Матеріали Першої республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці» (18-20 січ. 1990 р., м. Запоріжжя) / АН УРСР, Укр. фонд культури ; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури ; Держ. іст.-культ. заповідник на о. Хортиця / [ред. Л. П. Матюшина]. Дніпропетровськ : Знання, 1990. 216 с. – (До 500-ліття запорозького козацтва).

418. Матях В. М. Історія Українського козацтва в публікаціях журналу «Киевская старина» / В. М. Матях // Укр. іст. журн., 1992. № 9. С. 26-36.

419. Матях В. М. Козакознавчі студії в українській історіографії / В. М. Матях // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / НАН України, Ін-т

історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : ВД «Києво-Могил. акад.», 2007. Т. 2. С. 446-540

420. Мельник О. Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року / Олександр Мельник, Ірина Стеблина. Кривий Ріг, [б. в.], 2016. 120 с. : іл. – (Бібліотечка «Саксагань»).

421. Мельник О. Про літочислення Кривого Рогу / Олександр Мельник, Ірина Стеблина. Кривий Ріг : Чернявський Д. О. [вид.], 2015. 72 с.

422. Мельник Л. Г. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Л. Г. Мельник ; Ін-т змісту і методів навчання ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : [б. в.], 1997. 140 с.

423. Меншиков Г. Й. Нікополь / Г. Й. Меншиков, К. І. Позняков // Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область / редкол. тома: Пащенко А. Я. (голова редкол.) [та ін.]. К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1969. С. 435-455.

424. Меньшиков Г. И. Никополю 200 / Г. И. Меньшиков, К. И. Позняков, А. И. Пятигорец. Днепропетровск : Промінь, 1980. 144 с. : ил.

425. Меньшиков Г. И. Никополь / Г. И. Меньшиков, К. И. Позняков, А. И. Пятигорец // История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область / редкол. тома: Васильев И. В. (пред. редкол.) [и др.]. К. : Глав. ред. Укр. сов. энцикл., 1977. С. 425-445.

426. Мицик Ю. Запорозькі лицарі булави / Юрій Мицик // Україна – козацька держава : ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / авт.-упоряд., керівник проекту, худож., фото., іл. В. В. Недак ; наук. ред. В. О. Щербак, О. К. Федорук. К. : Емма, 2004. С. 104-107.

427. Мицик Ю. Козацькі гетьмани – правителі України (з 1648 р.) / Юрій Мицик // Україна – козацька держава : ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / авт.-упоряд., керівник проекту, худож., фото., ілюстратор В. В. Недак ; наук. ред.: В. О. Щербак, О. К. Федорук. К. : Емма, 2004. С. 206-207.

428. Мищик Ю. Скільки років нашому місту? / Юрій Мищик // Січеславщина. Краєзнавчий альманах / за ред. Г. К. Швидько. Дніпропетровськ : ВАТ «Поліграф», 1997. Вип. 1. С. 19-30.
429. Мищик Ю. Чортомлицька Січ (1652-1709 рр.) / Юрій Мищик, В'ячеслав Станіславський, Віталій Щербак // Історія Запорозької Січі / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : Арій, [2015]. С. 87-116.
430. Мищик Ю. Іван Сірко / о. Юрій Мищик. К. : ВД «Києво-Моги́л. акад.», 2010. 160 с.
431. Мищик Ю. Отаман Іван Сірко / о. Юрій Мищик. Запоріжжя : ТанDEM-У, 2000. 44 с.
432. Мищик Ю. Чортомлицька Січ (1652–1709 рр.) / Юрій Мищик, В'ячеслав Станіславський, Віталій Щербак // Козацькі Січі : (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / Ін-т історії України НАН України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ ; Запоріжжя : [б. в.], 1998. С. 86-108.
433. Мищик Ю. А. Апанович Олена Михайлівна / Ю. А. Мищик // Українське козацтво : мала енциклопедія / Н.-д. ін-т козацтва при Запоріж. держ. ун-ті ; [редкол. Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 16-18.
434. Мищик Ю. А. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. / Ю. А. Мищик, В. А. Брехуненко. Запоріжжя : РА «ТанDEM У», 1999. 52 с.
435. Мищик Ю. А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. А. Мищик. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 1997. 176 с.
436. Мищик Ю. А. Писемні джерела з історії українського козацтва / Ю. А. Мищик // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : ВД «Києво-Моги́л. акад.», 2007. Т. 2. С. 542-588

437. Мільчев В. Підпільненська Січ (1734-1775 рр.) / Володимир Мільчев // Історія Запорозької Січі / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : Арій, [2015]. С. 157-193.

438. Мільчев В. І. Військо Запорозьке Низове під Кримською протекцією / В. І. Мільчев // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : ВД «Києво-Моги́л. акад.», 2006. Т. 1. С. 587-603.

439. Мільчев В. І. Запорозьке козацтво у підданстві Гіреїв (1709/1711-1734 рр.) / В. І. Мільчев // Наук. пр. іст. фак. Запоріз. нац. ун-ту. Запоріжжя, 2009. Вип. XXVI. С. 170-178.

440. Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел) / В. І. Мільчев. Запоріжжя : ТанDEM-У, 2009. 108 с.

441. Мільчев В. І. Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр / В. І. Мільчев // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : ВД «Києво-Моги́л. акад.», 2006. Т. 1. С. 604-617.

442. Мірущенко О. Сволоки з колекції Національного заповідника Хортиця / О. Мірущенко, А. Клименко // Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці : матеріали наук.-практ. конф. Запоріжжя : Нац. заповідник «Хортиця», 2008. С. 243-249.

443. Моця О. П. Археологія козацької доби в Україні / О. П. Моця // Археологія, 2017. № 3. С. 55-65.

444. Моця О. Проблема створення загальнодержавної бази даних археологічних пам'яток в Україні / Олександр Моця // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. : Присвячується 100-річчю від дня народження Д. Я. Телегіна / Н.-д. центр «Часи козацькі» [та ін. ; Титова О. М. (відп. ред.) та ін.]. К. : [Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК], 2019. Вип. 28. С. 13-16.

445. Мякотин В. Запорожская Сечь / В. Мякотин // Энциклопедический словарь / нач. И. Е. Андреевским ; продолж. под ред. К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского ; изд.: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). СПб. : Типо-Литогр. И. А. Ефрона, 1894. Т. XII : Жилы – Земпах. С. 275-279.

446. Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип. 1. Матеріали Першої міжрегіон. іст.-краєзнав. конф. (м. Дніпропетровськ, 8-9 жовт. 1998 р.). Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т ; Етюд-Сервіс, 1998. 316 с.

447. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Д. С. Наливайко. К. : Дніпро, 1992. 496 с.

448. Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку ХХ століття) / голов. ред. В. І. Наулко. К. ; Нікополь ; Запоріжжя : Тандем-У, 2002. 399 с.

449. Народна пам'ять про козацтво = People's memory of cossacks. Запорозьке : Інтербук, 1991. 160 с.

450. Національний атлас України : атлас / НАН України ; редкол.: Л. Г. Руденко (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Картографія, 2007. 440 с. : іл., карти.

451. Нижний Днепр. Рабочая гипотеза // Государственный институт по проектированию гидротехнических сооружений. М. : Типо-литогр. им. Воровского, 1930. 654 с.

452. Нікополь // Географическо-статистический словарь Российской империи / сост. по поручению Императ. рус. географ. о-ва д. чл. О-ва П. Семенов. Санктпетербург : В тип. В. Безобразова и Комп., 1866. Том III, вып. 1: Лаа-Мам. С. 475-476.

453. Нікопольський державний краєзнавчий музей : [опис музею] / за М. Жуковським // Микитинська Запорозька Січ і початок національно-визвольної війни українського народу середини ХVІІ століття : матеріали Всеукр. наук. конф. Нікополь : РПЦ «Січ», 2008. С. 103-106.

454. Нікопольський район // Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область / редкол. тома: Пашенко А. Я. (голова редкол.) [та ін.]. К.: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1969. С. 456-458.

455. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875-1905 г. / Я. П. Новицкий. Репр. воспр. изд. 1911 г. Рига : Спридитис, 1990. 118 с.

456. Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва : [зб. наук. пр.]. Вип. 1 / редкол.: Заремба С. З. (голова), Телегін Д. Я., Титова О. М. ; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Н.-д. центр «Часи козацькі». К. : МП «Полімед», 1992. 84 с.

457. Нудьга Г. Республіка козаків: середньовічна Європа про Січ та козаків / Г. Нудьга. Львів : [б. в.], 1991. 112 с.

458. О замене памятника-бюста на могиле И. Д. Серко в с. Капуловке Никопольского района : рішення виконкому Дніпропетр. обл. ради нар. депутатів від 24 трав. 1979 р. № 318 // Держ. архів Дніпропетр. обл. Ф. 338. Оп. 2. Од. зб. 3609. Арк. 112.

459. О реконструкции могилы И. Д. Серко с заменой ранее установленного бюста : рішення виконкому Нікопол. район. ради нар. депутатів Дніпропетр. обл. від 27 квіт. 1979 р. № 147 // Держ. архів Дніпропетр. обл. Ф. 4523. Оп. 1. Од. зб. 758. Арк. 86-87.

460. Об образовании площади им. Богдана Хмельницкого в городе Никополе: рішення виконкому Нікоп. міськ. ради депутатів трудящих від 18 трав. 1954 р. № 702 // Держ. архів Дніпропетр. обл. Фр-4098. Оп. 2. Од. зб. 127. Арк. 269.

461. Олешківська Січ // Енциклопедія українознавства : [словникова частина / голов. ред. Володимир Кубійович]. – Перевид. в Україні = [Репр. відтворення вид. 1955-1984 рр.]. К. : Глобус, 1996. Т. 5. – [Репр. відтворення вид. 1966 р.]. С. 1845.

462. Олійник О. Л. Запорозький зимівник Нової Січі / О. Л. Олійник. Запоріжжя : ТанDEM-У, 1997. 64 с.

463. Олійник О. Л. Нова Січ / О. Л. Олійник // Українське козацтво : мала енциклопедія / Н.-д. ін-т козацтва при Запоріз. держ. ун-ті ; [редкол.: Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 348-349.

464. Ольхіна Н. І. Українське козацтво й Запорозька Січ у шкільних підручниках і посібниках / Н. І. Ольхіна // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України [Запоріз. держ. ун-ту] / Запоріз. наук. т-во ім. Я. Новицького ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріз. від-ня. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2001. Вип. 6. С. 292-299.

465. Ольхіна Н. Запорозька Січ у працях істориків першої половини XIX ст. / Н. Ольхіна // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2007. Вип. 16. С. 192-197.

466. Основне креслення генерального плану м. Марганцю Дніпропетровська обл. [Електронний ресурс] : масштаб 1:5000 // Марганецька міська рада : сайт. – URL: <https://marganets-rada.dp.ua/images/genplan.jpg>

467. Отчет о состоянии и охране памятников культуры, истории, археологии и искусства за 1953 г. по г. Никополью // Держ. архів Дніпропетр. обл. Ф. 4359. Оп. 1. Од. зб. 172. Арк. 16-18.

468. Очерки зарубежной историографии истории запорожского казачества / Запорож. гос. ун-т ; [науч. ред. Ю. Е. Ивонин]. Запорожье : [Днепр. металлург], 1994. 168 с.

469. Падалка Л. Была-ли на островѣ Томаковѣ запорожская Сѣчь? / Л. Падалка // Кіевская старина : ежемѣсячный ист. журналъ. 1893. Т. XLII, май. С. 243-262.

470. Падалка Л. Каменный Затонъ и Бѣлозерское городище на Днѣпрѣ / Л. Падалка // Кіевская старина : ежемѣсячный ист. журналъ. 1891. Т. XXXV, декабрь. С. 384-390.

471. Падалка Л. Надъ Великимъ Лугомъ Днѣпровскимъ (изъ путевыхъ замѣтокъ) / Л. Падалка // Киевская старина : ежемѣсячный ист. журналъ. 1897. Т. 57, май. С. 300-315.

472. Падалка Л. Остатки старины на Нижнемъ Днѣпрѣ : (изъ записной книжки) / Л. Падалка // Археологическая летопись Южной России : историческая литература / ред.-изд. Н. Ф. Беляшевский. Киев : Тип. Императ. ун-та, 1903. Т. 2. С. 95-107.

473. Падалка Л. По вопросу о существованіи Запорожской Сѣчи въ первыя времена запорожского казачества / Л. Падалка // Киевская старина : ежемѣсячный ист. журналъ. 1894. Т. XLV, май. С. 258-276 ; Т. XLV, июнь. С. 439-461.

474. Падалка Л. Происхождение запорожского козачества / Л. Падалка // Киевская старина : ежемѣсячный ист. журналъ. 1884. Т. IX, августъ. С. 580-608 ; Т. IX, сентябрь. С. 27-52.

475. Пам'ятки історії та культури Апостолівського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. обл. держ. адмін., Упр. культури, національностей і релігії ; Дніпр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г., Кот С. І., Голубчик Л. М. ; упоряд.: Голубчик Л. М., Колесник О. С., Царенко Т. А.]. Дніпро : Журфонд, 2016. 288 с.

476. Пам'ятки історії та культури міста Марганець (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. обл. держ. адмін., Упр. культури, національностей і релігії ; Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г., Кот С. І., Голубчик Л. М. та ін. ; упоряд.: Голубчик Л. М., Колесник О. С., Царенко Т. А.]. Дніпро : Журфонд, 2018. 186 с.

477. Пам'ятки історії та культури міста Нікополь (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. облдержадмін., Упр. культури, національностей і релігій ; Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г., Кот С. І., Голубчик Л. М. та ін. ; відп. за вип.: Голубчик Л. М., Тарапацький В. В.]. Дніпро : Журфонд, 2018. 288 с.

478. Пам'ятки історії та культури Нікопольського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. обл. держ. адмін.,

Упр. культури, національностей і релігій, Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [упоряд.: Л. М. Голубчик та ін.]. Дніпро : Журфонд, 2017. 412 с.

479. Пам'ятки історії та культури Томаківського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. обл. держ. адмін., Упр. культури, національностей і релігій ; Дніпр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г., Кот С. І., Голубчик Л. М. та ін. ; упоряд.: Голубчик Л. М., Колесник О. С., Нікітіна І. В. та ін.]. Дніпропетровськ : Журфонд, 2015. 216 с.

480. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог-справочник / редкол.: П. Т. Тронько (глав. ред.) [и др. ; авт. кол.: П. Т. Тронько и др. ; Ин-т истории АН УССР и др.]. К. : Наук. думка, 1987. 735 [1] с. – (цв. ил., ил.). – Имен. указ. : с. 714-736.

481. Панашенко В. Нова Січ (1734–1775 рр.) / Віра Панашенко // Козацькі Січі : (нарис з історії українського козацтва XVI-XIX ст.) / Ін-т історії України НАН України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ ; Запоріжжя : [б. в.], 1998. С. 149-189.

482. Панашенко В. В. Нова Січ, Підпільненська Січ / В. В. Панашенко // Енциклопедія історії України : [у 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Наук. думка, 2010. Т. 7: Мп-О. С. 437-439.

483. Паньонко І. М. Органи влади Запорізької Січі / І. М. Паньонко ; Львів. держ. ун-т внутріш. справ. Львів : ЛДУВС, 2006. 144 с. – Бібліогр.: с. 117-136.

484. Пасічник П. І. Бульбина балка та Нінина балка / П. І. Пасічник // Козацька спадщина : альманах Нікопол. регіон. від-ня НДІ козацтва Ін-ту історії України НАН України. Нікополь ; Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. Вип. 1. С. 164-165.

485. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Могила кошового отамана Івана Сірка», охор. №040010-Н // Архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, листопад 2014 р. 19 арк.

486. Паспорт пам'ятника історії та культури СРСР 2.4.(4.1)583-2.4.9 «Могила І. Д. Сірка». 20.09.1975 р. 5 с.

487. Паспорт пам'ятника історії та культури СРСР 2.4.1747-2.4.26 «Місце розташування Микитинської Січі». 09.07.1976 р. 5 с.

488. Паспорт пам'ятника історії та культури СРСР 4.1./2.2.4/1774–2.4.2 «Пам'ятник Богдану Хмельницькому». 02.07.1975 р. 5 с.

489. Перелік музейних предметів, що розкривають козацько-гетьманський період історії України, з фондів Нікопольського державного краєзнавчого музею // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Микитинська Запорозька Січ і початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття». Нікополь : РПЦ «Січ», 2008. С. 97-102.

490. Перелік об'єктів культурної спадщини національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [Електронний ресурс] : дод. до постанови Кабінету Міністрів України від 3 верес. 2009 р. № 928 // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF>

491. Перепоховання Івана Сірка у 1967 р. : зб. док. / упоряд. В. В. Грибовський ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріз. від-ня [та ін.]. К. : ІУА НАНУ, 2013. 96 с.

492. Петражицький А. Путівник по нижньому Дніпру та Південному Бугу на 1931 р. / А. Петражицький. Херсон : Червоний штурвал, 1931. 70 с.

493. План роботи Нікопольського музею в галузі археології на 1926-1927 рр. // Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України. Ф. 166. Оп. 6/5 Од. зб. 8199. Арк. 9.

494. Плезький С. Ф. Базавлуцька Січ / С. Ф. Плезький // Українське козацтво : мала енциклопедія / Н.-д. ін-т козацтва при Запоріз. держ. ун-ті ; [редкол. Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 26.

495. Плезький С. Ф. Запорозька Січ / С. Ф. Плезький // Українське козацтво : мала енциклопедія / Н.-д. ін-т козацтва при Запоріз. держ. ун-ті ;

[редкол. Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 163-165.

496. Плезький С. Ф. Микитинська Січ / С. Ф. Плезький // Українське козацтво : мала енциклопедія / Н.-д. ін-т козацтва при Запоріз. держ. ун-ті ; [редкол. Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 313.

497. Плезький С. Ф. Томаківська Січ / С. Ф. Плезький // Українське козацтво : мала енциклопедія / Н.-д. ін-т козацтва при Запоріз. держ. ун-ті ; [редкол. Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 482-483.

498. Плезький С. Ф. Чортомлицька Січ / С. Ф. Плезький // Українське козацтво : мала енциклопедія / Н.-д. ін-т козацтва при Запоріз. держ. ун-ті ; [редкол. Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 545-546.

499. Покровское // Географическо-статистический словарь Российской империи / сост. по поручению император. геогр. о-ва действит. член о-ва П. Семенов при содействии действит. членов В. Зверинского, Л. Майкова и И. Бока. СПб. : В тип. В. Безобразова и комп., 1873. Т. IV. С. 155.

500. Полін С. В. Історико-археологічна довідка про заселення території міста Нікополя в давнину (від кам'яної доби до розвинуеного середньовіччя) / С. В. Полін. Нікополь : НЧ НДКМ, 2005. 30 с.

501. Положення про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР : затв. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12 берез. 1981 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. 1981. 4 берез. (№ 12). С. 203-207.

502. Положення про порядок перетворення, обліку, найменування і реєстрації населених пунктів, а також розв'язання деяких інших адміністративно-територіальних питань в Українській РСР : затв. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 28 черв. 1965 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. 1965. 9 лип. (№ 28). С. 527-531.

503. Пришляк В. В. Микитинський шлях, Січковий шлях / В. В. Пришляк // Енциклопедія історії України : [у 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла-Мі. С. 636.

504. Про взяття на облік і державну охорону пам'яток історії та культури : рішення викон. ком. Нікоп. міськ. ради від 27 лют. 1998 р. № 135 // Архів загал. від. Нікоп. міськ. ради.

505. Про визнання таким, що втратило чинність, розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008 р. №1237 : розпорядж. Кабінету Міністрів України від 11 серп. 2010 р. № 1627-р // Офіц. вісн. України. 2010. № 61. Ст. 2129.

506. Про відзначення 350-річчя початку Визвольної війни українського народу середини XVII століття [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 січ. 1998 р. № 95 // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/95-98-%D0%BF>

507. Про відзначення 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького [Електронний ресурс] : розпорядж. Президента України від 19 лют. 1993 р. № 15/93-рп // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/15/93-%D1%80%D0%BF>

508. Про відзначення на державному рівні 14 жовтня 2012 року 360-річчя заснування Чортомлицької Запорозької Січі та вшанування пам'яті кошового отамана І. Сірка [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 5 лип. 2012 р. № 5106-VI // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5106-vi>

509. Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття : Указ Президента України від 1 лют. 2008 р. № 78/2008 // Вісн. Держ. ком. архівів України. 2008. Вип. 1 (30). С. 19-20.

510. Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних зі створенням Української козацької держави [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 21 січ. 2009 р. № 3/2009 // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/31/2009>

511. Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 4 січ. 1995 р. № 14/95 // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/14/95>

512. Про впорядкування і визначення пам'ятних дат і ювілеїв [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 2 груд. 1995 р. № 1116/95 (із змін., внесеними згідно з Указом Президента від 27 січ. 1999 р. № 70/99) // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1116/95>

513. Про впорядкування обліку пам'ятників історії, археології та мистецтва і посилення контролю за їх охороною та збереженням : рішення виконкому Нікоп. район. ради депутатів трудящих від 21 груд. 1965 р. № 332 // Держ. архів Дніпропетр. обл. Ф. 4523. Оп. 1. Од. зб. 325. Арк. 248-254.

514. Про встановлення меморіальних дощок в історичних місцях, зв'язаних з визвольною війною українського народу 1648-1654 років проти польської шляхти та возз'єднання України з Росією : Постанова ЦК КП України від 13 квіт. 1954 р. П-3/8 // Центр. держ. архів громад. об-нь України. Ф. 1. Оп. 6 Спр. 2059. Арк. 6, 34.

515. Про встановлення меморіальних дощок на історичних місцях, зв'язаних з визвольною війною українського народу 1648-1654 рр. : Постанова ЦК КП України від 29 квіт. 1954 р. П. 3-3, Прот. II № 5 // Центр. держ. архів громад. об-нь України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2192. Арк. 71-75.

516. Про вшанування пам'яті Івана Дмитровича Сірка, славного кошового отамана Війська Запорозьких низових козаків : рішення Орджонікідз. міськ. ради від 5 жовт. 2001 р. № 10 // Арх. від. Покров. міськ. ради. Копія (завірена 05.05.2018 р.).

517. Про День Українського козацтва [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 7 серп. 1999 р. № 966/99 // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966/99>

518. Про державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії монументального мистецтва, археології) : наказ М-ва культури і мистецтв

України від 15 черв. 1999 р. № 393 // Пам'ятки України: історія і культура : наук. часоп. 2000. № 2. (Спец. вип.).

519. Про додаткові заходи щодо впорядкування відзначення пам'ятних дат і ювілеїв [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 17 груд. 1999 р. № 1583/99 // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1583/99>

520. Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 верес. 2009 р. № 928 // Верховна Рада України: офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF>

521. Про затвердження звіту робочої групи з уточнення дати заснування міста Запоріжжя [Електронний ресурс] : рішення Запоріж. міськради № 47 від 27 черв. 2014 р. // Запорізька міська рада : офіц. сайт. – URL: <https://zp.gov.ua/uk/documents/item/3749>

522. Про затвердження містобудівної документації м. Нікополь [Електронний ресурс] : рішення Нікоп. міськ. ради VI скликання від 31.01.2014 р. № 125-41/VI // Офіційний сайт Нікопольської міської ради. – URL: www.nikopol-mrada.dp.gov.ua/pbinfo/2013-02/0186.doc

523. Про затвердження Положення про урочисте щорічне відзначення пам'ятної дати «День обрання Богдана Хмельницького Гетьманом України у Микитинській Запорозькій Січі (початок української Козацько-Гетьманської Держави)» [Електронний ресурс] : рішення сесії Нікоп. міськ. ради VI скликання від 23 жовт. 2015 р. № 50-66/VI // Офіційний сайт Нікопольської міської ради. – URL: http://portal.nikopol.net/pbinfo/2015_R/50-66.doc

524. Про затвердження Порядку підготовки та подання Кабінетові Міністрів України на погодження пропозиції щодо визначення пам'ятних дат і ювілеїв [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 серп. 2003 р. № 1249 (станом на 27 жовт. 2010 р.) // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1249-2003-%D0%BF>

525. Про затвердження Списку історичних населених місць України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 лип. 2001 р. № 878 // Офіц. вісник України. – 2001. № 31. С. 104-117.

526. Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології : постанова Ради Міністрів УРСР від 21 лип. 1965 року № 711 // Законодавство про пам'ятники історії та культури : зб. норм. актів / під ред. Голови секції прав. охорони пам'ятників Респ. правління Т-ва О. Н. Якименка. – К. : Політ. літ. України, 1970. С. 90-121.

527. Про заходи щодо підтримки розвитку Українського козацтва [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 22 трав. 2007 р. № 378 // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/378/2007>

528. Про заходи щодо подальшого соціального розвитку м. Чигирин та Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 серп. 1998 р. № 1314 // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1314-98-%D0%BF>

529. Про заходи, зв'язані з підготовкою та експлуатацією водоймищ дніпровських гідроелектростанцій в 1967 році : рішення виконкому Дніпропетр. обл. ради депутатів трудящих від 1 квіт. 1967 р. № 209 // Держ. архів Дніпропетр. обл. Ф. 3383. Оп. 2-пр. Од. зб. 2537. Арк. 182-183, 186-188.

530. Про заходи, зв'язані з підготовкою та експлуатацією водоймищ дніпровських гідроелектростанцій в 1967 р. : Постанова Ради Міністрів УРСР від 20 лют. 1967 р. № 112 // Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України. Ф. 2. Оп. 13. Спр. 1842. Арк. 152-166.

531. Про заходи, зв'язані з перепхованням могили пам'ятника кошового отамана війська Запоріжського І. Д. Сірка : рішення виконкому Нікоп. район. ради депутатів трудящих № 303 від 15 листоп. 1967 р. // Держ. архів Дніпропетр. обл. Ф. 1523. Оп. 1. Од. зб. 355. Арк. 182-183.

532. Про звернення Нікопольської міської ради до Прем'єр-міністра України, народних депутатів України по 35-ому виборчому округу про уточнення дати заснування міста Нікополя : рішення Нікоп. міськ. ради від 28 груд. 2002 р. № 21-5/XXIV // Арх. від. Нікоп. міськ. ради. Ф. 41. Спр. Арк. 191-210.

533. Про звіт робочої групи з уточнення дати заснування міста Запоріжжя [Електронний ресурс] : рішення Запоріз. міськради № 45 від 26 черв. 2012 р. // Запорізька міська рада : офіц. сайт. – URL: <https://zp.gov.ua/uk/documents/item/2800>

534. Про національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002-2005 рр. [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 15 листоп. 2001р. № 1092 // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1092/2001>

535. Про перейменування вулиць та провулків міста Нікополя : розпорядж. Нікоп. міськ. голови від 17 лют. 2016 р. № 36-р // Поточ. архів загального від. Нікоп. міськ. ради.

536. Про перейменування окремих населених пунктів [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 17 берез. 2016 р. № 1037-VIII // Законодавство України : [офіц. сайт]. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1037-VIII>

537. Про перейменування площі «50 років жовтня...», кінотеатру ім. Леніна і вулиць міста з нагоди 5-ї річниці Незалежності України : рішення виконкому Нікоп. міськ. ради нар. депутатів від 26 лип. 1996 р. № 461 // Архів. від. Нікоп. міськ. ради. Фр. 41. Оп. 2. Спр. 1864. Арк. 53-56.

538. Про положення про Координаційну раду з питань розвитку українського козацтва [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 6 жовт. 1999 р. № 1283 // Верховна Рада України : офіц. вебпортал. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1283/99>

539. Про програму розвитку Українського козацтва в Дніпропетровській області на 2008-2012 роки [Електронний ресурс] : рішення Дніпропетр. обл. ради

від 23 трав. 2008 р. № 413-15 // Дніпропетр. обл. рада : сайт. – URL: <http://www.oblrada.dp.ua/decisions/2/87>

540. Про створення робочої групи з підготовки проекту Положення про урочисте щорічне відзначення пам'ятної дати дня обрання Богдана Хмельницького Гетьманом України у Микитинській Запорозькій Січі (початок української Козацької Гетьманської Держави) : розпорядж. в. о. міськ. голови м. Нікополя Фісака А. П. від 29 лип. 2015 р. № 186-р // Поточ. архів загал. від. Нікоп. міськ. ради.

541. Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми розвитку Українського козацтва на 2009-2011 роки : розпорядж. Кабінету Міністрів України від 17 верес. 2008 р. №1237-р // Офіц. вісн. України. 2008. № 71. Ст. 2393.

542. Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва : постанова ЦК КП України від 31 серп. 1965 р. № П-92/12-з // Центр. держ. архів громад. орг. України. Ф. 1. Оп. 6. Од. зб. 3921. Арк. 54.

543. Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва: постанова Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. № 711 // Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України. Ф. 2. Оп. 13. Од. зб. 98. Арк. 64-65.

544. Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року : док. і матеріали / упоряд., авт. передм. і прим. Т. Ковалець, худож.-оформ. Л. Вировець. Харків : Фоліо, 2017. 352 с. : іл.

545. Р. М. Запорізька Січ // Енциклопедія українознавства : [словникова частина / голов. ред. Володимир Кубійович]. Перевид. в Україні = [Репр. відтворення вид. 1955-1984 рр.]. К. : Глобус, 1994. Т. 2. [Репр. відтворення вид. 1955-1957 рр.]. С. 751-752.

546. Регіональне і загальне в історії : тези міжнар. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археол. з'їзду, (листоп. 1995 р.). Дніпропетровськ : Пороги, 1995. 328 с.

547. Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. іст. журн. 1990. № 11. С. 3-9 ; № 12. С. 3-11.

548. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман. Київ : Либідь, 1994. 768 с.

549. Рішення Дев'ятої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», проведеної НДКП (центром) «Часи козацькі», Укр. т-вом охорони пам'яток історії та культури, Центром пам'яткознавства НАН України 22-23 березня 2000 р. у м. Києві // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телєгін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2000. Вип. 9. С. 223-224.

550. Рішення Десятої Всеукр. наук.-практ. конф. «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», організованої Укр. т-вом охорони пам'яток історії та культури, Центром пам'яткознавства НАН України, НДКП (центром) «Часи козацькі» // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телєгін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2001. Вип. 10. С. 258-259.

551. Рішення Одинадцятої Всеукр. наук.-практ. конф. «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», проведеної НДКП (Центром) «Часи козацькі», Укр. т-вом охорони пам'яток історії та культури, Центром пам'яткознавства НАН України 20-21 березня 2002 р. у м. Києві // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телєгін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2002. Вип. 11. С. 278.

552. Романов К. Прошло все, одна слава залишилася... / Кость Романов // Краєзнавство. 1995. Ч. 1/4. С. 69-71.

553. Романовський І. В. Про увічнення місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва / І. В. Романовський // Укр. іст. журн. 1966. № 3. С. 149-150.

554. Ромашко О. В. Археологічний нарис / О. В. Ромашко // Пам'ятки історії та культури Апостолівського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. обл. держ. адмін., Упр. культури, національностей і релігії ; Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ;

[редкол.: Першина Н. Г., Кот С. І., Голубчик Л. М. ; упоряд.: Голубчик Л. М., Колесник О. С., Царенко Т. А.]. Дніпро : Журфонд, 2016. С. 6-40.

555. Ромашко В. А. Археологічні роботи, пов'язані з реконструкцією могили І. Д. Сірка у 2000 р. / В. А. Ромашко // Вісн. Дніпропетр. нац. ун-т. Серія: Історія та археологія. 2002. Вип. 10. С. 250-252.

556. Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини / упоряд. і авт. прим. В. А. Чабаненко. К. : Дніпро, 1990. 261 с.

557. Савченко С. В. Місця пам'яті українського козацтва у щоденникових нотатках Олени Апанович [Електронний ресурс] / С. В. Савченко // Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки. Ніжин, 2013. Вип. 73. С. 10-18. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkpist_2013_73_4

558. Саламаха В. Останній бій Сірка / В. Саламаха // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.), Титова О. М., Симоненко І. М. К., 1998. Вип. 7. С. 19-25.

559. Сантіні Ф. Географічна карта «Partie Meridionale de la Russie Europeenne ou sont destinguées exactément toutes les Provinces, d'apres le detail de l'Atlas Russienn» (Південна частина Європейської Росії, де точно позначені всі Провінції згідно уточненням Атласу Росії). Час і місце побутування: Західна Європа, остання чверть XVIII ст. / Francois Santini (Франсуа Сантіні) // Фонди Нац. заповідника «Хортиця». КН-29769. Інв. № 178066.

560. Сапожников І. В. Запорозька військова церква Покрова Пресвятої Богородиці / І. В. Сапожников // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України [Запоріз. держ. ун-ту] / Запоріз. наук. т-во ім. Я. Новицького ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріз. від-ня. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. Вип. 7. С. 183-191. – Бібліогр.: 29 назв.

561. Сапожников І. В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII – перша половина XIX ст.) / І. В. Сапожников ; НАН України, Ін-т археології. Одеса : Чорномор'я, 1997. 192 с.

562. Саратов І. Ю. Іван Сірко / І. Ю. Саратов. Харків : Акта, 1998. 112 с.

563. Саричев В. Три століття козацького флоту / В'ячеслав Саричев ; Нац. заповідник «Хортиця» ; Благод. фонд «Хортиця». Запоріжжя : [Кераміст], 2015. 136 с.

564. Сас П. М. Військо Запорозьке / П. М. Сас // Енциклопедія історії України : [в 11 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. К. : Наук. думка, 2003. Т. 1: А-В. С. 542-545.

565. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. Львів: Слово, 1992. 304 с.

566. Світленко С. І. Про актуальні питання щодо підготовки проекту «Історія міст сіл України, Дніпропетровська область» / С. І. Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавче дослідження : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2011. Вип. 9. С. 5-17.

567. Сводный план Госстроя УССР и Министерства культуры УССР сооружения в 1971-1975 годах памятных знаков по Украинской ССР. 30 июня 1970 г. // Центр. держ. архів громад. об-нь України. Ф. 1. Оп. 32. Од. зб. 52. 214 арк.

568. Сегеда С. П. Гетьманські могили / Сергій Сегеда. К. : Наш час, 2009. 440 с. – (Серія «Невідома Україна»).

569. Сергієнко Г. Я. Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі / Г. Я. Сергієнко // Укр. іст. журн. 1992. № 12. С. 123-131.

570. Сергієнко Г. Кошовий отаман Іван Сірко / Григорій Сергієнко // Історія України. 1997. № 12. С. 1, 3-5.

571. Сергієнко Г. Я. Міжнародно-правовий статус Запорозької Січі в другій половині XVII ст. / Сергієнко Г. Я. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості : матеріали міжнар. наук. конф. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. ; Запоріжжя : [б. в.], 1997. С. 44-53.

572. Серета Н. «Тут похований кошовий отаман Іван Сірко». (Історія створення меморіалу) / Наталя Серета // Вісн. Львів. Нац. акад. мистецтв. 2012. Вип. 23. С. 334-343.

573. Серета О. Османсько-українська дипломатія в документах XVII-XVIII ст. = [XVII–XVIII Yüzyıl belgelerinde Osmanlı-Ukrayna diplomasisi] : [монографія] / Олександр Серета = [Oleksandr Sereta] ; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського ; Стамбул. ун-т. Київ ; Стамбул, 2018. 176 с. : іл.

574. Симоненко І. Сучасний стан пам'ятних місць українського козацтва на Низовому Дніпрі / І. Симоненко, О. Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2000. Вип. 9. С. 4-11.

575. Симоненко І. Яків Новицький – дослідник пам'яток українського козацтва / І. Симоненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 1999. Вип. 8. С. 225-229.

576. Сич Запорожская // Энциклопедия казачества / сост. Г. В. Губарев ; ред.-изд. А. И. Скрыпов ; вступ. ст. О. О. Антропова. М. : Вече, 2008. 544 с.

577. Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского : составлена из подлинных документов Запорожского Сечевого Архива : [в 3 ч.] / сост. А. Скальковским. Изд. 2, испр. и знач. приумнож. Одесса : [Печ. в Гор. тип.], 1846. Ч. 1. 370 с. ; Ч. 2. 370 с. ; Ч. 3. 296 с.

578. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього коша Запорозького / А. О. Скальковський ; передм. та комент. Г. Г. Швидько ; пер. з рос. Т. С. Завгородньої ; худож.-іл. О. М. Бузилов. Дніпропетровськ : Січ, 1994. 678 с.

579. Скирда В. В. Козацькі старожитності в фондах музею археології Харківського національного університету імені В. А. Каразіна / В. В. Скирда, Д. О. Каргіна // Заповідна Хортиця : зб. наук. пр. / відп. ред. Остапенко М. А. Запоріжжя : ФОП Антипов В. І., 2018. С. 101-111.

580. Славутич Яр. Місцями запорозькими : нариси та спогади / Яр Славутич. – Львів : Меморіал, 1991. 64 с.

581. Смирнов А. А. Морская история казачества / А. А. Смирнов. М. : Яуза : Эксмо, 2006. 288 с. – (Казачья слава).

582. Смолій В. А. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. 2-ге вид., доп., перероб. К. : Либідь, 1995. 624 с.

583. Смолій В. Передмова / Валерій Смолій // Історія Запорозької Січі / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : Арій, [2015]. С. 3-7.

584. Смолій В. Козацтво та Запорозька Січ у суспільно-політичних процесах XVI-XIX ст. / Валерій Смолій // Козацькі Січі : (нарис з історії українського козацтва XVI-XIX ст.) / Ін-т історії України НАН України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. ; Запоріжжя : [б. в.], 1998. С. 3-14.

585. Сокульський А. Віхи край шляху / Арнольд Сокульський // Народна пам'ять про козацтво = People's memory of cossacks. Запоріжжя : Інтербук, 1991. С. 109-154.

586. Сокульський А. Предтеча козацької твердині на Запоріжжі / Арнольд Сокульський, Віталій Щербак // Козацькі Січі : (нарис з історії українського козацтва XVI-XIX ст.) / Ін-т історії України НАН України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. ; Запоріжжя : [б. в.], 1998. С. 15-21.

587. Сокульський А. П. Козацька Хортиця. Історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва : монографія / А. Л. Сокульський. Запоріжжя : [КПУ], 2008. 766 с.

588. Список исторических памятников, связанных с освободительной войной украинского народа 1648-1654 гг. против угнетения польской шляхты, находящиеся на территории Днепропетровской области // Держ. архів Дніпропетр. обл. Ф. 4259. Оп. 1. Од. зб. 172. Арк. 19.

589. Список пам'яток культури Криворізької округи, зареєстрованих Українським комітетом по охороні культури при НКО УСРР 27 липня 1927 р. // Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України. Ф. 166. Оп. 6 од. Зб. 9433. Арк. 1.

590. Справочная книга Екатеринославской Епархии за 1913 год. Екатеринослав : Тип. С. И. Барановского, 1914. 206 с.
591. Срезневский И. И. Украинская летопись MDCXL – MDCLVII : [Летопись, ист. примеч., песни, думы и предания, поясняющие слова летописцев / И. Срезневский]. Харьков : В унив. тип., 1835. [4], 186 с.
592. Станіславський В. В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699 / В. В. Станіславський. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. 357 с.
593. Станіславський В. В. Запорозька Січ у другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст. / В. В. Станіславський // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : ВД «Києво-Могил. акад.», 2006. Т. 1. С. 558-587.
594. Старик О. В. Археологічний нарис / О. В. Старик // Пам'ятки історії та культури міста Марганець (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. обл. держ. адмін., Упр. культури, національностей і релігії ; Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г., Кот С. І., Голубчик Л. М. та ін. ; упоряд.: Голубчик Л. М., Колесник О. С., Царенко Т. А.]. Дніпро : Журфонд, 2018. С. 5-28.
595. Статистическое описание местечка Никополь, составленное по поручению г-на Управляющего Одесского общества пароходства и торговли подполковником А. Чирковым в мае месяце 1860-го года // НКМ. Арх-5535. КН. 16417. 12 л.
596. Статут територіальної громади міста Нікополя : (від 11 листопада 2011 р.) / Нікоп. міська рада. Запоріжжя : Вид. група «AV Antipov Art Group», 2013. 75 с.
597. Степанков В. С. Політична роль Запорозжя в розвитку національної революції 1648-1676 рр. / Степанков В. С. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості : матеріали міжнар. наук. конф. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. ; Запоріжжя : [б. в.], 1997. С. 4-14.

598. Стороженко І. С. Битва на Жовтих Водах 29 квітня – 16 травня 1648 року у світлі нових досліджень : монографія / Іван Сергійович Стороженко. Дніпропетровськ : LizunoffPress, 2013. 183 с. : іл. – Бібліогр.: с. 137-140.

599. Стороженко І. С. Воєнно-стратегічна мета повстання під керівництвом Богдана Хмельницького у березні-травні 1648 р. / І. С. Стороженко // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана) : зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. К. : [б. в.], 1995. С. 62-73.

600. Стороженко І. С. На яку Січ спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні? / І. С. Стороженко // Придніпров'я: історико-краєзнавче дослідження : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. Вип. 7. С. 6-18.

601. Стороженко І. С. Теоретико-методологічні проблеми дослідження історії Запорозької Січі / І. С. Стороженко // Придніпров'я: історико-краєзнавче дослідження : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2011. Вип. 9. С. 17-25.

602. Стороженко І. С. Чи була на Микитиному Розі Запорозька Січ / І. С. Стороженко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (голов. ред.) [та ін.]. Дніпропетровськ : Ліра, 2015. Вип. 13. С. 6-19.

603. Стороженко І. С. Чи була на Микитиному Розі Запорозька Січ / І. С. Стороженко // Козацька спадщина : альм. Нікоп. регіон. від-ня НДІ козацтва при Ін-ті історії України НАН України. Дніпропетровськ : Пороги, 2006. Вип. 3. С. 226-229.

604. Стороженко І. С. «Воєнна доктрина» запорожців Січі кінця XVI – першої половини XVII ст. / Стороженко І. С. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості : матеріали міжнар. наук. конф. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. ; Запоріжжя : [б. в.], 1997. С. 27-33.

605. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Кн. 1: Воєнні дії 1648-1652 / І. С. Стороженко. Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1996. 320 с.

606. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Кн. 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко ; передм. Ю. А. Святця, відп. ред. В. А. Смолій. Дніпродзержинськ : ВД «Андрій», 2007. 418 с. + 9 вкл.

607. Стороженко О. П. Спомини про Микиту Леонтійовича Коржа / О. П. Стороженко // Стороженко О. П. Марко Проклятий : повість. Оповідання / упоряд., авт. передм. та прим. П. Хропка. К. : Дніпро, 1989. С. 203-263.

608. Сушинський Б. І. Козацька Україна: «Хмельниччина» / Богдан Сушинський ; оформ. О. П. Чередниченка. Одеса : ВМВ, 2004. 560 с.

609. Тарг С. М. Кориолиса сила / С. М. Тарг // Физическая энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров. М. : Сов. энцикл., 1990. Т. 2: Добротность-Магнитооптика. – С. 461.

610. Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.) : одобрено ЦК КПСС. М. : Гос. изд-во полит. лит., 1954. 30 с.

611. Телегін Д. Я. Про могилу славного отамана Івана Сірка та події навколо неї / Д. Я. Телегін // Надмогильні хрести запорозьких козаків / Д. Вертил'як [та ін.] ; відп. ред. І. В. Сапожников ; Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького, Ін-т археології НАН України. Одеса : [б. в.], 1998. С. 176-192. – («Невичерпні джерела пам'яті». Серія збірок наукових статей, матеріалів та републікацій ; т. 1).

612. Телегін Д. В пошуках зимівника кошового Петра Калнишевського / Д. Телегін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 1998. Вип. 7. С. 103-106.

613. Телегін Д. Десять років діяльності Центру «Часи козацькі» / Д. Телегін, О. Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2001. Вип. 10. С. 3-8.

614. Телегін Д. Дослідження експедиції «Січі Запорозькі» у 1991 р. / Д. Телегін, О. Титова // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва / редкол.: Заремба С. З. (голова), Телегін Д. Я., Титова О. М. ; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Н.-д. центр «Часи козацькі». К., 1992. Вип. 1. С. 1-5.

615. Телегін Д. Основні підсумки та завдання по вивченню та охороні археологічних пам'яток українського козацтва / Д. Телегін, О. Титова // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва / редкол.: Заремба С. З. (голова), Телегін Д. Я., Титова О. М. К., 1993. Вип. 2. С. 3-8.

616. Телегін Д. Я. Обстеження Січей Низового Дніпра в 1990 р. / Д. Я. Телегін // Укр. іст. журн. 1992. № 7/8. С. 136-139.

617. Телегін Д. Я. Січі запорозьких козаків низового Дніпра / Д. Я. Телегін. К. : Знання, 1991. 24 с.

618. Телегін Д. Я. Часи козацькі. Січі запорозькі : за письмовими та археологічними джерелами / Д. Я. Телегін. К. : [ДККП «Тираж»], 1997. 207 с.

619. Терещенко А. Очерки Новороссийского края // Журнал М-ва нар. просвещения. 1854. № 10. С. 1-72.

620. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В. И. Тимофеенко. К. : Наук. думка, 1984. 219 с.

621. Титова О. Вивчення нерухомої культурної спадщини доби козацтва Дмитром Телегіним / Олена Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. : Присвячується 100-річчю від дня народження Д. Я. Телегіна / Н.-д. центр «Часи козацькі» [та ін. ; Титова О. М. (відп. ред.) та ін.]. К. : [Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПК], 2019. Вип. 28. С. 9-12.

622. Титова О. М. Актуальні проблеми охорони культурної спадщини України та роль наукової громадськості в їхньому вирішенні / О. М. Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. К. : Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПК, 2018. Вип. 27. С. 462-463.

623. Титова О. До написання довідника нерухомих пам'яток українського козацтва / О. Титова // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва / редкол.: Заремба С. З. (голова), Телегін Д. Я., Титова О. М. К., 1993. Вип. 2. С. 148-149.

624. Титова О. Перспективи дослідження пам'яток українського козацтва XVI-XVIII ст. / О. Титова // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 1994. Вип. 3. С. 3-6.

625. Титова О. М. Діяльність Центру пам'ятокознавства з вивчення та популяризації культурної спадщини / О. М. Титова // Перші Зарембівські читання : матеріали Перших Всеукр. наук. читань, присвяч. 60-річчю від дня народження укр. історика та пам'ятокознавця Сергія Захаровича Заремби (1947-2003) (м. Київ, 23 січня 2007 р.) / упоряд. Титова О. М. ; Центр пам'ятокознавства НАН України [та ін.]. К., 2007. С. 30-35.

626. Титова О. М. Історична довідка про Чортомлицьку, Кам'янську, Олешківську, Запорозьку Січі / О. М. Титова // Вісн. Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. 1995. № 2. С. 37-38.

627. Титова О. М. Каталог пам'яток козацької доби Дніпропетровщини / О. М. Титова // VII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». К., 1995. Ч. II. С. 386-388.

628. Титова О. М. Про підготовку довідника-зводу пам'ятних місць українського козацтва / О. М. Титова // Вісн. Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. 1992. № 3. С. 2-7.

629. Титова О. М. Ще раз про Каталог пам'яток і пам'ятних місць українського козацтва XVI-XVIII ст. / О. М. Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2013. Вип. 22, ч. 1. С. 249-251.

630. Тихонова М. Н. Колекція плащаниць з фондів Дніпропетровського історичного музею: проблеми збереження і реставрації / М. Н. Тихонова // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан проблеми, перспективи

розвитку музейної галузі : (зб. матеріалів загальноукр. нац. конф. з проблем музезнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетр. іст. музею ім. Д. І. Яворницького) / упоряд. Бекетова В. М. ; редкол.: Капустіна Н. І. [та ін.]. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. Вип. 11. С. 314-317.

631. Тищенко М. Великий Луг, колиска українського козацтва. (Історія його виникнення, знищення та перспективи відродження) / М. Тищенко. Марганець, 2009. 36 с.

632. Ткаченко М. Теофіл Копистинський / М. Ткаченко. К. : Мистецтво, 1972. 88 с.

633. Тодийчук О. В. Украина XVI-XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских / О. В. Тодийчук ; отв. ред. Ф. П. Шевченко ; АН УССР, Ин-т истории. К. : Наук. думка, 1989. 160 с.

634. Томаківка // Радянська енциклопедія історії України : [в 4 т.] / редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) [та ін.]. К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії, 1972. Т. 4: Розлив-Яцкевич. С. 283.

635. Томаківська Січ // Енциклопедія українознавства : [словникова частина / голов. ред. Володимир Кубійович]. Перевид. в Україні = [Репр. відтворення вид. 1955-1984 рр.]. К. : Глобус, 2000. Т. 9. [Репр. відтворення вид. 1980 р.]. С. 3235.

636. Томаківська Січ // Радянська енциклопедія історії України : [в 4 т.] / редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) [та ін.]. К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії, 1972. Т. 4: Розлив-Яцкевич. С. 283.

637. Топографические описания доставшихся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской Империи землям, 1774 года // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса : Въ гор. тип. Сод. Х. Алексамати. 1868. Т. VII. С. 166-198.

638. Тошев Г. М. Археологічні пам'ятки козацької доби / Г. М. Тошев // Українське козацтво : мала енциклопедія / Н.-д. ін-т козацтва при Запоріж. держ. ун-ті ; [редкол. Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 20-22.

639. Тронько П. Т. До питання про статус історичного міста / П. Т. Тронько // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. / НАН України, Ін-т історії України [та ін.] ; П. Т. Тронько (відп. ред.). К. : Ін-т Історії України НАН України, 1996. С. 3-11.

640. Тронько П. Т. Історичні міста в системі пам'яткоохоронної діяльності та регіонально-історичних досліджень / Тронько П. Т., Верменич Я. // Спеціальні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр. та спогадів / Дмитрієнко М. Ф. (відп. ред.) ; упоряд. Савчук Ю. К. К. : Ін-т Історії України НАН України, 2000. Число 4, ч. 2. С. 355-369.

641. Тропарь Иоанну Предтече (Усекновение главы), глас 2 [Електронний ресурс] // Православный календар : [сайт]. – URL: <https://days.pravoslavie.ru/Trop/IT3052.htm> (дата звернення: 15.08.2019).

642. У Кабінеті Міністрів України // Вісн. Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. К. : УТОПІК, 1995. № 2 (23). С. 31-36.

643. Україна – козацька держава / Нар. іст.-краєзн. музей ім. М. О. Занудька. Орджонікідзе, 2012. 4 с.

644. Україна – козацька держава : ілюстр. історія укр. козацтва у 5175 фотосвітлинах / авт.-упоряд. В. Недяк. К. : Емма, 2004. 1216 с. : іл., карти.

645. Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 р. / відп. ред.: Курненко В. І., Стадник В. І. ; упоряд.: Гринюк П. М., Сидорин А. Я. К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. 504 с.

646. Українське козацтво : мала енциклопедія / [редкол.: Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. Вид. 2-ге, доп. і перероб. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. 672 с. : іл., карти.

647. Українське козацтво : мала енциклопедія / Н.-д. ін-т козацтва при Запорізі. держ. ун-ті ; [редкол. Ф. Г. Турченко (керівник) та ін.]. К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. 568 с. : іл., карти.

648. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми : (матеріали «Круглого столу») // Укр. іст. журн. 1990. № 12. С. 12-29. – (До 500-річчя виникнення українського козацтва).

649. Федоренко Д. Кошовий лицарів чубатих. Іван Дмитрович Сірко в українській етнопедагогіці, фольклорі та етнології : [нетрадиц. навч.-вихов. посіб.] / Дмитро Федоренко. Кривий Ріг : ПП «Вид. дім», 1999. 144 с.

650. Федорук Я. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водоймищем / Я. Федорук // Україна в Центрально-Східній Європі / НАН України, Ін-т історії України, Укр. нац. ком. з вивчення країн Центр. і Півд.-Східн. Європи ; [редкол.: Смолій В. А. (відп. ред.) та ін. ; ред. рада: Бендза М. та ін.]. К. : [Ін-т історії України НАН України], 2017. Вип. 17. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. С. 254-318.

651. Флоровський А. М. Плавневі ліси Нижнього Дніпра / А. М. Флоровський. К. : Вид-во АН УРСР, 1950. 75 с.

652. Фоменко В. Г. Посланці з глибини віків : [історія геогр. обл.: Базавлук, Гайчул, Капулівка, Кодак, Саксагань, Терса, Томаківка, Чортомлик, Янчул] // Прапор юності. 1963. 29 груд.

653. Фоменко В. Г. Про деякі неточності в окремих дослідженнях з історії запорізького козацтва / В. Г. Фоменко // Укр. іст. журн. 1967. № 2. С. 160.

654. Фоменко В. Г. Ріки та протоки Великої плавні Запорізької / В. Г. Фоменко // Укр. іст. журн. 1968. № 7. С. 101-103.

655. Фоменко В. Г. Южные пути Киевской Руси на Запорожье / В. Фоменко // Археографический ежегодник за 1963 год / под ред. акад. М. Н. Тихомирова. М. : Наука, 1964. С. 23-31.

656. Фотоальбом загону по розвідці запорозьких пам'яток Нікопольської експедиції 1951 року // Наук. архів Ін-ту Археології НАН України. 1951-1952г, ф. експ. № 1769. Арк. 1-14.

657. Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря / Г. Г. Фруменков. – Перераб. и доп. изд. Архангельск : Сев.-Зап. изд-во, 1968. 200 с. : ил.

658. Харлан О. В. Дерев'яна Покровська церква міста Нікополя: до питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівної особливості / О. В. Харлан // Придніпров'я: історико-краєзнавче дослідження: зб. наук. пр. /

редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2006. Вип. 3. С. 123-135.

659. Харлан О. Унікальна церква Нікополя / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік. II півріччя. – Дніпропетровськ : ДОУНБ, 2010 С. 131-133.

660. Харлан О. Унікальне зображення Нікопольського дерев'яного Свято-Покровського храму 1796 року на портреті священика Г. Кремянського / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2016 рік. Дніпропетровськ : ДОУНБ, 2015 С. 150-152.

661. Харлан О. Церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці в містечку Нікополь : архітектурно-історичний нарис : бібліографія / Олександр Харлан ; під ред. О. Титової ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. К., 2011. 40 с. – (Сакральні пам'ятки України ; вип. 1).

662. Харченко Л. Пам'ятники Богдану Хмельницькому на карті України / Людмила Харченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.) [та ін.]. К., 2003. Вип. 12. С. 236-249.

663. Циберт В. Військово-топографічні описи Південної України першої половини ХІХ століття / В. Циберт // Південна Україна ХVІІІ-ХІХ століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України [Запоріж. держ. ун-ту] / Запоріж. наук. т-во ім. Я. Новицького ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріж. від-ня. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2001. Вип. 6. С. 228-229.

664. Циганок Н. О. Дніпродзержинську – 250 : іст.-краєзнав. довід. / Н. О. Циганок. Дніпропетровськ : Пороги, 2000. 47 с.

665. Чабаненко В. Великий луг запорозький : іст.-топонім. слов. / Віктор Чабаненко ; Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя : [б. в.], 1999. – 331 с.

666. Ченцова Н. В. Лев Падалка як дослідник Запорожжя / Н. В. Ченцова // Січеславський альманах : зб. наук. пр. з історії укр. козацтва. Дніпропетровськ : Нац. гірн. ун-т, 2008. Вип. 3. С. 131-136.

667. Чертомлык // Географическо-статистический словарь Российской империи / сост. по поручению Императ. рус. географ. о-ва д. чл. О-ва П. Семенов, при содействии чл. сотр. В. Зверинского. Санктпетербург : [В тип. В. Безобразова и Комп.], 1885. Т. V. С. 694-695.

668. Чирков А. Краткій очеркъ городищъ, находящихся по Днѣпру и его лиману / А. Чирков // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Въ гор. тип. Сод. Х. Алексамати, 1867. Т. VI. С. 546-550.

669. Чирук С. Зміна літочислення міст на основі археологічних даних. Міжнародний та український досвід [Електронний ресурс] / Святослав Чирук // Інститут суспільних досліджень : [сайт]. – URL: <http://uaterra.in.ua/?p=1302>

670. Чортгомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району : матеріали Всеукр. наук. конф., (Нікополь, 10-11 жовт. 2002 р.). – Нікополь ; Запоріжжя ; Херсон : Тандем-У, 2002. – 232 с.

671. Чортгомлицька Січ // Енциклопедія українознавства : [словникова частина / голов. ред. Володимир Кубійович]. Перевид. в Україні = [Репр. відтворення вид. 1955-1984 рр.]. К. : Глобус, 2000. Т. 10. – [Репр. відтворення вид. 1984 р.]. С. 3774.

672. Чувардинский А. Г. Кошевой атаман Сирко / А. Г. Чувардинский. К. : Наук. світ, 2002. 270 с. : ил.

673. Чухліб Т. Микитинська Січ (1639-1652 рр.) / Тарас Чухліб // Історія Запорозької Січі / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : Арій, [2015]. С. 64-86.

674. Чухліб Т. Микитинська Січ (1639–1652 рр.) / Тарас Чухліб // Козацькі Січі : (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / Ін-т історії України НАН України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – Київ ; Запоріжжя : [б. в.], 1998. С. 65-85.

675. Чухліб Т. В. Участь сучасного козацтва у політичному житті. Державна підтримка козацького руху / Т. В. Чухліб // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ;

[редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : ВД «Києво-Могилянська акад.», 2007. Т. 2. С. 488-494.

676. Шаповалов Г. І. Короткий звіт про археологічну розвідку щодо виявлення історико-культурного пам'ятника – військового поселення XVI-XVII ст. на території м. Марганець Дніпропетровської області у 2016 р. / Г. І. Шаповалов, В. Є. Ільїнський // *Наук. архів КЗ «Запоріж. обл. краєзнав. музей» ЗОР. Спр. № 3504. 10 арк. + фото.*

677. Шапошников Г. Як виникло місто Нікополь / Г. Шапошников // *Історико-географічний збірник. К., 1931. Т. IV. С. 189-212.*

678. Шахров Г. Давня історія Нікопольського району / [Г. Шахров] // *Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX ст.) / Нікоп. райдержадмін. ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Запоріж. наук. т-во ім. Я. Новицького ; [редкол.: В. І. Наулко (голов. ред.), В. О. Євтушенко (відп. ред.) та ін. ; відп. за вип. В. В. Грибовський]. К. ; Нікополь ; Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2002. С. 10-27.*

679. Швець Г. Голубі перлини України / Г. Швець. К. : Рад. шк., 1969. 176 с.

680. Швець Г. І. Водність Дніпра / Г. І. Швець. К. : Вид-во АН УРСР, 1960. 182 с.

681. Швидько Г. К. Томаківський район / Г. К. Швидько // *Пам'ятки історії та культури Томаківського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. обл. держ. адмін., Упр. культури, національностей і релігії ; Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г., Кот С. І., Голубчик Л. М. та ін. ; упоряд.: Голубчик Л. М., Колесник О. С., Нікітіна І. В. та ін.]. Дніпропетровськ : Журфонд, 2015. С. 7-29.*

682. Швидько Г. К. Академік Д. І. Яворницький і розвиток сучасного козакознавства (замість передмови) / Г. К. Швидько // *Січеславський альманах : зб. наук. пр. з історії укр. козацтва / Держ. вищ. навч. закл. «Нац. гірн. ун-т»,*

Дніпропетр. регіон. від-ня НДІ козацтва [Ін-ту історії України НАН України](http://www.in-tu-istorii.org.ua/) ; [голов. ред. Г. К. Швидько]. Дніпропетровськ : НГУ, 2005. Вип. 1. С. 4-7. – Також доступно в інтернеті: <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2005/Peredmovna.pdf>

683. Швидько Г. К. Нарис історії вивчення краю / Г. К. Швидько // Січеславщина : краєзнав. альм. Дніпропетровськ : Поліграфіст, 1997. Вип. 1. С. 4-18.

684. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар / П'єр Шевальє ; пер. з фр. Ю. І. Назаренка. К. : «Томірис», 1993. 244 с. : іл.

685. Шевцов А. С. Експонати доби козацтва в колекції Запорозького обласного краєзнавчого музею / А. С. Шевцов // Музейн. вісн. 2017. № 17. С. 12-19.

686. Шевчук В. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення / В. Шевчук. К. : Абрис, 1995. 392 с. : іл.

687. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис / В. Шевчук // Дорога в тисячу років : роздуми, статті, есе / В. О. Шевчук. К. : Рад. письменник, 1990. С. 184-208.

688. Шейміна Н. 16.10. Могила кошового отамана Івана Сірка (іст.) / Надія Шейміна // Пам'ятки історії та культури Нікопольського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури») / Дніпропетр. обл. держадмін., Упр. культури, національностей і релігій ; Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г. [та ін.] ; упоряд.: Л. М. Голубчик та ін.]. Дніпро : Журфонд, 2017. С. 151-153.

689. Шейміна Н. М. Пам'ятне місце розташування Микитинської Січі / Надія Шейміна // Пам'ятки історії та культури міста Нікополь (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. облдержадмін., Упр. культури, національностей і релігій ; Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [редкол.: Першина Н. Г., Кот С. І., Голубчик Л. М. та ін. ; відп. за вип.: Голубчик Л. М., Тарапацький В. В.]. Дніпро : Журфонд, 2018. С. 96-97.

690. Шелеметьєва Т. Археологічні дослідження Запорозьких Січей як джерело поповнення фондової колекції Національного заповідника «Хортиця» / Т. Шелеметьєва // Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці : матеріали наук.-практ. конф. Запоріжжя : Нац. заповідник «Хортиця», 2008. С. 27-35.

691. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Ж.-Б. Шерер ; пер. з фр. В. В. Коптілов. К. : Укр. письменник, 1999. 311 с.

692. Шестопапов Г. Г. Покровское / Г. Г. Шестопапов, Т. М. Шульга // История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область / редкол. тома: Васильев И. В. (пред. редкол.) [и др.]. К. : Глав. ред. Укр. сов. энцикл., 1977. С. 446-455.

693. Шестопапов Г. Г. Покровське / Г. Г. Шестопапов, Т. М. Шульга // Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область / редкол. тома: Пашенко А. Я. (голова редкол.) [та ін.]. К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1969. С. 458-467.

694. Шковира Ю. Капулівка – останній притулок Івана Сірка / Юрій Шковира // Забутою Україною : нариси і нотатки / Борис Матющенко [та ін.]. – Вид. 2-е, випр. та допов. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2008. С. 19-30.

695. Шмит А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса : В гор. тип., 1860. Т. IV: Отделение второе и четвертое с X литографированными листами. С. 467-468.

696. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К. : Наук. думка, 1972. 256 с.

697. Щербак В. Базавлуцька Січ (1593-1638 рр.) / Віталій Щербак // Історія Запорозької Січі / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : Арій, [2015]. С. 42-63.

698. Щербак В. Козацькі Січі – гнізда волі / В. Щербак, В. Ленченко // Україна – козацька держава : ілюстрована історія українського козацтва у 5175

фотосвітлинах / авт.-упоряд., керівник проекту, худож., фото., ілюстратор В. В. Недяк ; наук. ред. В. О. Щербак, О. К. Федорук. К. : Емма, 2004. С. 46–53.

699. Щербак В. О. Міжнародна наукова конференція, присвячена 500-річчю українського козацтва / В. О. Щербак // Укр. іст. журн. 1991. № 10. С. 153-156.

700. Щербак В. Хортицький замок – предтеча осередку січової громади на Запорозжі / Віталій Щербак // Історія Запорозької Січі / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : Арій, [2015]. С. 8-18.

701. Щербак В. Генеза і становлення українського козацтва / В. Щербак // Україна – козацька держава : ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / авт.-упоряд., керівник проекту, худож., фото., ілюстратор В. В. Недяк ; наук. ред. В. О. Щербак, О. К. Федорук. К. : Емма, 2004. С. 20-31.

702. Щербак В. Базавлуцька Січ (1593-1638 рр.) / Віталій Щербак // Козацькі Січі : (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / Ін-т історії України НАН України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ ; Запоріжжя : [б. в.], 1998. С. 45-64.

703. Щербак В. О. Базавлуцька Січ / В. О. Щербак // Енциклопедія історії України : [у 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Наук. думка, 2003. Т. 1: А-В. С. 165.

704. Щербак В. О. Базавлуцька та Микитинська Січі / В. О. Щербак // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтва ; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : ВД «Києво-Могилянська акад.», 2006. Т. 1. С. 548-557.

705. Щербак В. О. Запорозька Січ / В. О. Щербак // Енциклопедія історії України : [у 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Наук. думка, 2005. Т. 3: Е-Й. С. 270-275.

706. Щербак В. О. Запорозька Січ на Базавлуці / В. О. Щербак // Наук. зап. [Нац. ун-ту «Києво-Могилянська акад.». Іст. науки. 2011. Т. 117. С. 4-10.

707. Щербак В. О. Микитинська Січ / В. О. Щербак // Енциклопедія історії України : [у 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла-Мі. С. 635-636.

708. Щибря Л. І. Проблемні питання датування часу заснування міст і селищ в сучасній українській історії / Л. І. Щибря // Краєзнавство Запорозжя. 2017. № 2. С. 57-59.

709. Эварницкий Д. И. К вопросу о числе, порядке и топографии Запорожских Сечей по Новым архивным данным / Д. И. Эварницкий // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. Москва : Печатня А. И. Снегиревой, 1902. Т. II. С. 26 фототип. табл. / под. ред. гр. Уваровой и С. С. Слуцкого. С. 96.

710. Эварницкий Д. Топографический очерк Запорожья / Д. Эварницкий // Киевская старина : ежемѣсячный ист. журналъ. 1884. Т. IX. С. 33-54 ; Т. IX, июнь. С. 177-200 ; Т. IX, июль. С. 392-422.

711. Эварницкий Д. И. Вольности Запорожскихъ козаковъ / Д. И. Эварницкий. СПб. : Типолитогр. и фото П. И. Бабкина, 1898. 410 с.

712. Эварницкий Д. И. Число и порядокъ Запорожскихъ Січей / Д. И. Эварницкий // Киевская старина : ежемѣсячный ист. журналъ. 1884. Т. VIII, апрѣль. С. 589-608.

713. Эскизный архитектурный проект реконструкции могилы И. Д. Сирка / Гаврилов И. Н. [и др.]. Запорожье, 1990. 26 с.

714. Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко, славетний кошовий отамана Війська Запорозького низових козаків / Дмитро Яворницький // Яворницький Д. І. Твори : у 20 т. Т. 1 / Дмитро Яворницький ; [голов. редкол.: Павло Сохань (голов. ред.) [та ін.] ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського]. К. ; Запоріжжя : Тандем-У, 2004. С. 335-443. – (Серія «Історія, краєзнавство, археологія»).

715. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький ; підгот. тексту і наук.-довід. апарату

С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко ; заг. ред. Н. І. Капустіна. 3-тє вид., випр. і доп. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. Ч. 1. 312 с.

716. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький ; підгот. тексту і наук.-довід. апарату С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко ; заг. ред. Н. І. Капустіна. 3-тє вид., випр. і доп. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. Ч. 2. 496 с.

717. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. Т. 2 / Д. І. Яворницький ; пер. з рос. І. Сварника ; [ред. Л. Л. Кирієнко ; упоряд. іл. О. М. Апанович ; худож. Є. Е. Дацюк, В. М. Дозорець]. Львів : Світ, 1991. 392 с. : іл.

718. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. Т. 3 / Д. І. Яворницький ; пер. з рос. І. Сварника ; [ред. Л. Л. Кирієнко ; упоряд. іл. О. М. Апанович ; худож. Є. Е. Дацюк, В. М. Дозорець]. Львів : Світ, 1992. 456 с. : іл.

719. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Т. 1 / Д. І. Яворницький ; пер. з рос. І. Сварника ; [упоряд. іл. О. М. Апанович ; худож. В. М. Дозорець]. Львів : Світ, 1990. 319 с. : іл.

720. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Т. 1 / Д. І. Яворницький ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. ; передм. В. А. Смолія]. К. : Наук. думка, 1990. 592 с.

721. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Т. 2 / Д. І. Яворницький ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. К. : Наук. думка, 1990. 560 с.

722. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Т. 3 / Д. І. Яворницький ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. К. : Наук. думка, 1991. 560 с.

723. Яворницький Д. І. Твори : у 20 т. Т. 2. Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис / Дмитро Яворницький ; голов. редкол.: Павло Сохань (голов. ред.) [та ін.] ; НАН України, Ін-т укр. археографії та

джерелознавства ім. М. Грушевського. К. ; Запоріжжя : Тандем-У, 2004. 384 с. – (Серія «Історія, краєзнавство, археологія»).

724. Яненко А. С. Історія музейної археології УСРР (1919-1934) : [монографія] / Анна Яненко ; [наук. ред. Н. Абашина] ; Ін-т археології НАН України ; Нац. Києво-Печер. іст.-культур. заповідник. Київ : Нац. Києво-Печер. іст.-культур. заповідник, 2016. 367 с. : рис., табл. – Бібліогр.: с. 178-206.

725. Grant agreement between The United States of America and Nikopol State Natural History museum № SUP30006GR498 September 26, 2006 Original. 7 p.

726. In hoc signo vinces. A Presentation of the Swedish State Trophy Collection. – Halmstad : Printografen, 2006. 240 p.

727. Paprocki B. [Samuel Sborowski] / Bartosz Paprocki // Herby rycerstwa polskiego / przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584 ; wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Krakow : nakł. Wydaw. Biblioteki Polskiej, 1858. S. 156-167.

728. Zhukovskiy M. Chronological and territorial localization of Zaporozhye Siches in XVI – XVIII centuries for Ukrainian Cossack study at the end of XX – at the beginning of XXI centuries / Miroslav Zhukovskiy // Modern Science = Moderní věda. Prague, 2015. № 4. P. 110-118.